

200 χρόνια από την Ελληνική επανάσταση (1821-2021) Πρακτικά ημερίδας για τον ιστορικό χώρο του Σουλίου

200 χρόνια από την Ελληνική επανάσταση (1821-2021)

Πρακτικά ημερίδας για τον ιστορικό χώρο του Σουλίου
(Παραμυθιά, 23 Οκτωβρίου 2021)

ISBN: 978-960-386-591-9

Ηγουμενίτσα 2023

**200 ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ
(1821-2021)**

**ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΗΜΕΡΙΔΑΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΧΩΡΟ ΤΟΥ ΣΟΥΛΙΟΥ
(ΠΑΡΑΜΥΘΙΑ, 23 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2021)**

200 ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ (1821-2021)
Πρακτικά ημερίδας για τον ιστορικό χώρο του Σουλίου
(Παραμυθιά, 23 Οκτωβρίου 2021)

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΘΕΣΠΡΩΤΙΑΣ

ISBN 978-960-386-591-9

Επιστημονική επιμέλεια: Ιωάννης Π. Χουλιαράς
Επιμέλεια έκδοσης: Γεώργιος Φουστέρης
Εικόνα εξωφύλλου: Edward Lear, *Το κάστρο της Κιάφας και το φαράγγι του Αχέροντα*, 6 Μαΐου 1849
© Harvard University, Houghton Library

Σχεδιασμός εξωφύλλου: Θεοδώρα Λάζου

Εκδοτική παραγωγή:
Γραφικές Τέχνες - Εκδόσεις Μυγδονία
Δημ. Κουφίτσα 11, ΤΚ 546 35, Θεσσαλονίκη
Τηλ.: 2310 231 556
e-mail: kagiasath@gmail.com • www.ekdoseismygdonia.gr

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
MINISTRY OF CULTURE AND SPORTS

ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΘΕΣΣΠΡΩΤΙΑΣ
EPHORATE OF ANTIQUITIES OF THESSPOTIA

200 ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ (1821-2021)

**ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΗΜΕΡΙΔΑΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΧΩΡΟ ΤΟΥ ΣΟΥΛΙΟΥ
(ΠΑΡΑΜΥΘΙΑ, 23 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2021)**

200 YEARS OF THE GREEK REVOLUTION (1821-2021)

PROCEEDINGS OF THE CONFERENCE FOR THE HISTORICAL
AREA OF SOULI (PARAMYTHIA, OCTOBER 23, 2021)

Επιμέλεια
Ιωάννης Π. Χουλιάρης

Edited by
Ioannis P. Chouliaras

Περιεχόμενα

Πρόλογος	7
Καλλιόπη Πρέκα-Αλεξανδρή Η έρευνα σε τμήμα κτηρίου στον Αυλότοπο Σουλίου	9
Kalliope Preka–Alexandri The excavation in part of a building in Avlotopos, Souli	21
Κωνσταντίνος Ευ. Οικονόμου Τα οικωνύμια του «Τετραχωρίου»: Ετυμολογικές αναζητήσεις	31
C. Ev. Oikonomou The placenames of: "Tetrachori": etymological quests	37
Σταύρος Μαμαλούκος Η αρχιτεκτονική της περιοχής Σουλίου στα πλαίσια της ηπειρωτικής αρχιτεκτονικής του όψιμου 18^{ου} και του πρώιμου 19^{ου} αιώνα	40
Stavros Mamaloukos The architecture in the region of Souli in the context of the Epirote architecture of the late 18th and early 19th centuries	47
Στέφανος Τσιόδουλος Τοπικές παραδόσεις περί του ονόματος Σούλι	65
Stefanos Tsiodoulos Local traditions concerning the name Souli	72
Christos D. Merantzas The Dance of Zalongo and its echoing culture in the texts of European Philhellenes amidst the first half of the 19th century	74
Χρήστος Δ. Μεράντζας Ο πολιτισμικός απόηχος του χορού του Ζαλόγγου στην κειμενική παραγωγή των Ευρωπαίων Φιλελλήνων το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα	83
Θεόδωρος Κ. Σιόντης Φορεσιές Σουλίου από τη Συλλογή του Λαογραφικού Μουσείου «Κώστας Φρόντζος»	85
Theodoros K. Siontis Costumes from Souli in the collection of the «Kostas Frontzos» Folklore Museum	89
Νικόλαος Αναστασόπουλος Το Σούλι στον Τύπο της Επανάστασης (1824-1827): Η περίπτωση των εφημερίδων «Ο Φίλος του Νόμου, «Ελληνικά Χρονικά» και «Γενική Εφημερίς της Ελλάδος»	95

Nikolaos A. Anastasopoulos Souli in the press of the Revolution (1824–1827): The case of the newspaper «The Friend of the Law», «Greek Chronicle» and «General Journal of Greece».....	100
Έλενα Κωνσταντινίδου Σούλι: Η ταυτότητα του τόπου	106
Elena Konstantinidou Souli: The identity of the place.....	112
Χριστίνα Παλαιοπανίδη Η Μεθοδολογία των Μελετών Συντήρησης. Η Εφαρμογή της στην Αγία Κυριακή Αυλότοπου.....	118
Christina Paleopanidi The Methodology of Restoration Studies. Its Application in Agia Kyriaki of Avlotos.....	122

Πρόλογος

Τον Οκτώβριο του 2021, χρονιά εορτασμού των 200 ετών από την Ελληνική Επανάσταση, διοργανώθηκε από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Θεσπρωτίας στην Παραμυθιά ημερίδα για έναν ιδιαίτερο και αμφιλεγόμενο τόπο, που αποτελεί και την πρώτη κοιτίδα ουσιαστικής και καθολικής αντίστασης του ντόπιου πληθυσμού απέναντι στον Οθωμανικό ζυγό. Ο τόπος αυτός, που μυθοποιήθηκε με το πέρασμα των χρόνων τόσο ως χώρος αλλά κυρίως ως ύψιστο παράδειγμα θυσίας των ανθρώπων του για την ελευθερία, είναι το Σούλι. Δεν θα μπορούσε να λείπει το Σούλι και οι ανυπότακτοι κάτοικοί του από τους εορτασμούς αυτούς. Ο παρών τόμος αποτελεί ελάχιστη προσφορά στους αγώνες και τη θυσία τους.

Στην ημερίδα κλήθηκαν και μίλησαν έγκριτοι επιστήμονες, γνώστες της ιδιαίτερης ταυτότητας και του ιδιόμορφου ιδεολογικού μορφώματος που εκφράζει το Σούλι· οι περισσότεροι από αυτούς, ανταποκρίθηκαν στο κάλεσμα της Εφορείας και κατέθεσαν τις μελέτες τους οι οποίες καλύπτουν πολλές και άγνωστες πτυχές της ιστορίας και του λαϊκού πολιτισμού του Σουλίου, από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Από τη θέση αυτή τους ευχαριστούμε θερμά για τη συμβολή τους.

Οι μελέτες τους ακολουθούν την ιστορική πορεία του Σουλίου και την διαμόρφωση της παράδοσης και της λαϊκής κληρονομιάς του. Λόγω της ιδιαιτερότητας του κάθε κειμένου δεν περιλαμβάνονται αρχικές συντομογραφίες και οι συγγραφείς αφέθηκαν ελεύθεροι να πραγματευτούν με τον δικό τους τρόπο τις βιβλιογραφικές τους αναφορές, τηρώντας ωστόσο ένα γενικό περίγραμμα.

Η πραγματοποίηση της ημερίδας κατέστη εφικτή με τη συνδρομή του δήμου Σουλίου. Για τον λόγο αυτό οφείλονται ευχαριστίες τόσο στους εργαζόμενους του δήμου, που βοήθησαν στην άψογη διεξαγωγή της, όσο και στον δήμαρχο Σουλίου κ. Γιάννη Καραγιάννη, για την αμέριστη συμπαράστασή του στις προσπάθειες της Εφορείας Αρχαιοτήτων Θεσπρωτίας, για την προβολή και ανάδειξη του Σουλίου. Η έκδοση του παρόντος τόμου πραγματοποιήθηκε με τη χρηματοδότηση του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες επίσης, οφείλονται στους υπαλλήλους της υπηρεσίας, οι οποίοι συνέδραμαν, εις βάρος του προσωπικού τους χρόνου, στην υλοποίηση της ημερίδας και αυτού του τόμου. Ειδική μνεία είναι απαραίτητο να γίνει στην πολύτιμη βοήθεια της κ. Θεοδώρας Λάζου, η οποία ανέλαβε το βάρος της συγκέντρωσης των μελετών, του σχεδιασμού του εξωφύλλου και του τελικού ελέγχου των κειμένων, καθώς και στις κυρίες Γεωργία Πλιάκου και Αντωνία Τζωρτζάτου, που επιμελήθηκαν το κείμενο της κ. Πρέκα-Αλεξανδρή.

Στην έκδοση του παρόντος τόμου συμμετείχαν ενεργά φορείς, φίλοι και συνάδελφοι, τους οποίους επίσης ευχαριστούμε θερμά. Μεταξύ αυτών, καταλυτική ήταν η βοήθεια της προέδρου του Περιφερειακού Συμβουλίου Ηπείρου και πρώην δημάρχου Σουλίου κας Σταυρούλας Μπραϊμη-Μπότση, για την υλοποίηση της ημερίδας, όπως και των φίλων Νικολάου Σιώκη και Γεωργίου Φουστέρη, στην επιστημονική και εκδοτική επιμέλεια του τόμου αντίστοιχα.

Τέλος, θα ήταν παράλειψη να μην αναφερθούν οι πρωτοπόροι της επιστημονικής έρευνας του ιστορικού χώρου του Σουλίου την τελευταία πεντηκονταετία, μεταξύ αυτών ο εκλιπών Βασίλης Χαρίσης και οι κυρίες Λουκία Πολίτη και Βάσω Ψιμούλη, των οποίων το έργο αποτελεί σημείο αναφοράς και πολύτιμη παρακαταθήκη για τις μεταγενέστερες μελέτες και έρευνες στον χώρο του Σουλίου.

Ιωάννης Π. Χουλιαράς
Προϊστάμενος Εφορείας Αρχαιοτήτων Θεσπρωτίας

Η έρευνα σε τμήμα κτηρίου στον Αυλότοπο Σουλίου

Η ύπαρξη αρχαιοτήτων στην ευρύτερη περιοχή του Σουλίου και ειδικότερα στον Αυλότοπο ήταν γνωστή από τις περιηγήσεις του Ν. Hammond στην Ήπειρο, οι οποίες αναφέρονται στο ομώνυμο έργο του¹, από τον Σπύρο Μουσελίμη σε άρθρο στην εφημερίδα *Θεσπρωτικό Βήμα*² και από τον Σωτήριο Δάκαρη στο έργο του για τη Θεσπρωτία³.

Ανάμεσα στα ευρήματα του Αυλότοπου περιλαμβάνονται και δύο νομισματικοί θησαυροί, που περιείχαν μεταξύ άλλων και μερικά ασημένια νομίσματα του Μεγάλου Αλεξάνδρου και ένα χάλκινο αγαλμάτιο έρωτα. Από την περιοχή του Σουλίου προέρχεται επιπλέον ένας σημαντικός θησαυρός πελέκων⁴, για τον οποίο ειδοποιήθηκε η υπηρεσία και διασώθηκε. Η αναφορά στους νομισματικούς θησαυρούς κυρίως παρακίνησε πιθανώς και ορισμένους θησαυροκυνηγούς για την ανεύρεση και άλλων. Πεδίο της δράσης αυτής, άγνωστο τότε, υπήρξε και το κτήριο το οποίο ανασκάψαμε το έτος 1994 στο πλαίσιο των αρμοδιοτήτων μας⁵. Πρόκειται για ένα τμήμα κτηρίου διαστάσεων 14 x 10 μ., στο οποίο διασώθηκαν τέσσερις χώροι (εικ. 1). Ήταν κατασκευασμένο από αδρά δουλεμένους λίθους με χαλικόστρωτα δάπεδα, τα οποία σε ορισμένες περιπτώσεις ενισχύονταν από κροκάλες. Οι τοίχοι διασώζονταν σε ύψος του ενός δόμου, ενώ λιθοσωροί από την ανωδομή τους αποκαλύφθηκαν κοντά σε αυτούς, όπως και αρκετές μάζες σιδήρου εκτός και εντός των διαταραγμένων στρωμάτων του κτηρίου. Εάν κρίνουμε από το τμήμα της παράτυπης εκσκαφής του χώρου, το δυτικό τμήμα του κτηρίου, που είχε καταστραφεί ολοσχερώς, πρέπει να είχε έκταση τουλάχιστον όσο και το ανατολικό. Το τμήμα που διασώθηκε στο κατώτατο επίπεδό του έχει προσανατολισμό από Α προς Δ και αποτελείται από τέσσερις χώρους. Ο πρώτος χώρος Ι, διαστάσεων 6,70 x 6 μ., στα νοτιοανατολικά του κτηρίου διασώζονταν αποσπασματικά. Στο νότιο τμήμα του χώρου εντοπίστηκε τμήμα εστίας, κατασκευασμένης από οπτόπλινθους διαστάσεων 1,40 x 1,70 μ. Μέσα σε παχύ στρώμα στάχτης της εστίας αποκαλύφθηκε τμήμα αυλού⁶ (αρ. 2941, μήκ. 12,7 εκ.) (εικ. 7η), ελάσματα χαλκού και καρφιά, ενώ στα νότια της εστίας θραύσματα πίθου που περιείχαν απανθρακωμένους κόκκους σίτου. Στα κινητά ευρήματα συμπεριλαμβάνονται ένα κεφάλι (εικ. 6ε, στ) πήλινου διπρόσωπου ειδωλίου (αρ. 2935), τριάντα πέντε (35) αγνύθες

1. Εκφράζω τις ευχαριστίες μου προς την Εφορεία Αρχαιοτήτων Θεσπρωτίας για την αποστολή ορισμένων φωτογραφιών και προς τη νομισματολόγο κ. Έλενα Μπονέλου για τη βιβλιογραφική τεκμηρίωση του αθηναϊκού νομίσματος. Hammond 1967, 75, 662.

2. Μουσελίμης 1955.

3. Δάκαρης 1972, 133. Εκτός από τον Αυλότοπο, αρχαίοι κιβωτιόσχημοι τάφοι και άλλα ευρήματα εντοπίζονται στην Αγία Κυριακή, στο Τσαγγάρι, στη θέση Παπαζαφύρη, στο Σκάνδαλο και αλλού.

4. Για τους πελέκειες βλ. Βοκοποπούλου 1972, 112-118, εικ. 2, σχ. 1-3.

5. Πρέκα-Αλεξανδρή 1994, 424-426, πίν. 136, γ, δ.

6. Πνευστό μουσικό όργανο των αρχαίων. Αρχικά ήταν κατασκευασμένος από απλό καλάμι με μία οπή πλαγίως. Αργότερα κατασκευάζονταν από οστό με περισσότερες οπές, μέταλλο ή ξύλο, ενώ οι Θηβαίοι κατασκεύαζαν αυτόν από έντερο νεβρού (Πολυδεύκης, *Ονομαστικόν* IV, 75 και Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί*, IV, 182). Βλ. Davidson 1952, 196-197. εικ. 30, πίν. 90, no 1503. Βέλις 1984, 176-181.

και ένα σφονδύλι. Ο δεύτερος χώρος II, διαστάσεων 9 x 3 μ., ήταν τελείως κατεστραμμένος προς τα ανατολικά. Πιθανώς λειτουργούσε ως αποθήκη λόγω της ύπαρξης σε αυτόν πολυάριθμων θραυσμάτων πίθων, ορισμένες βάσεις των οποίων (3, 5, 7 και 9) ήταν παραταγμένες και στερεωμένες μέσα στο έδαφος κατά μήκος του τοίχου στα ΝΑ του χώρου. Η διάταξη των πίθων αλλά και ο ίδιος ο χώρος, ο οποίος είχε ανεξάρτητη είσοδο από το υπόλοιπο κτήριο, είναι ένα τυπικό χαρακτηριστικό που απαντά στη Θεσπρωτία, όπως διαπιστώσαμε και από τα Γίτανα⁷. Αποκαλύφθηκαν επίσης τριάντα έξι (36) αγνύθες και μία σιδερένια αιχμή βέλους (αρ. 4061, μήκ. 4,8 εκ.) (εικ. 7θ), πυραμοειδούς τύπου 3C1 του Snodgrass⁸.

Ο τρίτος χώρος III, διαστάσεων 4,30 x 4,17 μ., ήταν κατεστραμμένος στο νότιο μισό του. Στο σωζόμενο τμήμα του αποκαλύφθηκαν λείψανα πίσσχημης εστίας, κατασκευασμένης από αργούς λίθους. Εκατέρωθεν αυτής αποκαλύφθηκαν θραύσματα πίθων και αμφορέων, τα οποία θα παρεισέφρησαν από τον χώρο των πίθων, δεκαεπτά (17) αγνύθες και δύο (2) σφονδύλια. Ο τέταρτος χώρος IV, διαστάσεων 5 x 4,30μ., σώζονταν σε σχετικά καλή κατάσταση. Στο κέντρο του χώρου αποκαλύφθηκαν λείψανα εστίας κατασκευασμένης από αργούς λίθους, στην οποία φαίνεται ότι είχαν πραγματοποιηθεί εναγισμοί, και μία δεύτερη ημικυκλική εξωτερικά και στα βόρεια του χώρου με το ίδιο υλικό κατασκευής. Στον χώρο αποκαλύφθηκαν θραύσματα από τέσσερις γυναικείες προτομές (αρ. 2929 και 2928, 2930, 2931), από τις οποίες αποκαταστάθηκαν οι δύο, ένα χάλκινο ψέλλιο (αρ. 2952), μία χάλκινη περόνη (αρ. 2957α, β) σπασμένη σε δύο κομμάτια και διαβρωμένη, τα δύο ημίση χάλκινης οινοχόης (αρ. 2959), χάλκινη λαβή που απολήγει σε κεφαλές κριών (αρ. 2958), τμήμα του χείλους και της λαβής μίας χάλκινης όλπης⁹ (αρ. 4066), σιδερένια αιχμή δόρατος, δεκατέσσερις (14) αγνύθες, οι οποίες πιθανώς αποτελούσαν αναθήματα¹⁰, και ένα ασημένιο αθηναϊκό νόμισμα (αρ. 1139). Πιθανώς ο χώρος λειτουργούσε ως οικιακό ιερό.

Τα νομίσματα

Το κτήριο με βάση τα νομίσματα που διασώθηκαν, πρέπει να χρησιμοποιήθηκε σε ολόκληρο τον 4ο αι. π.Χ. μέχρι το πρώτο μισό του 1ου αι. π.Χ. Ανάμεσα στα νομίσματα του 4ου αι. π.Χ. βρίσκονται: Δύο χάλκινα (εικ. 2α) Κασσώπης¹¹ (αρ. Ε 1109) με κεφαλή Αφροδίτης στον εμπροσθότυπο και περιστέρι σε πτήση στον οπισθότυπο (345-330/325 π.Χ.), ένα κορινθιακό¹² με πήγασο στον εμπροσθότυπο και τρίαίνα στον οπισθότυπο (400-300π.Χ.) και ένα κερκυραϊκό¹³ (εικ. 2β) (αρ. 1115) με αμφορέα στον εμπροσθότυπο και τσαμπί σταφύλι στον οπισθότυπο (400-300 π.Χ.). Το πέμπτο νόμισμα είναι ένα ασημένιο αθηναϊκό τετράδραχμο (αρ. 1139). Στον εμπροσθότυπο εικονίζει κεφαλή Αθηνάς προς τα

7. Πρέκα-Αλεξανδρή 2019, 186, βλ. σχ. α του Πρυτανείου με τους πιθεώνες προς τα νότια του.

8. Snodgrass 1964, εικ. 10, 3C1.

9. Παρόμοια βρέθηκε στην Απολλωνία.

10. Τζουβάρα-Σούλη 1983, 9-30.

11. Franke 1961, 56-57, 73-74. Τα νομίσματα χρονολογούνται στο διάστημα 342-330/325 π.Χ. Ομάδα II, 14 Serie. Μεγάλο μέρος της παραγωγής του II Gruppe είναι επικεκομμένο σε χάλκινα νομίσματα του Φιλίππου του Β' με την κεφαλή ήρωα Καράνου στην εμπρόσθια όψη και νεαρό ιππέα στην οπίσθια. Το εν λόγω νόμισμα δεν φαίνεται να είναι επικεκομμένο.

12. Ένα κορινθιακό ΑΕΘ 1105 (Πήγασος φτερωτός – Τρίαίνα, 400-300 π.Χ.) βλ. Head 1963, Corinth, 53, no 423.

13. Ένα κερκυραϊκό ΑΕΘ 1115 (Αμφορέας – Τσαμπί σταφύλι, 400-300 π.Χ.) βλ. Gardner 1963, Corcyra, 121, no 102.

δεξιά με δισκόμορφο ενώτιο και αττικό κράνος (εικ. 2γ), του οποίου διακρίνεται μόνον το κάτω τμήμα λόγω κατασκευής του πετάλου, με αποτέλεσμα να μην είναι ορατό το σχηματοποιημένο φυτικό κόσμημα στο πεδίο άνω αριστερά. Στον οπισθότυπο γλαύκα προς τα δεξιά με κεφαλή κατενώπιον και κάτω μηνίσκος. Στο πεδίο πάνω αριστερά κλαδί ελιάς έξω από το πέταλο. Το νόμισμα ανήκει στην ομάδα των νομισμάτων του "pi style", γιατί στο κράνος της Αθηνάς, στα νομίσματα στα οποία διακρίνεται, απεικονίζεται ένα φυτικό κόσμημα που έχει το σχήμα του γράμματος Π. Το σχήμα του πετάλου δεν είναι στρογγυλό αλλά κάπως μακρόστενο. Το νόμισμα του Αυλότοπου έχει αξιοσημείωτο πάχος στην περιφέρεια και σε μεγέθυνση διακρίνεται ο τρόπος κατασκευής του, ο οποίος προέκυψε από τη χρήση πεπλατυσμένων και στη συνέχεια διπλωμένων τεμαχίων από ασήμι. Είναι μία τεχνική γνωστή στην αθηναϊκή νομισματοκοπία¹⁴. Σύμφωνα με τον Flament¹⁵ τα νομίσματα του τύπου αυτού χρονολογούνται από την τελευταία δεκαετία του 4ου αι. π.Χ. και κόπηκαν από τον άργυρο που έλαβαν οι Αθηναίοι από τον Αντίγονο Α΄ και τον υιό του Δημήτριο τον Πολιορκητή το 307-306 π.Χ. Τη χρονολόγηση αυτή δεν αποδέχεται ο Kroll¹⁶. Σύμφωνα με τους Nicolet-Pierre – Kroll¹⁷ τα νομίσματα αυτά κόπηκαν μετά την απομάκρυνση της φρουράς του Δημητρίου Πολιορκητή το 287 ή 286 έως το 270 π.Χ. και πιθανώς εκδόθηκαν από τα διακόσια (200) τάλαντα που έλαβαν ως βοήθεια οι Αθηναίοι από τον Λυσίμαχον, τον Πτολεμαίο Α΄ και τον Αντίπατρο, για να απομακρύνουν τις μακεδονικές φρουρές από την Αττική. Ο τρόπος απόδοσης του εθνικού Α με καμπυλόσχημη την κεντρική κεραία και το μικρό θ κατατάσσουν το νόμισμα του Αυλότοπου στην κατηγορία των quadridigitée. Και οι δύο απόψεις όμως συγκλίνουν στο γεγονός ότι τα νομίσματα αυτά κόπηκαν σε εποχή πολιτικής κρίσης της Αθήνας, όταν οι μακεδονικές φρουρές είχαν στηθεί στην Αττική.

Μία δεύτερη ομάδα νομισμάτων δείχνει ότι το κτήριο του Αυλότοπου εξακολούθησε να λειτουργεί στο δεύτερο μισό του 3ου και το πρώτο μισό του 2ου αι. π.Χ. (238-168 π.Χ.). Μεταξύ των νομισμάτων που αποκαλύφθηκαν, βρίσκονται οκτώ (8) χάλκινα νομίσματα, εκ των οποίων τα επτά (7) είναι ηπειρωτικά και ένα κερκυραϊκό, το οποίο κυκλοφορεί μεταξύ 229-48 π.Χ. Έξι από τα ηπειρωτικά νομίσματα φέρουν στον εμπροσθότυπο την κεφαλή του Διός ενώ στον οπισθότυπο τον κεραυνό μέσα σε στεφάνι δρυόσκα και την επιγραφή, *ΑΠΕΙ/ΡΩΤΑΝ* (εικ. 2δ)¹⁸. Ένα μόνο εικονίζει στον εμπροσθότυπο την Άρτεμη¹⁹, ενώ στον οπισθότυπο αιχμή δόρατος μέσα σε στεφάνι δάφνης (εικ. 2ε). Το κερκυραϊκό²⁰ (εικ. 2στ) φέρει στον εμπροσθότυπο κεφαλή Ηρακλή και στον οπισθότυπο πλώρα πλοίου. Η απουσία ξένων νομισμάτων, με εξαίρεση το κερκυραϊκό, δείχνει μία οικονομική παρακμή του κτηρίου κατά τη δεύτερη περίοδο. Βρέθηκαν επίσης και μεταγενέστερα νομίσματα που χρονολογούνται μέχρι και τον 4ο αι. μ.Χ. αλλά χωρίς οικοδομικά λείψανα.

14. Kroll 2013, 37, υποσ. 21.

15. Flament 2000, 38-39.

16. Kroll 2013, 34-36.

17. Nicole-Pierre – Kroll 1990, 1-10.

18. Gardner 1963, Epirus republic, B.C. 238-168.

19. Gardner 1963, Epirus republic, B.C. 238-168, 92, no 482.

20. Gardner 1963, Corcyra, B.C. 229-48, 145, no 482.

Κεραμική

Ανάμεσα στα οικιακά σκεύη τα οποία διασώθηκαν στο κτήριο συγκαταλέγονται:

α) Δύο θραύσματα πινακίων από τα οποία εικονίζεται το ένα (αρ. 2780ε) με εμπίεστα διακοσμητικά ανθήμια, που συνδέονται μεταξύ τους με καμπυλόσχημους μίσχους (εικ. 3, α, β), όμοια με αντίστοιχα της αθηναϊκής αγοράς του 4ου αι. π.Χ.²¹.

β) Ένα θραύσμα από σφαιρικό λυχνάρι²² (αρ. 2780ιε) (εικ. 3, γ, δ) που εμφανίζεται σε στρώματα του τέλους του 4ου αι. π.Χ. αλλά και των αρχών του 3ου αι. π.Χ. Το λυχνάρι έχει ως πρότυπα τους σφαιρικούς λύχνους των αττικών (τύπος 25A και 25B του Howland) και κορινθιακών (τύπος VII του Broneer) εργαστηρίων²³.

γ) Ένα πώμα αγγείου (αρ. 2780δ) (εικ. 3, ε, στ) με γραπτή φυτική διακόσμηση, που απαντά κατά τον 4ο αι. π.Χ. σε αρκετές θέσεις μεταξύ των οποίων στην Κέρκυρα και στην Πέλλα.

δ) Ένα ομφαλωτό πινάκιο (εικ. 3, ζ) με κυλινδρικό χείλος (αρ. 5556, ύψ. 3 εκ., διάμ. χείλους 10,4 εκ.). Είναι κατασκευασμένο από καστανορόδινο πηλό και αποτελεί προϊόν ηπειρωτικού πιθανώς εργαστηρίου, όπως και άλλα που είναι γνωστά στον ηπειρωτικό χώρο. Ανάλογα παραδείγματα²⁴ προέρχονται από την Κόρινθο και την Αθήνα. Το πινάκιο το Αυλότοπου μπορεί να χρονολογηθεί στο πρώτο τέταρτο του 3ου αι. π.Χ.

ε) Τρία θραύσματα κανθάρων, από τα οποία το πρώτο (αρ. 5737, ύψ. 19 εκ.) ανήκει πιθανώς σε κανθαροκύλικα, φέρουν κάθετη ταινιόσχημη λαβή με γλωσσοειδή επιθήματα μεταξύ χείλους και ώμου (εικ. 3η). Το αγγείο από την αρχή της κοιλιάς μέχρι το χείλος καλύπτεται από μαύρο λαμπερό γάνωμα. Το δεύτερο (αρ. 5562, ύψ. 6,5 εκ) έχει βάση που αποτελείται από δύο επάλληλους δακτυλίους και ανήκει σε κάρθαρο (εικ. 4α) ενιαίου περιγράμματος. Θαμπό γάνωμα καλύπτει εσωτερικά και εξωτερικά το θραύσμα. Το τρίτο (αρ. 5564, ύψ. 2,9 εκ.) σώζεται μόνο μέχρι την αρχή της γένεσης του σώματος. Τυπολογικά όμοια θραύσματα κανθάρων είναι γνωστά και από άλλες θέσεις της Θεσπρωτίας και βάσει αυτών επιτρέπεται να χρονολογήσουμε το μεν πρώτο γύρω στην αρχή του 3ου αι. π.Χ. ενώ τα άλλα δύο προς το τέλος του 1ου τέταρτου του 3ου αι. π.Χ.

στ) Ένα φιαλίδιο για φάρμακα²⁵ (αρ. 2932, ύψ. 2,5 εκ.) (εικ. 4ε) ή για άλλες ουσίες μπορεί να χρονολογηθεί περί τα μέσα του 3ου αι. π.Χ. ή και αργότερα. Τα φιαλίδια αυτά χρησίμευαν για τη χρήση φαρμακευτικών ή καλλυντικών ουσιών αλλά και για τη συσκευασία και τη μεταφορά ορισμένης δόσης της ουσίας του περιεχομένου τους. Η ιστορία της έρευνας σχετικά με την εξέλιξη των αγγείων αυτών αλλά και το περιεχόμενό τους άρχισε από τον Simpson το 1853²⁶. Ο Sjöqvist²⁷ το 1960, μελετώντας το πλού-

21. Sparkes – Tallcott 1970, 310, αρ. 1057, πιν. 36, αρ. 1057.

22. Τα πρότυπά τους εντοπίζονται στους σφαιρικούς λύχνους των αττικών (τύπος 25A και 25B του Howland) και κορινθιακών (τύπος VII του Broneer) εργαστηρίων, σε τύπους που παράγονται κατά τον 4ο αι. π.Χ. έως και το πρώτο τέταρτο του 3ου αι. π.Χ. Βλ. αντίστοιχα Howland 1958 και Broneer 1930, 143, εικ. 69.

23. Οι δύο αυτοί τύποι παράγονται από τον 4ο έως το α' τέταρτο του 3ου αι. π.Χ. Howland 1958, τύπος 25A, 67-69, πίν. 9: 267-275 και τύπος 25B, 72-74, πίν. 10: 301-313. Ο τύπος των κορινθιακών εργαστηρίων αρχίζει από τον 5ο αι. π.Χ. και συνεχίζεται έως τις αρχές του 3ου αι. π.Χ. Broneer 1930, 45-46, 140-142: 120, 129, εικ. 14: 32-35, πίν. III.

24. Θέμελης 2005, 100, εικ. 4ς.

25. Πρέκα-Αλεξανδρή 2014, 99-100, πίν. 23γ και για τον τύπο βλ. Rottrof 1997, αρ. 1773, εικ. 138. Φιαλίδια του ίδιου σχήματος βρέθηκαν και σε άλλες θέσεις όπως π.χ. στη Φοινίκη. Gamberini 2014, 113, πίν. 32, αρ. 9.

26. Simpson 1853, 24-40.

27. Sjöqvist 1960, 78-83.

σιο υλικό της Morgantina, κατέταξε τα μικρογραφικά αγγεία σε τέσσερις τύπους και τα συσχέτισε με συγκεκριμένη χρήση καθώς και με το λύκιο. Διατύπωσε επίσης την άποψη ότι τα ανυπόγραφα αγγεία περιείχαν απομίμηση του λυκίου. Μικρογραφικά αγγεία αποκαλύφθηκαν σε πολλές θέσεις του αρχαίου κόσμου μεταξύ των οποίων και στα Γίτανα²⁸, ενώ στον Κεραμικό της Κέρκυρας κατασκευάζονταν παρόμοια φιαλίδια²⁹.

ζ) Ένας αμφικωνικός ασκός τύπου *guttus* (αρ. 2927, ύψ. 8,2 εκ.) (εικ. 4β) είναι ένα αγγείο που χρησιμοποιεί για τη φύλαξη ελαίων ή πολύτιμων αρωμάτων. Οι ασκοί *guttus* μορφολογικά διακρίνονται σε δύο παραλλαγές. Σε ασκούς με σφαιρικό σώμα και σε ασκούς με αμφικωνικό. Οι σφαιρικοί ασκοί είναι προγενέστεροι και εμφανίζονται στην Αττική τον 4^ο αι. π.Χ.³⁰. Οι αμφικωνικοί ασκοί τύπου *guttus* εμφανίζονται αργότερα από τους σφαιρικούς γύρω στις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. και επιβιώνουν μέχρι και τον 2^ο αι. π.Χ.³¹. Ο ασκός του Αυλότοπου, επειδή έχει τη μεγαλύτερη διάμετρο υψηλότερα από το μέσο του ύψους του σώματος του αγγείου, μπορεί να χρονολογηθεί περί το δεύτερο τέταρτο του 3^{ου} αι. π.Χ. Σε θραύσματα αποκαλύφθηκε ένα μυροδοχείο (εικ. 4δ), στο οποίο ανήκουν μικρές λαβές. Πρόκειται για ένα ψευδοαμοφορίσκο ή μυροδοχείο με ψευδολαβές (αρ. 2995, ύψ. 9,6 εκ.)³². Για το αγγείο αυτό έχει διατυπωθεί η άποψη ότι στην κατασκευή του δέχθηκε την επίδραση των κυπριακών αμοφορέων³³, ένας από τους οποίους αποκαλύφθηκε στη Νεκρόπολη της Σελλάδας Θήρας το δεύτερο μισό του 5^{ου} αι. π.Χ.³⁴. Κατά το δεύτερο και τρίτο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. οι κυπριακοί αμοφορείς απαντούν και στην κυρίως Ελλάδα³⁵ και όπως τους γνωρίζουμε σήμερα με το όνομα ψευδοκυπριακοί είναι ευρύτατα διαδεδομένοι. Ένα από τα παλαιότερα μυροδοχεία με ψευδολαβές αποκαλύφθηκε στον τάφο Ι της Νεκρόπολης των Αθηνών, η οποία είχε αναπτυχθεί κατά μήκος της οδού προς τον Κολωνό, και χρονολογήθηκε στις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ.³⁶. Το αθηναϊκό μυροδοχείο δεν μοιάζει ως προς το σχήμα με τα μυροδοχεία τα οποία φέρουν ψευδολαβές είτε πρώιμα είτε μεταγενέστερα. Αντίθετα αντιπροσωπευτικό δείγμα της πιθανής καταγωγής του τύπου από τους κυπριακούς αμοφορείς είναι ένα μυροδοχείο το οποίο αποκαλύφθηκε σε τάφο του νομού Χανίων και διατηρεί ανάμεσα στις λαβές τη φυτική διακόσμηση, η οποία χαρακτηρίζει τους κυπριακούς αμοφορείς. Η εμφάνιση των μυροδοχείων με ψευδολαβές φαίνεται ότι γενικεύεται προς το τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ.³⁷. Γενικά, τα μυροδοχεία με ψευδολαβές έχουν μία παράλληλη μορφολογική εξέλιξη μέχρι τον 1^ο αι. μ.Χ. με την κατηγορία των μυροδοχείων στην οποία ανήκουν. Το μυροδοχείο με ψευδολαβές του Αυλότοπου μπορεί να χρονολογηθεί πριν από τα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ.

η) Μία σφαιρική λάγυρος (αρ. 5560, ύψ. 6 εκ.) (εικ. 4στ) και μία δεύτερη σε θραύσματα (αρ. 5563).

28. Πρέκα-Αλεξανδρή 2014, πίν. 23γ.

29. Πρέκα-Αλεξανδρή 2018, 471, παρ. 96.

30. Sparkes – Tallcott 1970, 160, αρ. 1192-6, εικ. 11, πίν. 39.

31. Rostovtzeff 1935, 162, πίν. XX.

32. Ψευδολαβές βρέθηκαν, αλλά δεν συγκολλώνται απευθείας στο μυροδοχείο.

33. Ως τόποι καταγωγής των μυροδοχείων (δακρυδόχα, βαλσαμάρια) έχουν προταθεί η Συρία και η Αίγυπτος, ενώ ο Hellström 1965, 26-27, δέχεται την ύπαρξη τοπικών σύγχρονων παραλλαγών που απαντούν σε περιοχές της Μεσογειακής Λεκάνης.

34. Ζαφειρόπουλος 1966, 135-138, εικ. 120β.

35. Sparkes – Tallcott 1970, 191, σημ. 2. Williams 1969, 57-58. Σήμερα οι αμοφορείς αυτοί έχουν βρεθεί/εντοπιστεί σε πολλές θέσεις μεταξύ των οποίων και στην Ήπειρο. Βλ. Γραβάνη 1988-1989, 103, πίν. 2α, 2γ, όπου χρονολογούνται μετά τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ.

36. Αλεξανδρή 1976, 32, τάφος Ι, πίν. 36α.

37. Για την καθιέρωση της έναρξης της παραγωγής των αντικειμένων αυτών βλ. Thompson 1934, 473, παρ. 1.

Η παραγωγή των λαγύνων αρχίζει τον 3^ο αι. π.Χ.³⁸, έχει μεγάλη διάδοση στον 2^ο αι. π.Χ. και συνεχίζεται μέχρι και τον 1^ο αι. π.Χ. Στην Κύπρο έχουν βρεθεί λάγυνοι που έχουν χρονολογηθεί και στον 4^ο αι. π.Χ. Οι σφαιρικοί λάγυνοι του Αυλότοπου λόγω της τυπολογίας τους μπορούν να χρονολογηθούν προς το τέλος του 2ου αι. π.Χ. Η λάγυνος αναφέρεται στις πηγές ήδη από τον 4^ο αι. π.Χ. Είναι ένα αγγείο για κρασί και συγχρόνως μονάδα μέτρησης που ισούται με 12 κοτύλες.

θ) Μία αρυβαλοειδής λήκυθος (αρ. 5396, εικ. 4γ) με χροανόσχημο χείλος³⁹. Το σχήμα είναι γνωστό από τον 5^ο αι. π.Χ. και έχει μεγάλη χρονική διάρκεια, κατά την οποία δεν σημειώνονται αξιοσημείωτες αλλαγές ως προς το σχήμα εξαιτίας του οποίου χρονολογείται ανάλογα με τα συνευρήματα⁴⁰. Η λήκυθος του Αυλότοπου έχει ως παράλληλα αγγεία από τα εργαστήρια της Λευκάδας⁴¹, τα οποία άρχισαν τη λειτουργία τους στο τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ. και γίνονται παραγωγικά κατά τον 3^ο αι. π.Χ. Παρόμοιου σχήματος ληκύθια αποκαλύφθηκαν στην Απολλωνία⁴². Σε τάφο που ανασκάψαμε στους Παξούς⁴³, αποκαλύφθηκε λήκυθος όμοια σχεδόν με αυτή του Αυλότοπου μαζί με ασημένια κορινθιακή δραχμή του τέλους του 4^{ου} με αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. και δισκελή δίλοβη περόνη, η οποία απαντά στα Γίτανα σε στρώματα του δεύτερου μισού του 3^{ου} αι. π.Χ.

ι) Μία λαβή πιθανώς από τηγάνι (εικ. 4ζ), μία λεβητοειδής χύτρα, (εικ. 4η) και μία λεκανίδα (εικ. 4θ) είναι από τα αγγεία που δύσκολα μπορούν να χρονολογηθούν με βάση την τυπολογία. Οι χύτρες εμφανίζονται περί τον 6^ο αι. π.Χ. στην Αττική αλλά και σε άλλες θέσεις. Αρχικά είναι χειροποίητες και από τον 4^ο αι. π.Χ. γίνονται τροχήλατες, αλλά είναι αμετάβλητες ως προς το σχήμα μέχρι τον 2^ο αι. π.Χ., οπότε με την επίδραση από τα αντίστοιχα μεταλλικά αγγεία υφίστανται ορισμένες μεταβολές ως προς το σχήμα. Η χύτρα (αρ. 5701) (εικ. 4η) του Αυλότοπου έχει δύο κάθετες ημικυκλικές λαβές στους ώμους, στενό ταινιόσχημο χείλος ελαφρά στραμμένο προς τα έξω, στρογγυλωπό σώμα και επίπεδη βάση που περιβάλλεται από δακτύλιο. Η λεκανίδα (αρ. 5397) (εικ. 4θ) απολήγει σε δακτύλιο στη βάση, ενώ κάτω από το χείλος σε αντιδιαμετρικές θέσεις διακρίνονται δακτυλιές όπως και σε πολλά άλλα αγγεία αυτού του τύπου πιθανότατα για πρακτικούς λόγους. Λεκανίδες αυτού του τύπου έχει θεωρηθεί ότι ήταν κατάλληλες για την παραγωγή τυριού⁴⁴. Το θραύσμα της λαβής (αρ. 5561), πιθανώς ανήκει σε τηγάνι (εικ. 4ζ). Η λαβή περιβάλλεται από δακτυλίους στο άκρο και μία δεύτερη κοντά στην πρώτη. Όμοιοι δακτύλιοι περιβάλλουν λαβές οικιακών σκευών κατασκευασμένων από χαλκό ή πηλό. Πολυάριθμες λεκάνες και λεκανίδες αποκαλύφθηκαν στον Κεραμικό της Κέρκυρας⁴⁵, μεταξύ των οποίων και τυπολογικά όμοιες με την υπ' αρ. 5397. Τα τρία τελευταία αγγεία δεν είναι δυνατόν να χρονολογηθούν με βάση τη μορφολογία τους, η οποία παραμένει αμετάβλητη στα χρονολογικά πλαίσια του κτηρίου, όπως και οι ανάγκες των ανθρώπων οι οποίοι τα χρησιμοποιούσαν.

38. Leroux 1913, 74-75.

39. Το αγγείο ως λήκυθος αναφέρεται στο Boulter 1953, 114, πίν. 32 και Sparkes – Tallcott 1970, 2, πίν. 38, αρ. 1107, ενώ ως οινοχόη αναφέρεται στο Blegen – Palmer – Young 1964, 136-137.

40. Robinson 1933, αρ. 743, πίν. 168 (5^ο-αρχές 4^{ου} αι. π.Χ.).

41. Ανδρέου 1994, 200, πίν. 143α, το δεύτερο και το τρίτο στην πρώτη σειρά.

42. Vrekaj 2014, 402, αρ. 23, πίν. 134, όπου έχει χρονολογηθεί μεταξύ του 350 και 300 π.Χ.

43. Πρέκα-Αλεξανδρή 1995, 447-448, πίν. β και γ.

44. Edwards 1975, 109-111.

45. Πρέκα-Αλεξανδρή 2018, 468, πίν. 5γ.

Πίθοι και αμφορείς

Εννέα διαφορετικά μικρά θραύσματα πίθων⁴⁶, που φέρουν διαχρονική διακόσμηση από οριζόντιες ή οφιοειδείς γραμμές, οφθαλμούς και σπείρες, αποκαλύφθηκαν σε διάφορους χώρους του κτηρίου. Ορισμένα από αυτά περιείχαν κόκκους σίτου, γεγονός που υποδηλώνει την καλλιέργεια σιτηρών στην περιοχή. Εκτός από το σιτάρι αποκαλύφθηκαν και αρκετά οστά κριαριών, αιγών, αγριόχοιρων, βοοειδών. Μεταξύ των θραυσμάτων αμφορέων συγκαταλέγονται:

α) Ένα θραύσμα από το χείλος⁴⁷ κερκυραϊκού αμφορέα (αρ. 2780 IH) (εικ. 5α) που χρονολογείται στο β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. και υποδηλώνει τις εμπορικές δραστηριότητες των ιδιοκτητών του κτηρίου με την Κέρκυρα. Το εμπόριο της Κέρκυρας είναι γνωστό στη Θεσπρωτία, εκτός των άλλων, και από τους ασημένιους στατήρες του 5ου αι. π.Χ. που βρέθηκαν στην Γκρίκα και από θραύσματα κερκυραϊκών αμφορέων και νομίσματα που αποκαλύφθηκαν στα Γίτανα. β) Θραύσματα από αμφορέα⁴⁸ (εικ. 5β) τύπου *Iamboglia 2* (2^{ος} έως μέσα 1^{ου} αι. π.Χ.), γ) ένας λαιμός με λοξότμητο⁴⁹ χείλος από αμφορέα (αρ. 10394) (εικ. 5γ) τύπου *Dressel 14*, (3^{ος} – 1^{ος} αι. π.Χ.) ή *grecoroman*⁵⁰ *Dressel 2-4*, δ) θραύσματα από ένα *grecoroman* αμφορέα (αρ. 5565) (εικ. 5δ) (1^{ος} έως μέσα 2^{ου} αι. μ.Χ.) και στ) ένα χείλος αμφορέα (εικ. 5ε) που φέρει την επιγραφή *ORYS*.

Προτομές

Οι πήλινες προτομές (αρ. 2928, 2929, 2930, 2931) του χώρου IV είναι χαρακτηριστικές του 4^{ου} αι. π.Χ. και διαδέχονται τις προτομές προσωπεία των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων⁵¹. Τον 4^ο όμως αιώνα αποδίδεται στην προτομή το σώμα μέχρι τη μέση με ευδιάκριτα τα χαρακτηριστικά του. Οι προτομές είναι δυνατόν να είναι στο μέγεθος μεγάλες ή μικρές. Μερικές φορές προέρχονται από τις ίδιες μήτρες από τις οποίες προέρχονται και τα ειδώλια με το γέμισμα της μήτρας με πηλό μόνο στο άνω τμήμα της. Στις δύο προτομές που αποκαταστάθηκαν (εικ. 6 α, β), η εικονιζόμενη μορφή φέρει πόλο από τον οποίο εξαρτάται κρήδεμνο, που σχηματίζει πτυχές. Το πρόσωπο είναι ωοειδές με λεπτά χαρακτηριστικά και σοβαρή έκφραση. Τα μαλλιά περιβάλλουν ημικυκλικά το μέτωπο με δύο σειρές κομβίοσχημων βοστρύχων. Τα χέρια περιβάλλουν τις πλευρές και αναδιπλώνονται στη μέση αντίθετα από άλλες προτομές αυτών των χρόνων, στις οποίες οι μορφές έχουν ανασηκωμένες τις παλάμες προς το στήθος (η υπ' αρ. 2929 έχει ύψ. 17,5 εκ. και πλ. 10,7 εκ., η υπ' αρ. 2928 ύψ. 22 εκ. και πλ. 19 εκ.). Οι αρχαϊσμοί των δύο προτομών υποδηλώνουν τη θρησκευτική σημασία της ύπαρξής τους στον χώρο. Η τρίτη από τις προτομές (εικ. 6γ), από την οποία σώζεται το μεγαλύτερο τμήμα της κεφαλής (αρ. 2930, ύψ. 10,6 εκ.), εμφανίζει μία τεχνοτροπική συγγένεια με κεφαλή που αποκαλύφθηκε σε μπάζωμα του νότιου νεκρο-

46. Μουσελίμης 1980, 126. Αναφέρει ότι σε ανασκαφή από ιδιώτη το 1976 για ανεύρεση θησαυρού αποκαλύφθηκε τμήμα οικοδομήματος με πιθάρια και άλλα θραύσματα αγγείων, από τα οποία καταστράφηκαν τα δύο ή τρία πιθάρια.

47. Πρέκα-Αλεξανδρή 2018, 462-467, πίν. 2α.

48. Peacock – Williams 1986, 98-101.

49. Peacock – Williams 1986, 126-127, class 20.

50. Peacock – Williams, 1986, 105-106, class 10.

51. Οι προτομές είναι μία κατηγορία της κοροπλαστικής που απαντά συχνά σε ιερά, όπου συνήθως ταυτίζεται με την Ήρα, την Αφροδίτη ή την Αθηνά, αλλά βρίσκεται και σε τάφους και πιο σπάνια σε οικιστικά σύνολα. Σε ορισμένες περιπτώσεις φέρει κεφάλια όμοια με αυτά των όρθιων ειδωλίων.

ταφείου της Λευκάδας⁵². Από την τέταρτη προτομή (αρ. 2931) (εικ. 6δ) διασώθηκαν αρκετά θραύσματα πολύ φθαρμένα, τα οποία συγκολλήθηκαν μόνο ελάχιστα και ανήκουν στο πρόσωπο της μορφής. Οι προτομές και γενικά η κοροπλαστική, όπως προκύπτει από τα μέχρι στιγμής ευρήματα της Θεσπρωτίας, δεν φαίνεται να ήταν ιδιαίτερα ανεπτυγμένη και η ύπαρξη των προτομών στον Αυλότοπο ήταν πιθανώς προϊόν εισαγωγής.

Τα χάλκινα ευρήματα

Στα χάλκινα ευρήματα συγκαταλέγονται: α) Ένα ακέραιο χάλκινο ψέλιο (αρ. 2952) (εικ.7α) κυκλικής διατομής με εξωτερική διάμετρο 7,5 εκ. και πάχος δακτυλίου 0,4 εκ. που απολήγει σε ανοικτά άκρα, διακοσμημένα με σχηματοποιημένες κεφαλές φιδιών που δηλώνονται με εγχάραξη. Το ψέλλιο⁵³ εντάσσεται τυπολογικά σε μία σειρά από κοσμήματα, τα οποία γίνονται του συρμού στην Ελλάδα γύρω στον 7^ο αι. π.Χ. και συνεχίζουν μέχρι και τον 4^ο αι. π.Χ. Ειδικότερα μπορεί να καταταγεί στον τύπο Bielefeld 1968, 58, Ic. Ψέλλια αυτού του τύπου αποκαλύφθηκαν στην Αινεία⁵⁴, στην Κοζάνη⁵⁵, στην Όλυμπο⁵⁶, στη Σίνδο⁵⁷, στη Μιέζα⁵⁸ κ.α. β) Μία χάλκινη περόνη (εικ. 7β) σπασμένη σε δύο κομμάτια και διαβρωμένη (αρ. 2957, α, β). Η μεγάλη διάβρωση δεν επιτρέπει να ενταχθεί το κόσμημα σε συγκεκριμένο τύπο. Πιθανώς η απόληξή της σχηματίζει ένα ανθέμιο με κομβίο στο κέντρο. Εάν η εικόνα που έχουμε σχηματίσει λόγω της διάβρωσης, είναι σωστή, περόνες αυτού του τύπου είναι γνωστές μεταξύ άλλων στην Πελοπόννησο⁵⁹ και το Mon Repos της Κέρκυρας. γ) Μία οινόχοη (αρ. 2959) πολύ διαβρωμένη, η οποία αποκαλύφθηκε σε δύο τμήματα (σωζ. ύψος 18 εκ., διαμ. χείλους 5,8 εκ.) (εικ. 7ζ). δ) Σημαντικό είναι το τμήμα μίας κάθετης λαβής οινόχοης (εικ. 7γ). Η λαβή σχηματίζει μία νεύρωση στο μέσο του κατά μήκος άξονά της και καταλήγει στην πρόσφυσή της, η οποία διακοσμείται με κεφαλές κριών εφαπτόμενες και αντιθετικά τοποθετημένες (αρ. 2958, σωζ. μήκος 0,045 μ., σωζ. πλάτος 0,028 μ.). Τα χαρακτηριστικά των κριών αποδίδονται με εγχάρακτες γραμμώσεις, πλάγιες πάνω από το μέτωπο, πιθανώς για να αποδοθούν τα κέρατα, ημικυκλικές στο μέτωπο και ανάγλυφες κυκλικές γύρω από τα μάτια. Η διακόσμηση λαβών με κεφαλές κριών είναι γνωστή από τη γειτονική Δωδώνη τουλάχιστον από δύο τύπους λαβών. Ο τύπος του Αυλότοπου όμως διαφέρει από αυτές της Δωδώνης ως προς την απόδοση και την στάση των κριών. Ο πρώτος τύπος της Δωδώνης είναι μία σχεδόν στρογγυλή λαβή εξαρτημένη από κρίκο, που φέρει στην πρόσφυση⁶⁰ δύο αντωπές εφαπτόμενες κεφαλές κριών, ενώ ο δεύτερος προέρχεται από λεκανίδα⁶¹, τα άκρα των λαβών της οποίας διακοσμούνται με ανεξάρτητες προτομές κριών, η απόδοση των οποίων χρονολογήθηκε τον 6ο αι. π.Χ. Λαβές ή προσφύσεις λαβών με αντωπούς κριούς,

52. Σταίικου – Γκιζά – Λεονταρίτη 2014, 623, πίν. 204β, αρ. 4525.

53. Απεικονίσεις σε μινωικές και μυκηναϊκές τοιχογραφίες αλλά και ευρήματα τάφων μάς πληροφορούν για τη χρήση ψελίων στον ελληνικό κόσμο ήδη από την 2η χιλιετία. Bielefeld 1968, 30-33. Ψέλια απεικονίζονται επίσης και σε πήλινα ειδώλια από τις Μυκήνες, την Τίρυνθα κ.α. Γεωργούλα 1999, 31 κ.ε., εικ. 11-12.

54. Βοκοτοπούλου 1990, πιν. 66γ, σχ. 57, το οποίο χρονολογήθηκε περί το 500 π.Χ.

55. Καλλιπολίτης – Feytman 1948-1949, 92, εικ. 4, 5. Βλ. και Robinson 1941, 68.

56. Robinson 1941, πίν. XII-XIII.

57. Δεσποίνη κ.ά. 1985, 46, αρ. 60, περί το 500 π.Χ.

58. Ρωμιοπούλου – Τουράτσογλου 2002, 96, αρ. M1082, το οποίο χρονολογήθηκε στο β' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.

59. Dirlmeier 1984, πίν. 112, αρ. 4834.

60. Jahresbericht über die Thätigkeit des Kaiserlich Deutschen Archaeologischen Institut, *Archäologischer Anzeiger* 1892, 50, αρ. 72 (XXX 7, 469).

61. Ευαγγελίδης 1952, 288-289, εικ. 8, 9 με σχετική βιβλιογραφία για άλλες παρόμοιες λαβές.

με μικρές παραλλαγές ως προς την απόδοση του θέματος, αποκαλύφθηκαν και σε άλλες θέσεις⁶². Η διακόσμηση των λαβών των μεταλλικών αγγείων με προτομές ζώων (κεφαλές αλόγων, λεονταριών κ.λπ.) είναι γνωστή από την αρχαϊκή περίοδο. ε) Τμήμα από το κυκλικό πεπλατυσμένο στόμιο χάλκινης οινόχους (εικ. 7δ) στο οποίο είναι προσκολλημένο τμήμα κάθετης σχετικά λεπτής λαβής (αρ. 4066, διάμ. χείλους 7,5 εκ.). Η λαβή στην περιφέρεια του χείλους απολήγει σε δύο οριζόντιους βραχίονες στο μέσο των οποίων υπάρχει πηνίο με άκρα που απολήγουν σε δίσκους. Όμοιο τυπολογικά χείλος και λαβή αποκαλύφθηκε σε οινόχου στη Βίτσα⁶³, που χρονολογήθηκε στον 5ο αι. π.Χ. στ) Δύο λαβές, μία πεταλόσχημη (αρ. 2954, 4,5 εκ., παχ. 0,5 εκ0.) (εικ 7ε) με οπές εξάρτησης στα άκρα κατάλληλη για κάδο και μία κυλινδρική (αρ. 2956, μηκ. 2,5 εκ., διάμ. 0,8 εκ.) (εικ. 7στ) με κομβίωση πηνίο στο σωζόμενο άκρο της για την εισαγωγή και προσαρμογή του σε υποδοχή. Προέρχεται πιθανώς και αυτή από κάδο.

Οι αγνύθες

Αποκαλύφθηκαν εκατόν επτά (107) αγνύθες⁶⁴ (λαιαί), από τις οποίες οι εβδομήντα οκτώ (78) είναι κωνικές, οι είκοσι οκτώ (28) πυραμοειδείς και η μία (1) δισκοειδής. Οι κωνικές αγνύθες έχουν συνήθως ύψος από 5,6 έως 10,7 εκ., οι πυραμοειδείς περίπου 8 εκ., ενώ οι κυκλικές έχουν διάμετρο 6 έως 7 εκ. Από τις εκατόν επτά (107) αγνύθες οι σαράντα επτά (47) (εικ. 8) φέρουν εγχάρακτα σύμβολα ή σφραγίσματα αμυγδαλοειδή ή κυκλικά, από τα οποία ελάχιστα είναι σήμερα αναγνωρίσιμα. Ο πηλός από τον οποίο είναι κατασκευασμένες οι αγνύθες είναι ή ροδόχρωμος ή κιτρινωπός ή ανοικτός φαιός. Συνήθως οι αγνύθες οι κατασκευασμένες από φαιό πηλό φέρουν εγχάρακτα σύμβολα, όπως παράλληλες κλιμακωτές γραμμές κάτω από την οπή ανάρτησης, σταυρούς στο μέσο του μήκους ή προς τη βάση των αντικειμένων, το γράμμα Α με πλάγια τη μεσαία κεραία συνήθως προς τη βάση, τη δισκελή απλή περόνη συνήθως κάτω από την οπή ανάρτησης και τα στικτά σύμβολα που σχηματίζουν σταυρούς ή κάθετες γραμμές συνήθως στο κάτω τμήμα των αντικειμένων. Οι αγνύθες με ρόδινο ή κιτρινωπό πηλό φέρουν σφραγίσματα που εικονίζουν ανθρώπινες μορφές, προτομή (στη βάση), μορφή πολεμιστή, εγχάρακτο ΦΙ (στη βάση), ένα μεγάλο εγχάρακτο δέλτα, πολύφυλλο αστεροειδές ακτινωτό ανθέμιο⁶⁵, διαχρονικό κόσμημα, αφού εμφανίζεται από τη γεωμετρική εποχή και βρίσκεται στις αγνύθες του Αυλότοπου αλλά και σε αντικείμενα που αποκαλύφθηκαν στη Dimale⁶⁶, κεφαλή ταύρου και έξι ωειδή σφραγίσματα με παραστάσεις ζώων, πολύ δυσδιάκριτα σήμερα πάνω από τη βάση στην κωνική αγνύθα (αρ. 4390). Μία μόνο από τις αγνύθες (αρ. 3073) έχει όλες τις προδιαγραφές για να χρησιμοποιηθεί και ως σφραγίδα⁶⁷. Διάφορες ερμηνείες έχουν προταθεί για τα σφραγίσματα αυτά: α) ότι αντιπροσωπεύουν μία αριθμητική αξία, ένδειξη του βάρους τους, β) ότι αποτελούν σήμα της ταυτότητας του ιδιοκτήτη, γ) ότι αποτελούν εμπορικά σήματα του καλλιτέχνη, του κεραμέα ή του εργαστηρίου, δ) ότι

62. Στο Δερβένι (Θέμελης – Τουράτσογλου 1997, 75, Β34, πιν. 85), στο νεκροταφείο της Λητής (Τζαναβάρη 2016, 565, εικ. 5), στο Ρήγιο Διδυμοτείχου Θράκης (Τριαντάφυλλος – Τερζοπούλου 2016, 691, σχ. 1), στη Ναύπακτο (Κόλλια 2004, 538, πιν. 259δ, ε, οι οποίες στην πρόσφυση της λαβής διακοσμούνται με κεφαλές συγκρουόμενων κριών), στο Γαλαξίδι (Ζύμη – Σιδέρης 2003, 47).

63. Βοκοτοπούλου 1986, τ. Α, 19, αρ. 2251 και τ. Β, πιν. 16, 17 και σχ. 81δ.

64. Πολυδεύκης, *Όνομαστικόν*, VII, 36, λέξη αγνύθες, *λίθοι έξηρτημένοι τών στημόνων κατά την αρχαίαν ύφαντικήν* και Πλούταρχος 2, 156, Β, *ίνα τηρώσιν αυτούς καθέτους*.

65. Λώλος – Σακκάς 2004, 52, εικ. 28. Το κόσμημα αυτό χρησιμοποιείται ήδη από την III. Β.1, Μέση- Ύστερη Γεωμετρική εποχή.

66. Dautaj 1994, πίν. Χ, αρ. 1, 2.

67. Πρέκα-Αλεξανδρή 2023.

ορισμένα από αυτά απεικονίζουν τον προστάτη ή την προστάτιδα του εργαστηρίου όπως η κεφαλή της Εργάνης Αθηνάς⁶⁸ ή άλλες συμβολικές μορφές διαφόρων περιοχών, μεταξύ των οποίων ο ταύρος, το θυσιαζόμενο ζώο στον Δία της Δωδώνης. Τα πρωιμότερα παραδείγματα ενσφράγιστων αγνύθων χρονολογούνται από τα τέλη του 7^{ου} αι. π.Χ., αλλά η χρήση τους γενικεύεται κατά τον 5^ο και 4^ο αι. π.Χ. Η αρχική εμφάνιση γενικά των αγνύθων ανάγεται στη νεολιθική εποχή, αλλά δεν είναι γνωστή η περιοχή προέλευσής τους. Αγνύθες βρέθηκαν σε εργαστήρια, σε οικίες, σε ιερά, σε τάφους και σε διάφορους άλλους χώρους.

Οι αγνύθες χρησίμευαν κυρίως ως βάρη για να κρατούν στη θέση τους τα νήματα του όρθιου αργαλειού ή ιστού. Ένας αργαλειός για την ύφανση ενός μάλλινου πέπλου πλάτους 1,75 μ. χρειαζόταν 67 με 77 αγνύθες. Ανάλογα, εντούτοις, με την υφή του υφάσματος οι αγνύθες μπορούσε να είναι ολιγότερες. Εάν στις εκατόν επτά (107) αγνύθες που προήλθαν από την ανασκαφή, προστεθούν και αυτές που θα καταστράφηκαν κατά την παράνομη εκσκαφή, τότε πιθανώς στο κτήριο να λειτουργούσαν τουλάχιστον δύο αργαλειοί. Η μελέτη για τις αγνύθες και η ταύτισή τους με υφαντικά βάρη και η χρήση τους για τον όρθιο αργαλειό άρχισε το 1854 από τον Ferdinand Keller. Το 1863 ο Antonino Salinas⁶⁹ ασχολήθηκε με τον τρόπο ανάρτησης των αγνύθων από τα νήματα του αργαλειού. Ακολούθησε η μελέτη των ευρημάτων που αποκαλύφθηκαν σε διάφορες θέσεις. Μεταξύ αυτών ο F. Ritschel⁷⁰ μελέτησε αγνύθες από την Αθήνα, τις ακτές της Μαύρης Θάλασσας, τη Μεγάλη Ελλάδα, την Ιταλία, τη Νότια Γαλλία, την Ισπανία, τον Ρήνο και την Ολλανδία. Ο G. Davidson⁷¹ μελέτησε αγνύθες από την Κόρινθο και τις ταξινόμησε χρονολογικά με κριτήριο το προφίλ της απόληξής τους. Οι πρώιμες χαρακτηρίζονται από αιχμηρό προφίλ ενώ οι μεταγενέστερες από στρογγυλωπό. Η άποψη όμως αυτή δεν ισχύει για όλα τα εργαστήρια παραγωγής αγνύθων. Η συνέχιση της μελέτης απέδειξε επίσης ότι δεν παράγουν όλα τα εργαστήρια και τους τρεις τύπους αγνύθων. Στην Κέρκυρα, την Όλυνθο, τους Δελφούς και την Έφεσο χρησιμοποιούνται και οι τρεις τύποι, στην Πέργαμο αποκαλύφθηκαν πυραμοειδείς, στον Τάραντα συνηθίζονταν κυρίως οι δισκοειδείς, ενώ στην Ολυμπία απουσιάζουν κυρίως οι δισκοειδείς. Οι αγνύθες έπρεπε να έχουν το ίδιο βάρος, για να κρατούν στη ορθή θέση τα νήματα. Κατά την κατασκευή τους οι κεραμείς μείωναν το επιπλέον βάρος με την αφαίρεση ποσότητας πηλού συνήθως στην κάτω επιφάνειά τους. Τρεις είναι οι τρόποι της εξάρτησης των αγνύθων από τα νήματα, οι οποίοι εικονίζονται στην αγγειογραφία ή προκύπτουν από ολιγάριθμες αγνύθες. Στη λήκυθο⁷² που αποδίδεται στον ζωγράφο Άμαση (εικ. 9 β, γ) οι αγνύθες είναι εξαρτημένες από τα νήματα μέσω κρίκων. Στον αττικό ερυθρόμορφο σκύφο⁷³ του 445 π.Χ., ο οποίος αποδίδεται στον ζωγράφο της Πηνελόπης, οι αγνύθες είναι εξαρτημένες απευθείας από τα νήματα του αργαλειού. (εικ. 9δ). Απευθείας από τα νήματα του αργαλειού είναι εξαρτημένες οι αγνύθες στον βοιωτικό μελανόμορφο καβειρικός⁷⁴ σκύφο του 410-400 π.Χ., στον οποίον εικονίζονται ο Οδυσσέας και η Κίρκη (εικ. 9ε). Ολιγάριθμες αγνύθες που αποκαλύφθηκαν στις

68. Μία από τις αγνύθες (4109) που αποκαλύφθηκαν στα Γίτανα, φέρει σφράγισμα που απεικονίζει την κεφαλή της Αθηνάς με κράνος προς τα δεξιά, ενώ μία άλλη (4108) απεικονίζει καθήμενη γυναικεία μορφή.

69. Salinas 1863, 16.

70. Ritschl 1866, 9-24.

71. Davidson 1952, 146-172, πίν. 74-77, για τα σχήματα των αγνυθών και ορισμένα από τα σφραγίσματα που φέρουν ορισμένες από αυτές.

72. Βρίσκεται στο Metropolitan Museum of Arts, New York. Χρονολογείται στον 6ο αι. π.Χ. Βλ. και Faxson 1932, 70-71.

73. Βρίσκεται στο Chiusi Museum, Siena. Αποδίδεται στον ζωγράφο της Πηνελόπης και χρονολογείται το 455 π.Χ.

74. Βρίσκεται στο Ashmolean Museum, University of Oxford. Αποδίδεται σε αγγειογράφο του ζωγράφου των Μυστών.

ανασκαφές της Κορίνθου, της Πνύκας, της Κασσώπης, της Δήλου και της Νεμέας, φέρουν ανάμεσα από την οπή ανάρτησης μία οριζόντια αύλακα ή λείψανα ράβδου, στην οποία δένονταν τα νήματα του αργαλειού. Σε κορινθιακό αρύβαλλο (M.K. CP 2038) του τέλους του 7^{ου} με αρχές του 6^{ου} αι. π.Χ. απεικονίζονται δύο όρθιοι αργαλειοί⁷⁵ (εικ. 9α), στους οποίους τα νήματα εξαρτώνται από ράβδους και εξ αυτών προκύπτει ότι ο τρόπος αυτής της εξάρτησης καθιερώθηκε περί το 600 π.Χ. Σημαντική επίσης για την λειτουργία του τύπου του όρθιου αργαλειού υπήρξε η αποκάλυψή του εξοπλισμού του στο Μέσσα Βουνό, πάνω από το Καμάρι της Σαντορίνης⁷⁶, όπως και στο Γόρδιο. Με την πάροδο των χρόνων και καθώς οι σωστικές και συστηματικές ανασκαφές αυξάνονταν στην Ελλάδα, διαπιστώθηκε ότι οι αγνύθες είχαν και άλλες δευτερεύουσες χρήσεις. Χρησίμευαν επίσης, κυρίως οι στρογγυλές, ως βαρίδια στα δίχτυα των ψαράδων, ως σφραγίδες σε διάφορα αντικείμενα και σε ορισμένες περιπτώσεις ως μήτρες ή σφραγίδες για τη διακόσμηση των μεταλλίων των μεγαρικών σκύφων. Αγνύθες του τελευταίου τύπου αποκαλύφθηκαν στην Κέρκυρα. Διαπιστώθηκε, επίσης, ότι σε ορισμένες περιοχές είχε χρησιμοποιηθεί μόνον ο ένας τύπος από τις αγνύθες ενώ σε άλλες και οι τρεις. Προς το τέλος του 1^{ου} αι. μ.Χ. ο όρθιος αργαλειός αντικαθίσταται από τον οριζόντιο⁷⁷. Η ανεύρεση πολυάριθμων αγνύθων στον Αυλότοπο, στο μικρό τμήμα του κτηρίου που διασώθηκε αποσπασματικά, επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι η κύρια ασχολία των κατοίκων του κτηρίου ήταν η υφαντουργία και ότι τουλάχιστον από τον 4^ο αι. π.Χ. παράλληλα με τις τάξεις των γεωργών και των κτηνοτρόφων είχε αναπτυχθεί στη Θεσπρωτία και η τάξη των βιοτεχνών⁷⁸. Οι ολιγάριθμοι κόκκοι σίτου⁷⁹ όπως και τα οστά των ζώων που αποκαλύφθηκαν, μάλλον συνηγορούν για αποθήκευση προϊόντων παρά για εμπορική δραστηριότητα.

Από τα αποσπασματικά σωζόμενα ευρήματα του κτηρίου προκύπτει ότι ο Αυλότοπος υπήρξε ένα σημαντικό θεσπρωτικό κέντρο. Η ευρύτερη περιοχή κατοικήθηκε, με βάση τα μέχρι σήμερα στοιχεία, από τους Ονόπερνους⁸⁰, ένα από τα πιο σημαντικά και δραστήρια θεσπρωτικά φύλα, όπως προκύπτει από τις επιγραφές του 4^{ου} αι. π.Χ. και από ένα σφράγισμα, το οποίο αποκαλύφθηκε στο δημόσιο Αρχείο των Γιτάνων. Έχει αριθμό ευρετηρίου 2307 και εικονίζει στον ρύπο ανδρική κεφαλή σε κατατομή προς τα δεξιά, μπροστά από την οποία διακρίνεται η επιγραφή *ΟΝΟΠΕΡΝ[ΩΝ]*. Μήτρα στρογγυλή κυρτή. Η κομβική θέση του Αυλότοπου πάνω σε έναν από τους δρόμους που οδηγούσαν από τον κόλπο της Αμμουδιάς, μέσω διαβάσεων του Αχέροντα, στη Δωδώνη, έδινε στους ιδιοκτήτες του κτηρίου τη δυνατότητα επικοινωνίας με τους επισκέπτες του Μαντείου, που προέρχονταν από διάφορες περιοχές του αρχαίου κόσμου, με αποτέλεσμα τις εμπορικές συναλλαγές, και την συνεχή διατήρηση του κτηρίου κατά τον 4ο και πρώτο μισό του 3^{ου} αι. π.Χ., όπως προκύπτει από τα ξένα νομίσματα που αποκαλύφθηκαν. Η παρακμή του κτηρίου κατά τον 2^ο αι. π.Χ. σχετίζεται πιθανώς και με την καταστροφή της Δωδώνης από τους Ρωμαίους.

Το κύριο προϊόν το οποίο θα εμπορεύονταν οι ένοικοι του κτηρίου με βάση τα ευρήματα, ήταν έργα υφαντουργίας. Μία πήλινη διπρόσωπη κεφαλή (αρ. 2935) (εικ. 6ε, στ) που αποκαλύφθηκε στον χώρο

75. Τζουβάρα-Σούλη 1992, 457 και σημ. 7, 458 και σημ. 2. Η σχεδιαστική απόδοση της παράστασης του κορινθιακού αρυβάλλου προέρχεται από δημοσίευση της Τζουβάρα-Σούλη 1992, 419, εικ. 13.

76. Von Gaertringen 1904, 169.

77. Wild 1987, 459-471, όπου και σχέδιο του οριζόντιου αργαλειού.

78. Εργαστήριο βιοτεχνικής παραγωγής αποκαλύφθηκε στα Γίτανα. Επίσης, εργαστήριο παραγωγής κεράμων υπήρχε στη θέση Κρήσια, δυτικά των Γιτάνων. Στη θέση Βασιλικός αποκαλύφθηκε ένας κεραμικός κλίβανος.

79. Από τον Λίβιο (Livy, *The History of Rome*, 42.2.1 κ.ε.) γνωρίζουμε ότι η παραγωγή σίτου στη Θεσπρωτία δεν ήταν ούτε και στους χρόνους του αρκετή, για να μπορεί ο ρωμαϊκός στρατός να διαχειμάσει το 169 π.Χ. στη Θεσπρωτία μόνον με την προμήθεια που έλαβε από Ηπειρώτες εμπόρους.

80. Οι Ονόπερνοι αναφέρονται σε έξι επιγραφές από τη Δωδώνη του 4^{ου} αι. π.Χ.

1, εύρημα σπάνιο για την περιοχή της Θεσπρωτίας από όσο ξέρω, συνηγορεί στην προαναφερόμενη άποψη για την άσκηση σχετικής εμπορικής δραστηριότητας. Έχει ύψος 4 εκ. και πλάτος 2,5 εκ. και είναι πλασμένη από ρόδινο πηλό. Στη μία όψη εικονίζει νεανική μορφή που φέρει στην κεφαλή πέτασο, κάλυμμα κεφαλής που φέρει ο Ερμής αλλά και οι οδοιπόροι, άνδρες και γυναίκες. Στην πλάγια όψη διακρίνεται τοξόμορφη ταινία, η οποία ενώνει και διαφοροποιεί συγχρόνως τη νεανική μορφή από το δεύτερο πρόσωπο, το οποίο πιθανώς ανήκε σε μία μεγαλύτερη σε ηλικία μορφή, όπως προκύπτει από τους βοστρύχους, που περιβάλλουν το πρόσωπο. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου δυστυχώς είναι αλλοιωμένα. Στη βάση των μορφών υπάρχει οπή για στερέωση σε άλλο αντικείμενο. Διπρόσωπες κεφαλές κοσμούσαν τις ερμές, οι οποίες αντικατέστησαν τους λίθους ή τους λιθοσωρούς που έδειχναν στους διαβάτες την κατεύθυνση των δρόμων. Οι ερμές φαίνεται ότι έλκουν την καταγωγή από την Αρκαδία (Παυσ. Η,13). Επί Πεισιστρατιδών όλοι οι δρόμοι της Αττικής έφεραν ερμές. Αργότερα ερμές υπήρχαν σε δημόσια κτήρια (στοές κ.λπ.) αλλά και σε οικίες και άλλους χώρους. Εκτός από την κεφαλή του Ερμή με την πάροδο του χρόνου στις ερμές τοποθετούσαν και κεφαλές άλλων θεών. Η πλήρως διπρόσωπη κεφαλή του Αυλότοπου είναι κατά την άποψή μας ένα ερμείο, το οποίο θα ήταν στημένο πάνω σε κάποια βάση πιθανώς ξύλινη, η οποία έδειχνε στους διαβάτες το βιοτεχνικό κτήριο. Ο Ερμής εκτός από ενόδιος ήταν και εμπολαίος. Το πρόβλημα του μεγέθους του ειδωλίου θα μπορούσε να επιλυθεί με την προσθήκη και άλλων μορφών, όπως επικράτησε να συμβαίνει και σε άλλες περιπτώσεις αυτή την εποχή. Ανάμεσα στα ευρήματα βρίσκεται η κεφαλή ενός ακόμη μικρού ειδωλίου (αρ. 2934) με οπή στερέωσης στη βάση, αλλά είναι τόσο κατεστραμμένο που δεν είναι ασφαλές να υποθέσουμε ότι είχε και αυτό δύο πρόσωπα, όπως η κεφαλή (αρ. 2935) που προαναφέραμε.

Η συνέχιση της συστηματικής αρχαιολογικής έρευνας στην περιοχή του ιστορικού Σουλίου θα συμπληρώσει τις γνώσεις μας για τον σημαντικό αυτό χώρο.

The excavation in part of a building in Avlotopos, Souli

In 1994, we excavated a section of a building in the area of Avlotopos Souliou, where work had been carried out in the past without the permission of the archeological service. The part of the building measuring approximately 14 m. X 15 m. was preserved at floor level and was surrounded by walls preserved at the height of a row of stones. It consisted of four rooms I-IV, severely disturbed. Two groups of coins that survive determine the operation of the building from 400 to 48 BC. The first group consists of five coins (two coins of Kassopis, one of Corfu, one of Corinth and one of Athenian, fig.). The second consists of seven coins of Epirus and one of Corfu. There were fireplaces in all the places that were revealed. The fourth of the premises of the building seems to have functioned as a domestic sanctuary as evidenced by finds such as the four clay female protomes, the jewels and the remains of the bronze vessels. The remaining areas I, II and III seem to have functioned as work and storage areas. From the 107 loom weights that were revealed, it appears that the main work carried out by the owners of the building was the textile industry, while the wheat seeds and the bones of various animals discovered in pithos refer to agriculture and stockraising.

Βιβλιογραφία

Α. Ελληνική

- Αλεξανδρή 1972: Ο. Αλεξανδρή, Ανασκαφή στο οικόπεδο Κωνσταντινίδη, Αχιλλέως και Ιάσωνος 52, 32, Αθήνα, *Αρχαιολογικόν Δελτίον (ΑΔ)* 27, Β' 1 Χρονικά.
- Ανδρέου 1994: Ι. Ανδρέου, Ελληνιστική κεραμική από τα νεκροταφεία της Αρχαίας Λευκάδος, *Γ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Θεσσαλονίκη 24-27 Σεπτεμβρίου 1991*, Αθήνα, 196-204.
- Βοκοτοπούλου 1972: Ι. Βοκοτοπούλου, Θησαυρός χαλκών πελέκων εκ Καταμάχης, *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών* 5.1, 112-119.
- Βοκοτοπούλου 1986: Ι. Βοκοτοπούλου, *Βίτσα. Τα νεκροταφεία μίας μολοσσικής κώμης*, Αθήνα.
- Βοκοτοπούλου 1990: Ι. Βοκοτοπούλου, *Οι ταφικοί τύμβοι της Αινείας*, Αθήνα.
- Γεωργούλα 1999: Ηλ. Γεωργούλα (επιμ.), *Ελληνικά Κοσμήματα από τις Συλλογές του Μουσείου Μπενάκη*, Αθήνα.
- Γραβάνη 1988-1989: Κ. Γραβάνη, Κεραμική των ελληνιστικών χρόνων από την Ήπειρο, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 29, 89-132.
- Δάκαρης 1972: Σ. Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις 15, Αθήνα.
- Δεσποίνη 1985: Αικ. Δεσποίνη (επιμ.), *Σίνδος. Κατάλογος της έκθεσης στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης*, Αθήνα.
- Δεσποίνη κ.ά. 1985: Αικ. Δεσποίνη – Ι. Βοκοτοπούλου – Β. Μισαηλίδου – Μ. Τιβέριος, *Σίνδος. Κατάλογος της έκθεσης στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης*, Αθήνα.
- Ευαγγελίδης 1952: Δ. Ε. Ευαγγελίδης, Η ανασκαφή της Δωδώνης, *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας (ΠΑΕ)*, 279-306.
- Θέμελης 2005: Π. Γ. Θέμελης, Η ελληνιστική κεραμική της Μεσσήνης, *Ελληνιστική Κεραμική από την Πελοπόννησο*, Αίγιο, 95-106.
- Θέμελης – Τουράτσογλου 1997: Π. Γ. Θέμελης – Γ. Π. Τουράτσογλου, *Οι τάφοι του Δερβενίου*, Αθήνα.
- Καλλιπολίτης – Feytmans 1948-1949: Β. Καλλιπολίτης – D. Feytmans, Νεκρόπολις κλασικών χρόνων εν Κοζάνη, *Αρχαιολογική Εφημερίς*, Αθήνα 1951, 85-111.
- Κόλλια 2004: Ε. Ι. Κόλλια, Ταφικά σύνολα από την Ναύπακτο, *ΣΤ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Βόλος 17-23 Απριλίου 2000*, Αθήνα, 535-546.
- Λώλος – Σακκάς 2004: Γ. Λώλος – Δ. Σακκάς, Σημεία κεραμέων. Σύμβολα και σφραγίσματα από τρεις Σαλαμινιακές Ακροπόλεις, *Δωδώνη: Ιστορία και Αρχαιολογία* 33, 25-76.
- Ζαφειρόπουλος 1966: Ν. Ζαφειρόπουλος, Ανασκαφή Θήρας, *ΠΑΕ*, 135-138.
- Ζύμη – Σιδέρης 2003: Ε. Ζύμη – Αθ. Σιδέρης, Χάλκινα σκεύη από το Γαλαξίδι: Πρώτη προσέγγιση, *Το Γαλαξίδι από την αρχαιότητα έως σήμερα*, 35-60, *Πρακτικά Πρώτου Επιστημονικού Συνεδρίου, Γαλαξίδι*, 29-30 Σεπτεμβρίου 2000, Αθήνα, 35-60.
- Μουσελίμης 1955: Σ. Μουσελίμης, *Εφημερίς Θεσπρωτικό Βήμα*, 18-7-1955.
- Μουσελίμης 1980: Σ. Μουσελίμης, *Αρχαιότητες της Θεσπρωτίας*, Γιάννινα.
- Πρέκα-Αλεξανδρή 1994: Κ. Πρέκα-Αλεξανδρή, Κτήμα Ευθυμίου Τζίμα, *ΑΔ* 49, Χρονικά, 423-429.
- Πρέκα-Αλεξανδρή 1995: Κ. Πρέκα-Αλεξανδρή, Παξοί, *ΑΔ* 50, Χρονικά, 447-448.
- Πρέκα-Αλεξανδρή 2014: Κ. Πρέκα-Αλεξανδρή, Ελληνιστική κεραμική από τα Γίτανα, *Η' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Ιωάννινα, 5-9 Μαΐου 2009*, Αθήνα, 97-108.
- Πρέκα-Αλεξανδρή 2018: Κ. Πρέκα-Αλεξανδρή, Ελληνιστική κεραμική από τον Κεραμικό της αρχαίας Κέρκυρας, *Θ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Θεσσαλονίκη 5-9 Δεκεμβρίου 2012*, Αθήνα, 459-482.
- Πρέκα-Αλεξανδρή 2019: Κ. Πρέκα-Αλεξανδρή, Γίτανα, στο Ι. Π. Χουλιαράς – Γ. Θ. Πλιάκου (επιμ.), *Θε-*

- σπρωτία Ι, Πρακτικά Α΄ Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου για τη Θεσπρωτία, 1, Ιωάννινα, 177-191.
- Πρέκα-Αλεξανδρή 2023: Κ. Πρέκα-Αλεξανδρή, Η παραγωγή «μεγαρικών σκύφων» στα εργαστήρια της Κέρκυρας και των Γιτάνων Θεσπρωτίας, *Ι΄ Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Θεσσαλονίκη 10-14 Μαρτίου*, Αθήνα, 411-438.
- Ρωμιοπούλου – Τουράτσογλου 2002: Κ. Ρωμιοπούλου – Γ. Τουράτσογλου, *Μίεζα. Νεκροταφείο Υστερο-αρχαϊκών-πρώιμων ελληνιστικών χρόνων*, Αθήνα.
- Στάικου – Γκιζά – Λεονταρίτη 2014: Β. Στάικου – Β. Γκιζά – Κ. Λεονταρίτη, Ελληνιστική κεραμική από τη Λευκάδα, στρώμα κατάχωσης κτηρίου στον πυρήνα του νότιου νεκροταφείου, *Η΄ Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Ιωάννινα, 5-9 Μαΐου 2009*, Αθήνα, 623-630.
- Τζαναβάρη 2016: Κ. Τζαναβάρη, Χάλκινες οινοχόες ελληνιστικών χρόνων από το νεκροταφείο της αρχαίας Λητής, στο Μ. Γιαννοπούλου – Χρ. Καλλίνη (επιμ.), *Ήχάδιν Ι. Τιμητικός Τόμος για τη Στέλλα Δρούγου*, Αθήνα, 558- 578.
- Τζουβάρα-Σούλη 1983: Χρ. Τζουβάρα-Σούλη, Αγνύθες από το Νεκρομαντείο του Αχέροντα, *Δωδώνη* 12, 9-30.
- Τζουβάρα-Σούλη 1992: Χρ. Τζουβάρα-Σούλη, Από την τεχνική των αγνύθων, *Δωδώνη* 21, τχ 1.
- Τριαντάφυλλος – Τερζοπούλου 2016: Δ. Τριαντάφυλλος – Δ. Τερζοπούλου, Μεταλλικά αγγεία των κλασικών και πρώιμων ελληνιστικών χρόνων από την Αιγαιακή Θράκη, στο Μ. Γιαννοπούλου – Χρ. Καλλίνη (επιμ.), *Ήχάδιν Ι. Τιμητικός Τόμος για τη Στέλλα Δρούγου*, Αθήνα, 678-694.

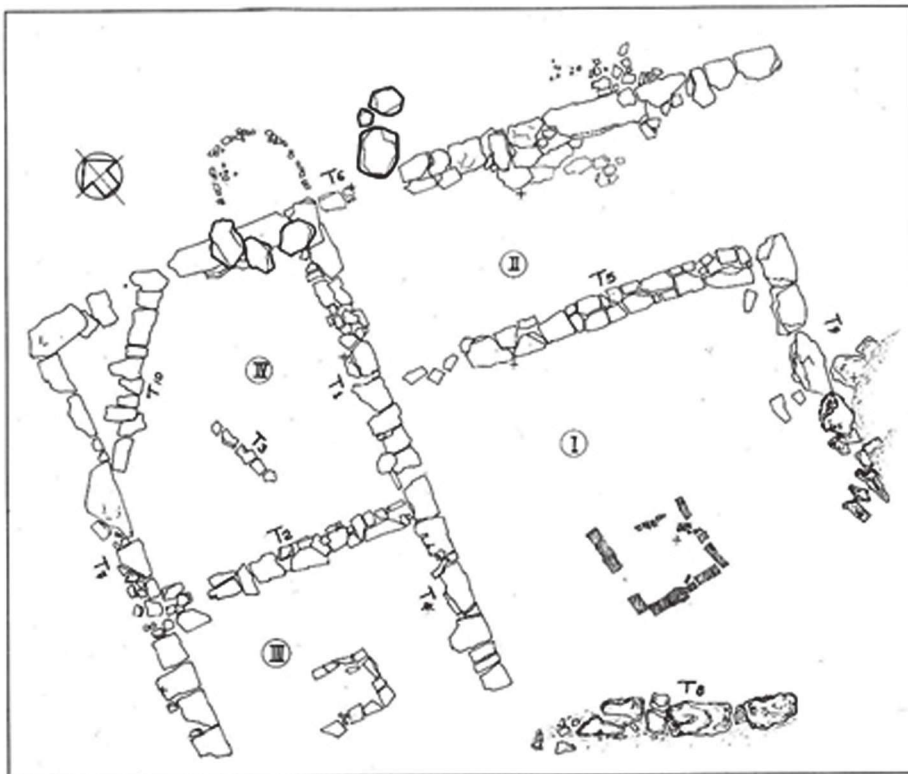
Β. Ξενόγλωσση

- Bélis 1984: A. Bélis, Fragment d' Auloi, *Bulletin de Coreespondance Hellenic (BCH)-Suppl. IX*, 76-181.
- Bell 1981: M. Bell, The Terracottas, *Morgantina Studies*, I, Princeton.
- Bielefeld 1968: E. Bielefeld, Schmuck, *Archaeologia Homerica*, I, C, Göttingen.
- Blegen – Palmer – Young 1964: C. W. Blegen – H. Palmer – R. Young, *The north cemetery. Corinth XIII*, Princeton.
- Boulter 1953: C. Boulter, Pottery of the Mid-Fifth Century from a Well in the Athenian Agora, *Hesperia* 22, 59-115.
- Broneer 1930: O. Broneer, *Terracotta Lamps. Corinth IV.2*, Cambridge, Mass.
- Dautaj 1994: B. Dautaj, Gjetje epigrafike nga Dimale (Découvertes épigraphiques à Dimale), *Iliria* 1-2, 105-150.
- Davidson 1952: G. R. Davidson, *The Minor Objects, Corinth XII*, Princeton.
- Dirlmeier 1984: I. K. Dirlmeier, *Nadeln der frühhellenischen bis archaischen Zeit von der Peloponnes*, München.
- Edwards 1975: G. R. Edwards, *Corinthian Hellenistic Pottery. Corinth VII.3*, Princeton.
- Faxson 1932: H. Faxson, Model of an Ancient Greek Loom, *The Metropolitan Museum of Art Bulletin* 27.
- Flament 2010: Chr. Flament, Le monnayage en argent d'Athènes au IIIe siècle av. notre ère, *Revue belge de numismatique et de sigillographie* 156, 35-70.
- Franke 1961: P. R. Franke, *Die antiken Münzen von Epirus*, Wiesbaden.
- Gamberini 2014: A. Gamberini, Hellenistic Fine Ware Finds in Phoinike (Kaonia) Local Production and Imports, *Η΄ Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Ιωάννινα, 5-9 Μαΐου 2009*, Αθήνα, 111-115.
- Gardner 1963: P. Gardner, *Catalogue of Greek Coins, Thessaly to Aetolia*, Bologna.
- Hammond 1967: N. G. L. Hammond, *Epirus. The Geography, the Ancient Remains, the History and the Topography of Epirus and Adjacent Areas*, Oxford.

- Head 1963: B. V. Head, *Catalogue of Greek Coins, Corinth, Colonies of Corinth etc*, Bologna.
- Hellström 1965: P. Hellström, *Labraunda: Swedish Excavations and Researches, Vol. II, Part 1, Pottery of Classical and Later Date Terracotta Lamps and Glass*, Lund, 26-27.
- Howland 1958: R. H. Howland, *Greek Lamps and their Survivals. The Athenian Agora IV*, Princeton, New Jersey.
- Kroll 2013: J. Kroll, On the chronology of the third-century BC Athenian silver coinage, *Revue belge de numismatique et de sigillographie* 159, 33-44.
- Leroux 1913: G. Leroux, *Lagynos, Recherches sur la céramique et l'art ornemental hellénistique*, Paris.
- Nicole-Pierre – Kroll 1990: H. Nicole-Pierre – J. Kroll, Athenian tetradrachm coinage of the third century BC, *American Journal of Numismatics* 2, 1-35.
- Peacock – Williams 1986: D. P. S. Peacock – D. F. Williams, *Amphorae and the Roman Economy*, London.
- Ritschl 1866: F. Ritschl, Antike Gewichtsteine, *Jahrbücher des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande* XLI, 9-24.
- Robinson 1933: D. M. Robinson. *Mosaics, Vases and Lamps found in 1928 and 1931. Olynthus V*, Baltimore.
- Robinson 1941: D. M. Robinson, *Metal and Minor Miscellaneous Finds. An Original Contribution to Greek Life. Olynthus X*, Baltimore.
- Robinson 1952: D. M. Robinson, *Terracottas, Lamps and Coins found in 1934 and 1938. Olynthus XIV*, Baltimore/London/Oxford.
- Rostovtzeff 1935: M. Rostovtzeff, *The Social and Economy History of the Hellenistic World*, Oxford.
- Rottroff 1997: S. I. Rottroff, *Hellenistic Pottery: Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material. The Athenian Agora XXIX*, vol. I-II, Princeton, N.J.
- Salinas 1863: A. Salinas, *I monumenti sepolcrali scoperti nei mesi di maggio, giugno e luglio 1863 presso la chiesa della Santa Trinità in Atene*, Torino.
- Simpson 1853: J. Y. Simpson, Notes on some ancient Greek medical vases for containing Lykion..., *Monthly Journal of Medical Science* 37, 24-40.
- Sjöqvist 1960: E. Sjöqvist, Morgantina: Hellenistic medicine bottles, *American Journal of Archaeology* 64, 78-83.
- Snodgrass 1964: A. Snodgrass, *Early Greek Armour and Weapon*, Edinburg.
- Sparkes – Talcott 1970: B. A. Sparkes – L. Tallcott, *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C. The Athenian Agora XII*, Princeton, N.J.
- Thompson 1934: H. A. Thompson, Two Centuries of Hellenistic Pottery, *Hesperia* 3.4, 311-480.
- Von Gaertringen 1904: F. H. Von Gaertringen, *Thera*, Verlag von Georg Reimer, Berlin.
- Vrekaj 2014: B. Vrekaj, Lécythes et vases semblables d'Apollonia d'Illyrie, *Η Έπιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Ιωάννινα, 5-9 Μαΐου 2009*, Αθήνα, 399-406.
- Wild 1987: J. P. Wild, The Roman Horizontal Loom, *American Journal of Archaeology* 91.3, 459-471.
- Williams 1969: Ch. K. Williams II, Excavations at Corinth, 1968, *Hesperia* 38, 36-63.

Εικ. 1

Σχέδιο 1

α. (1109) Κασσιώπη

δ. (1110) ΑΠΕΙ/ΡΩΤΑΝ

β. (1115) Κέρκυρα

ε. (1116) ΑΠΕΙ/ΡΩΤΑΝ

γ. (1139) Αθήνα

στ. (1108) Κέρκυρα

Εικ. 2

α. (2780 ε)

β. (2780 ε)

γ. (2780 ιε)

δ. (2780 η)

ε. (2780 δ)

στ. (2780 δ)

ζ. (5556)

η. (5737)

Εικ. 3

α. (5562)

β. (2927)

γ. (5396)

δ. (2995)

ε. (2932)

στ. (5560)

ζ. (5561)

η. (5701)

θ. (5397)

Εικ. 4

α. (2780 ιη)

γ. (10394)

β.

δ. (5565)

ε

Εικ. 5

α. (2928)

β. (2929)

γ. (2930)

δ. (2931)

ε. (2935)

στ. (2935)

Εικ. 6

α. (2952)

β. (2957)

γ. (2958)

δ. (4066)

ζ. (2959)

ε. (2954)

στ. (2956)

η. (2941)

θ. (4061)

Εικ. 7

Εικ. 8

α

β

γ

δ

ε

Εικ. 9

Τα οικωνύμια του «Τετραχωρίου»: Ετυμολογικές αναζητήσεις

Στην ανακοίνωσή μου, με βάση την ειδικότητά μου στον κλάδο της Γλωσσολογίας και ιδιαίτερα της Ονοματολογίας, θα επιχειρήσω την ετυμολογική ανίχνευση και ερμηνεία των οικωνυμίων της περιοχής που παλαιότερα ήταν γνωστή ως «Τετραχώρι». Πρόκειται για τα οικωνύμια: *Σούλι*, *Αβαρικός*, *Κιάφα* και *Σαμονίβα*.

Ας σημειώσουμε εδώ πως, εκτός από την περιοχή του «Τετραχωρίου», υπήρχε και δεύτερη ομάδα χωριών, τα λεγόμενα *Σκάπετα* ή *Σκαπετοχώρια*¹ που δημιουργήθηκε αργότερα και βορειότερα, πάνω από την Παραμυθιά και περιλαμβάνει τα χωριά: *Γκλαβίστα* (μετονομ. *Αυλότοπος*), *Κουκλιοί*, *Τσαγκάρι* και *Κορίστιανη* (μετον. *Φροσύνη*).

1. Τα τοπν. *Σκάπετα* και *Σκαπετοχώρια* πρέπει να σχετιστούν με τις ακόλουθες λ που μαρτυρούνται στον Ηπειρωτικό χώρο:

-*σκαπιτάου* «απορρίπτω», φρ.: *σκαπέτα τα αυτά τα παλιάντιρα*//«εξαφανίζομαι», φρ.: *ου Γιάνν'ς σκαπέτ'σι πέ-ρα*//«διαβαίνω» (Μπόγκας 1964, 347),

-*σκαπετώ* «περνάω από το άλλο μέρος είτε πρόκειται για ράχη, είτε για βράχο, είτε για ποτάμι» και «φεύγω, χάνομαι πίσω από την κορυφή βουνού»,

-*σκαπετάω* «απομακρύνομαι πίσω από το βουνό»,

-*σκάπετα* (επίρρ.) «εκείθεν» και «απόμερα» (Μπόγκας 1966, 247, 60, 178, 247). και στα ΝΕ *σκαπετίζω* και *σκαπετώ* «φεύγω, κάμπτω την κορυφήν υψώματός τινος, δραπετεύω, διαφεύγω» (Δημητράκος, στα λ.).

Δύο είναι κατά την άποψή μου οι πιθανές ετυμολογικές εκδοχές:

1) Τα περισσότερα λεξιλογικά στοιχεία που προαναφέρθηκαν σημειώνονται σε αρβανιτόφωνες περιοχές ή περιοχές που γειτνιάζουν με αυτές. Για το λόγο αυτό δεν είναι απίθανη η συσχέτισή τους με τα αλβ. *shkapet* (μετβ.) «χτυπώ κατά γης», *shkapetem* «συγκρούομαι» με τη σημασιολογική εξέλιξη «ρίχνω κάτω, απορρίπτω»–«εξαφανίζομαι»–«πηδώ, διαβαίνω» (Οικονόμου 1997, 62-3). Τα αλβ. αυτά ρήματα προέρχονται πιθανώς από τα ιταλ. *scapitare* «ζημιούμαι, χάνω» και *scapito* «ζημία». Στους παραπάνω αλβ. τύπους δεν είναι απίθανη η παρετυμολογική σημασιολογική συσχέτιση με τα φωνητικά παρόμοια αλβ. *shkapërdaj* «διασκορπίζω, διαλύω», *shkapërdahem* «διασκορπίζομαι, διαλύομαι», *shkapërcëj* «περνώ, διαβαίνω, υπερβαίνω», *shkapërcim*, -i «παράκαμψη, υπερπήδηση» (Buchholz-Fiedler-Uhlich 1981², 531. Fjalor 1984, 1149. Κ. Παφίλης, *Λεξικό αλβανο-ελληνικό*, Αθήνα (εκδ. Σιδέρης), 722-3).

2) Περισσότερο περίπλοκη και λιγότερο οικονομική ως προς τα στάδια της ετυμολογικής προσπάθειας είναι η προέλευση από την ελληνική γλώσσα. Κατά την β' εκδοχή πρόκειται για σύνθεση του αχώριστου μορίου ξω- «απ' έξω, πέρα» (Ανδριώτης 1983³, στο λ. Μπαμπινιώτης, 1998, στο λ.) <έξω (πβ. για την αποβολή του αρχικού ε- τα: ξωθιά <εξωθικιά, ξώθυρα, ξωκλήσι, ξώπορτα, ξώφυλλο κ.λπ.) ως α' συνθετικό και ως β' συνθετικό το ρ. *πετάω* και **απετάω*, -ώ με ανάπτυξη προθετικού α- στη συμπροφορά με τα ρηματικά μόρια *να*, *θα*. Έτσι ακολουθείται η ακόλουθη διαδρομή: ξω- + *απετάω*> **απετάω* με έκκρουση του [o] <ω> στο φωνηεντικό σύμπλεγμα [oa] <ωα> και *σκαπετάω*, -ώ με (αντι)μετάθεση των συμφωνικών στοιχείων [ks] <ξ> σε [sk].

Από το ρ. *σκαπετώ* (ανεξάρτητα προς τις ετυμολογικές εκδοχές που προαναφέρθηκαν) σχηματίστηκε το ουσ. *σκάπετος*, ο ως μεταρρηματικό κατά το σχήμα: *βροντώ*>*βρόντος*, *δειπνώ*>*δείπνος*, *κοσμών*>*κόσμος*, *πηδών*>*πήδος* κ.λπ. (Ανδριώτης 1983³, στο λ. -ος). Από το αρσ. ουσ. με μεταπλασμό αναλογικά προς τα εννοούμενα: *χωριό*, *κτήμα*, *αμπέλι* κ.λπ. προήλθε το ουσ. *σκάπετο*, το απ' όπου και το επίρρ. *σκάπετα*.

Σούλι

Με το όνομα Σούλι, εκτός του οικισμού, είναι γνωστή η ιστορική και γεωγραφική περιοχή στα ΝΑ του Νομού Θεσπρωτίας, η οποία περικλείεται από τα όρη της Παραμυθιάς προς Δ και από τα όρη του Σουλίου προς Α.

Σύμφωνα με τον Περραιβό το Σούλι και τα χωριά του συνοικίστηκαν μεταξύ του 16^{ου} και των αρχών του 17^{ου} αι. από κατοίκους των γύρω χριστιανικών χωριών, προκειμένου να αποφύγουν τις καταπιέσεις των Οθωμανών. Οι φυγάδες αυτοί έχτισαν τα τέσσερα κυρίως χωριά που προαναφέραμε.

Το όνομα της περιοχής οφείλεται πιθανώς στο οικων. Σούλι, κέντρο της Συμπολιτείας, στην οποία εξελίχθηκε το Τετραχώρι².

Ο οικισμός Σούλι είναι ο βορειότερος της τετράδας των χωριών του «Τετραχωρίου», Β της Σαμονίβας, στο ΝΑ άκρο του σημερινού Νομού Θεσπρωτίας, ανατολικά της κορυφής Ζαβρούχος και του ποταμού Τσαγκαριώτικου. Ήταν πρωτεύουσα της λεγόμενης «Συμπολιτείας».

Το οικων. είναι δυνατό³:

1. Να θεωρηθεί κυριών. και να αποδοθεί στο ανθρωπων. Σούλης (βαφτ. ή επών.), το οποίο είναι συγκεκομμένος τύπος βαφτιστικών με χαρακτήρα -σ- π.χ.: (Αθανα)σούλης, (Αναστα)σούλης, (Βλα)σούλης, (Τα)σούλης κ.λπ. κατά το σχήμα: π.χ. το (κτήμα του) Σούλη, το (αμπέλι του) Σούλη κ.λπ., απ' όπου κατά παράλειψη του κτήματος προήλθε [to súli].

Από το ελλ. συγκεκομμένο ανθρωπων. Σούλης προέρχεται και το ανθρωπων. Suli το οποίο είναι συχνό σε Αλβανούς και Αρβανίτες⁴. Ενισχυτικό για την παρουσία του ανθρωπων. σε αλβ.-αρβ. περιοχές είναι το τοπν. Σουλιάταις (-ες) στην περιοχή του Δελβίνου⁵. Το τοπν. σχηματίζεται με τη βοήθεια του αλβ. επθμ. -at(i), δηλωτικό των μελών της οικογένειας που αναφέρεται στο θέμα.

2. Να προέρχεται από το αλβ. ουσ. shul, -i «κατάρτι//στύλος //(μετφ.) ψηλός κ.λπ.»⁶.

Κατά την άποψή μου η α' ερμηνευτική εκδοχή είναι πιθανότερη και τούτο γιατί:

α. το αρχικό γράμμα sh της αλβ. λ. shul, -i φωνητικά έχει έντονα ουρανικό χαρακτήρα [š], ουρανιότητα η οποία δεν εμφανίζεται στο οικωνύμιο. Δηλ. δεν λέμε: πάμε στο [šúli], αλλά πάντα: «πάμε στο [súli]».

Ο ίδιος φωνητικός λόγος μας αποτρέπει να αποδώσουμε το ανθρωπων. Σούλης/Suli στο οικων. Σούλι, αν αυτό προερχόταν από το αλβ. ουσ. shul, -i, αν δηλ. σχηματιζόταν, όπως τα ακόλουθα επών. από τοπν.: Αϊδίνης, Βαλαόρας, Κέρκυρας, Ματαράγκας κ.λπ.⁷.

β. Το συντακτικό σχήμα των περιφρ. τοπν. του Ηπειρωτ. χώρου, δηλ. του οικων. Σούλι-Ντίνου (που μετονομάστηκε σε Σουλόπουλο) και του τοπν. Λάκ(κ)α Σούλι προδίδουν αρβ. συντακτικό σχήμα εκφοράς, όπως στα περιφρ. τοπν. π.χ.: ára-panúshi, láka-kóci, ráhi-skjéferit κ.λπ.⁸.

Κατά τη γνώμη μου πρόκειται για ένα κυριών. τοπν. το οποίο δημιουργήθηκε κατά πάσα πιθανότητα

2. Σταματελάτος - Σταματελάτου-Βάμβα 2012, 3, 155-6.

3. Για τις σχετικές παραδόσεις που αφορούν το οικων. Σούλι και την καταγωγή των Σουλιωτών, βλ. το άρθρο του Στέφ. Τσιόδουλου «Τοπικές παραδόσεις περί του ονόματος Σούλι και της καταγωγής των Σουλιωτών» στον παρόντα τόμο.

4. Συμεωνίδης 2010, αριθμ. 16209-16214.

5. Οικονόμου 2006², 278.

6. Γκίνης 1998, 1016.

7. Συμεωνίδης 2010, σ. 145.

8. Georgacas - McDonald 1967, 35-6, και 292 κ.εξ., 322 κ.εξ., 342 κ.εξ. Οικονόμου 2006², 277-8.

από αρβανιτόφωνους, όπως δηλώνει και το σχήμα των γειτονικών τοπν. Σούλι-Ντίνου και Λάκ(κ)α-Σούλη, εφόσον το ανθρωπων. *Suli* είναι συχνό στους αρβ. πληθυσμούς, οι οποίοι φυσικά δεν απουσιάζουν από την περιοχή.

Το οικων. Σούλι εμφανίζεται συχνά στην περιοχή της Πελοποννήσου, χώρος ο οποίος δέχτηκε μεγάλο αριθμό αλβ.-αρβ. πληθυσμών. Συναντιέται 1. στο Νομό Κορινθίας, στις πλαγιές της Ζήριας, 2. στο Νομό Αρκαδίας, ΝΔ της Τριπόλεως, 3. στο Νομό Λακωνίας, 4. στο Νομό Αχαΐας, στις πλαγιές του Παναχαϊκού, 5. στο Νομό Ηλείας και 6. στο Νομό Μεσσηνίας⁹.

Αβαρίκος

Το οικων. *Αβαρίκος* είναι σλαβ. ετυμολογικής αρχής και σλαβ. ονοματοθεσία. Προέρχεται από το αρχ. σλαβ. ουσ. *ανογъ* «πλατάνι//σφένδαμνος» (πβ. και αρχ. βουλγ. σε γεν. πτώση *ανογονъ* «του πλατάνου»)¹⁰ + στο σλαβ. επθμ. *-ικъ*. Το επθμ. αυτό σχηματίζει παράγωγα από ουσ. και επίθετα. Τα παράγωγα από ουσ. που δηλώνουν φυτά ή δέντρα έχουν περιεκτική σημασία¹¹. Πβ. αντίστοιχους σημασιολογικούς σχηματισμούς σε *-ών(ας)* της ελληνικής στα προσηγ. *δαφνών(ας)*, *ελαιών(ας)*, *κοιτών(ας)*, *στρατών(ας)* κ.λπ. και τα τοπν. *Κερασών(ας)*, *Μαραθών(ας)*, *Πλαταμών(ας)* κ.λπ.

Να σημειώσουμε εδώ την παρουσία του [α]: *Αβαρίκος* αντί του [ο]: *ανορικъ* η οποία μπορεί α) να εξηγηθεί ως απόδοση του σλαβ. ο (ιδιαίτερα του άτονου) που είναι ανοιχτότερο αρθρωτικά σε σχέση με το ελλ. ο και πλησιάζει προς το φθόγγο [α]. Έτσι π.χ. τα σλαβ. *Boris, Bolsoj* κ.λπ. ακούγονται [barís, balsój] ή β) να αποδοθεί σε αφομοίωση: [ο-α>α-α] στην ελληνική.

Ο Συμεωνίδης ωστόσο¹², μολονότι παραθέτει την ερμηνευτική εκδοχή του Vasmer, καταλήγει στην ακόλουθη πρόταση: «Τη βάση του τοπν. θα μπορούσε να αποτελεί ένα σλαβ. τοπν. *Javornik*> *Αβαρινίκος>Αβαρίκος...».

Και ναί μεν η τροπή [rn>rr>r] πραγματοποιείται τόσο στα αρχ. αλβ. π.χ.: *gorric/ë, -a* <σλαβ. *gornica, furr/ë, -a* <λατ. *furnus, -i* κ.λπ. όσο και στην ελλ. γλώσσα: *ρίθια<ορνίθια, σερκό<σερνικό, σκεπάρι<σκεπάρι, στέρα<στέρινα* κ.λπ., ωστόσο η αποβολή του αρχικού [j-] + *φωνήεν* δεν πραγματοποιείται, εφόσον στηρίζεται από το *φωνήεν* που ακολουθεί, όπως συμβαίνει στα: *γιαγιά, γιατρός, γιαίνω, γιακάς* κ.λπ.

Μόνο στις σλαβ. γλώσσες εμφανίζεται ένας αριθμός προσηγ. και αντίστοιχων τοπν. άλλοτε με αρχικό [j-] και άλλοτε όχι. Και τούτο οφείλεται στις σλαβ. γλώσσες όπου πριν από αρχικό α- αναπτύσσεται ένα j-¹³.

Αυτό συμβαίνει και στο ουσ. *ανογъ* και αρχ. βουλγ. σε γεν. *ανογονъ*, αρχικοί τύποι στους οποίους αναπτύσσεται ένα j- η παρουσία του οποίου δηλώνεται σε όλες τις μετέπειτα σλαβ. γλώσσες: βουλγ. *janor*, σερβοκρ. *jànōr*, σλοβ. *janor*, πολ. *jawor*, ρωσ. *janor* κ.λπ.¹⁴.

Έτσι τα σλαβ. τοπν. της Ελλάδας: *Γιάβορ* (Δράμα), *Γιαβόριανη* (Εδεσσα), *Γερμοτσάνι* (Ηλεία) κ.λπ.¹⁵ θα

9. Σταματελάτος - Σταματελάτου-Βάμβα 2012, 3, 155.

10. Miklosich 1970, 101, στο λ. *janogъ*. Vasmer 1958, 478. Šmilauer 1970, 36.

11. Miklosich 1927, 208. Σε παράγωγα από ουσ. άλλων σημασιολογικών κατηγοριών το επθμ. *-ικъ* λειτουργεί ως υποκοριστικό.

12. Συμεωνίδης 2010, αριθμ. 4.

13. Vasmer 1970, 267.

14. Vasmer 1958, 478. Miklosich 1970, 101. Šmilauer 1970, 36.

15. Vasmer 1970, 224, 198 και 141 αντίστοιχα.

μπορούσαν να σχετιστούν με τα σλαβ. *Javorъ, Javorjane, Javornica* κ.λπ., ενώ τα τοπν. *Άβορος* (Δωρίδα), *Αβόρανη* (Ακαρνανία), όπως και το δικό μας *Αβαρίκος*, πρέπει να σχετιστούν με τα σλαβ. *Аворъ, Avorinъ* και *Аворикъ*.

Έτσι η πρόταση του Συμεωνίδη που υποθέτει ως βάση για τη δημιουργία του οικων. *Αβαρίκος* το σλαβ. *Javornik* μένει αίολη.

Κιάφα

Ένα από τα χωριά της περιοχής του Σουλίου. Είναι χτισμένο στον αυχένα ανάμεσα από τα χωριά Αβαρίκο και Σαμονίβα.

Το οικων. είναι αλβ. ετυμολογικής αρχής αλλά όχι απαραίτητα και αλβανόθετο.

Προέρχεται από το αλβ. *qaf/ë, -a* «λαιμός, τράχηλος», λ. που ως γεωγραφικός όρος δηλώνει «το διάσελο, τον αυχένα βουνού»¹⁶. Η λ. ως γεωγραφικός όρος χρησιμοποιείται και στα Ηπειρωτ. ιδιώματα, όπου *κιάφα*, η «ο αυχάν λόφου»¹⁷ καθώς και σε άλλες γλώσσες της Βαλκανικής: αρομ. *keafă* «ο αυχένας, ο τράχηλος»¹⁸ και στη ρουμ. *ceafă* «το ίδιο»¹⁹.

Κάτω από αυτές τις γλωσσικές συνθήκες και την παρουσία τόσο ελληνόφωνων και σποραδικά αρομουνόφωνων και μολονότι η αρβανίτικη παρουσία είναι γνωστή, θα μπορούσε το οικων. να αποδοθεί και σε ελληνόφωνους και αρομουνόφωνους ονοματοθέτες.

Να σημειώσουμε επίσης πως τόσο στην αλβ. όσο και στην ελλ. λεξιλογικά στοιχεία που ανήκουν ως όροι στη σημασιολογική περιοχή που δηλώνει μέλη του ανθρώπινου σώματος, χρησιμοποιούνται και ως γεωγραφικοί όροι για το σχηματισμό τοπωνυμίων. Έτσι εκτός από το ουσ. *qaf/ë, -a: qafë mali* «αυχένας βουνού», *qafë kodre* «αυχένας λόφου», η αλβ. χρησιμοποιεί επίσης τα ουσ. *qryk/ë, -a* «φάρυγγας, λάρυγγας» και ως γεωγραφικό όρο με τη σημασία «χαράδρα, στενό, κλεισούρα», *buz/ë, -a* «χείλος, χείλος γκρεμού», *gurr/ë, -a* «πηγή νερού από βράχο» (<λατ. *gula, -ae* «λαρύγγι, στόμα»). Το ίδιο συμβαίνει και στην ελλ. με τις λ. *αυχένας, λαιμός, ράχη, κεφάλι, πόδι, φρύδι* κ.λπ., το σλαβ. *glava* «κεφάλι» και ως γεωγραφικός όρος «κορυφή» κ.λπ.

Σαμονίβα

Το οικων. εμφανίζεται και με τον εξελληνισμένο τύπο *Σαμονίδα*, αναλογικά ή παρετυμολογικά προς τα ελλ. θηλ. προσηγ. σε *-ίδα* (αρχ. *-ίς, -ίδος*): π.χ. *δεσποινίδα, ελπίδα, εφημερίδα, κεραμίδα* κ.λπ., αντί του ορθού, σλαβ. αρχής τύπου *Σαμονίβα*.

Το οικων. ερμηνεύεται, ορθά κατά τη γνώμη μου, από τον Ιω. Λαμπρίδη ως «μοναχοχώρα»²⁰.

Πρόκειται για σύνθεση του θηλ. τύπου της σλαβ. αντων. *samá* (αρσ. *samъ*, ουδ. *samó*) «μόνος, μοναχός, ένας»²¹ + το θηλ. ουσ. *niva* «αγρός, λιβάδι»²².

16. Buchholz - Fiedler - Uhlisch, 1981², 455. Γκίνης 1998, 791.

17. Μπόγκας 1966, 26.

18. Papanagi 1974², 701.

19. Κωτολούλης 1984, 106. Tikin 1987, 489.

20. Λαμπρίδης 1888, 23.

21. Miklosich 1970, 288. Vasmer 1955, 573. Šmilauer 1970, 158.

22. Miklosich 1970, 216. Šmilauer 1970, 128.

Η εμφάνιση του φθόγγου [-o-]: *Σαμονίβα*, αντί του [-a-]: *sama* + *niva*, οφείλεται στο συνθετικό φωνήεν -o- που, όπως στα ελλ.: *αντρώγυνο*, *γυναικόπαιδα*, *αλατοπίπερο*, *χιονόβροχο* κ.λπ., το ίδιο συνθετικό φωνήεν παρουσιάζεται και στις σλαβ. γλώσσες όπως διαπιστώνεται στο σλαβ. δάνειο της ελλ. π.χ. *σαμοβάρι* (<*sama* + *var*<*varit* «βράζω»), στο τοπν. *Βοϊδομάτης*<*voda* «νερό» + *matъ* «μάννα» κ.λπ.

Πβ. και τα ρωσ. σύνθετα με α' συνθετικό την παραπάνω αντων.: *samoderžanje* «αυτοκρατορία, δεσποτισμός, απόλυτη κυριαρχία», *samoderžec* «απόλυτη κατοχή» κ.λπ.²³ και τα βουλγ. *samovnyšenje* «αυθυποβολή», *samoanáliz* «αυτοανάλυση», *samobiten*, *-tna*, *-tno* «πρωτότυπος», *samovila* «νεράιδα», *samoblásten* «αυταρχικός» κ.λπ.²⁴.

Είναι αυτονόητο πως οι παραπάνω γλωσσικές ερμηνείες και ετυμολογικές εκδοχές των οικων. στηρίζονται μόνο στους γλωσσικούς νόμους με αποτέλεσμα πολλές φορές να προκύπτουν περισσότερες της μιας, ορθές γλωσσικά, ερμηνευτικές εκδοχές, αφού τις περισσότερες φορές απουσιάζει το ιστορικό της ονοματοθεσίας ενός οικωνυμίου. Έτσι π.χ. ερωτήματα που προκύπτουν κατά την εξέταση των οικων. του «Τετραχωρίου» τα οποία ζητούν ιστορικές πληροφορίες καθώς και πληροφορίες άλλων επιστημονικών κλάδων είναι, μεταξύ άλλων, τα ακόλουθα:

α. Για το οικων. *Σούλι*: υπάρχει παράδοση ή ιστορικά δεδομένα ότι συνοικίστηκε από κάποιον *Σούλη/Suli*; Βρίσκεται το χωριό σε ύψωμα; Αν όχι, από πού ήρθαν οι κάτοικοί του και εγκαταστάθηκαν στην περιοχή; Το ανθρωπων. *Σούλης/Suli* συνδέεται με το οικωνύμιο; Το οικων. προέρχεται από το όνομα του βουνού ή αντίστροφα;

β. Το οικων. *Αβαρικός* έχει στην περιοχή του πλατάνια ή μια περιοχή που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως «πλατανιάς»; Υπάρχει παράδοση ή ιστορικά δεδομένα σύμφωνα με τα οποία οι κάτοικοί του μετακινήθηκαν από χώρο που είχε πλατάνια;

γ. Το οικων. *Κιάφα* συνοικίστηκε από αλβανο-αρβανιτόφωνους, από ελληνόφωνους ή πιθανώς από αρομουνόφωνους;

δ. Η *Σαμονίβα* έχει ένα μοναχικό, απομακρυσμένο, σχετικά εκτεταμένο καλλιεργήσιμο μέρος που χαρακτηρίζει την περιοχή; Αν όχι, υπάρχει παράδοση για μετακίνηση των κατοίκων του από περιοχή που είχε τα παραπάνω χαρακτηριστικά;

Η ανάλυση των τεσσάρων οικων. έδειξε:

α. ότι στο σχηματισμό τους συμμετέχουν οι φορείς τριών γλωσσών: της ελληνικής, της αλβανο-αρβανίτικης και της σλαβικής.

β. Τα ξένης ετυμολογικής αρχής οικων. δείχνουν μια αξιοθαύμαστη αντοχή στο πέρασμα του χρόνου, καθώς διατηρούνται στο στόμα των ελληνόφωνων, οι οποίοι, τις περισσότερες φορές, δεν κατανοούν το σημασιολογικό τους περιεχόμενο. Διατηρούνται, ωστόσο, στο στόμα των κατοίκων της περιοχής αποτελώντας κατά κάποιο τρόπο «λέξεις-ταμπού» καθώς συνδέονται βιωματικά με τους κατοίκους της περιοχής. Γι' αυτό το λόγο τα τοπν. είναι αξιόπιστοι μάρτυρες της ιστορίας ενός τόπου, προσφέροντας ενδείξεις για το θολό ιστορικό παρελθόν.

γ. Στην περιορισμένη αυτή περιοχή του «Τετραχωρίου» απουσιάζουν τα τουρκ. αρχής οικων., πράγμα το οποίο παρατηρείται και σε ευρύτερες γεωγραφικές περιοχές. Έτσι π.χ. σε πρόσφατη εργασία μου με θέμα την ετυμολόγηση οικων. ή τοπν. που σηματοδοτούν αρχαιολογικές θέσεις στο σημερινό Νομό

23. Vasmer 1955, 574.

24. Βουλγαροελλ. λεξ. 1960, 1193.

Θεσπρωτίας²⁵, τα ελλ. τοπν. ανέρχονται σε ποσοστό 26,4%, τα αλβανο-αρβανίτικα σε 32,4%, τα σλαβικά σε 33,8% και τα τουρκ., παρά τη μακράιωνη κατοχή των Τούρκων, αντιπροσωπεύουν μόνο το 6%.

δ. Τα παραπάνω ποσοστά δημιουργούν εύλογα το ερώτημα: γιατί οι σλαβόφωνοι και οι αλβανο-αρβανιτόφωνοι πληθυσμοί αφήνουν τοπωνυμικά αποτυπώματα, σε αντίθεση με τους Τούρκους;

Η απάντηση στα παραπάνω ερωτήματα πρέπει να αναζητηθεί στις αρχές της παρουσίας σλαβόφωνων και αλβανόφωνων στον ελλαδικό χώρο.

Όσον αφορά τους Σλάβους²⁶: οι σεισμοί των αρχών του 6^{ου} αι. και ιδιαίτερα οι επιδημίες είχαν ως συνέπεια τη δημογραφική πτώση στην ελληνική ύπαιθρο κατά το β' μισό του 6^{ου} αι.

Από την άλλη μεριά η δημογραφική έκρηξη των σλαβ. λαών τους αναγκάζει να προχωρήσουν προς Ν στις δημογραφικά αποδεδειγμένες ελληνικές περιοχές. Έτσι φαίνεται «δεν κατακτούν», αλλά «μάλλον γεμίζουν» μια άδεια χώρα, στην οποία συνέζησαν ειρηνικά με το γηγενές στοιχείο, αφού επήλυδες και γηγενείς είχαν την ίδια οικονομία που στηριζόταν στη γεωργία.

Όσον αφορά τους Αλβανούς²⁷: οι Αλβανοί κατεβαίνουν στον ελληνικό χώρο κατά τα τέλη του 13^{ου} αι., μολονότι οι επιδρομές τους μαρτυρούνται από τις αρχές του 14^{ου} αι. Οι επιδρομές τους ήταν γενικά και αυτές ειρηνικές και οι Αλβανοί εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα με την άδεια του βυζαντινού αυτοκράτορα «εις τας οικιήτους περιοχάς» και στις «*terrenis incultis*» για την αναζωογόνηση της γεωργίας χωρίς να μπορεί να αποκλειστεί μια βίαιη επιδρομή.

Σ' αυτές τις ιστορικές παραμέτρους βρίσκεται η απάντηση στο ερώτημα γιατί οι σλαβόφωνοι και οι αλβανο-αρβανιτόφωνοι άφησαν έντονα τοπωνυμικά αποτυπώματα σε αντίθεση με τη μηδαμινή παρουσία αντίστοιχων τουρκικών. Η ειρηνική συνύπαρξη φορέων διαφορετικών γλωσσών με το γηγενές στοιχείο είναι αναγκαία για τη δημιουργία τοπωνυμίων ξένης ετυμολογικής αρχής.

Φυσικά σε αυτές τις αποτιμήσεις και τα συμπεράσματα δεν λαμβάνονται υπόψη τα οικων. που είναι αποτέλεσμα μετονομασίας, δηλ. γραφειακά κατασκευάσματα.

ε. Αξίζει επίσης να σημειωθεί πως οι ξενόγλωσσοι αυτοί λαοί, που η παρουσία τους στην περιοχή πιστοποιείται και από τα τοπν., έχουν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό αφομοιωθεί γλωσσικά με το γηγενές στοιχείο.

25. Πρόκειται για εργασία μου με τίτλο: «Ετυμολογικές αναζητήσεις τοπωνυμίων αρχαιολογικών θέσεων της Θεσπρωτίας» που δημοσιεύεται στον τόμο 2020-21, 97-147 του περιοδικού *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο* της Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών.

26. Βλ. Μαλιγκούδης 2013², 13-17 και 39-42.

27. Βλ. Jochalas 1971, 105.

The placenames of: "Tetrachori": etymological quests

This paper is about the etymological origin and interpretation of the four placenames located in the area of "Tetrachori", the placenames Souli (neutral), Avarikos (male), Kiafa (female) and Samoniva (female).

Regardless of the linguistic interest offered by the etymological types of these four placenames, the given historical information is also important, taking into consideration that the sources for the area under question are scarce. Apart from the Albanian-Arvanitophone populations, these placenames indicate also the presence of Slavic-speaking groups. It is interesting though that despite the long-lasting Ottoman occupation of the area, there is absence of any Turkish placenames.

The case of "Tetrachori" confirms also the theory of the peaceful coexistence of the native Greek-speakers with the relative foreign language speakers, which is responsible for the corresponding loanwords and placenames.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

1. Γλωσσών, γραμματικών όρων κ.λπ.

αλβ.	= αλβανικό(ς), -ή / αλβανική γλώσσα
αλβανο.-αρβ.	= αλβανο-αρβανίτικο(ς)
ανθρωπων.	= ανθρωπώνυμιο
αντων.	= αντωνυμία
αρομ.	= αρομουνικό(ς), -ή / αρομουνική γλώσσα
αρσ.	= αρσενικό(ς)
αρχ.	= αρχαίο(ς), -α / αρχαία ελληνική γλώσσα
βαφτ.	= βαφτιστικό
βλ.	= βλέπε
βουλγ.	= βουλγαρικό(ς), -ή / βουλγαρική γλώσσα
ελλ.	= ελληνικό(ς), -ή / ελληνική γλώσσα
εν.	= ενικός
επθμ.	= επίθημα
επών.	= επώνυμο
θηλ.	= θηλυκό
κυριών.	= κυριώνυμο
λ.	= λέξη, λήμμα
λατ.	= λατινικό(ς), -ή / λατινική γλώσσα
μεγεθ.	= μεγεθυντικό(ς), -ή
μετον.	= μετονομασία
μετφ.	= μεταφορικό(ς), -ή
οικων.	= οικωνύμιο
ουδ.	= ουδέτερο
περιεκτ.	= περιεκτικό(ς), -ή
περιφρ.	= περιφραστικό(ς)
πληθ.	= πληθυντικός
προσηγ.	= προσηγορικό(ς), -ή
πολ.	= πολωνικό(ς), -ή / πολωνική γλώσσα
ρουμ.	= ρουμανικό(ς), -ή / ρουμανική γλώσσα
ρωσ.	= ρωσικό(ς), -ή / ρωσική γλώσσα
σερβοκρ.	= σερβοκροατικό(ς), -ή / σερβοκροατική γλώσσα
σλαβ.	= σλαβικό(ς), -ή / σλαβική γλώσσα
τοπν.	= τοπωνύμιο, -ια
τουρκ.	= τουρκικό(ς), -ή / τουρκική γλώσσα
υποκορ.	= υποκοριστικό(ς), -ή

2. Βιβλιογραφία

- Ανδριώτης 1983³: Ν. Ανδριώτης, *Ετυμολογικό λεξικό της κοινής νεοελληνικής*, Θεσσαλονίκη.
Βουλγαροελλ. λεξ. 1960: *Βουλγαροελληνικόν λεξικόν*, έκδ. της Ακαδημίας των Επιστημών της Βουλγαρίας, (επιμ. VI. Georgiev - Mar. Filipova-Bairova).
- Γκίνης 1998: Ν. Γκίνης, *Αλβανοελληνικό λεξικό*, Ιωάννινα (έκδ. Πανεπιστημίου Ιωαννίνων).
Κωτολούλης 1984: Σ. Κωτολούλης, *Ρουμανοελληνικόν λεξικόν*, Αθήνα.
Λαμπρίδης 1888: Ιω. Λαμπρίδης, *Ηπειρωτικά Μελετήματα*, τεύχ. 3, Αθήνα (έκδ. ΕΗΜ, Ιωάννινα 1971).
Μαλιγκούδης 2013²: Φ. Μαλιγκούδης, *Σλάβοι στη Μεσαιωνική Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη.
Μπαμπινιώτης 1998: Γ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα.
Μπόγκας 1964, 1966: Ευ. Μπόγκας, *Τα γλωσσικά ιδιώματα της Ηπείρου*, 1 (1964), 2 (1966), Ιωάννινα.
Οικονόμου 1997: Κ. Οικονόμου, *Η αλβανική γλωσσική επίδραση στα Ηπειρωτικά ιδιώματα*, Ιωάννινα.
Οικονόμου 2006²: Κ. Οικονόμου, *Τα οικωνύμια του Νομού Ιωαννίνων. Γλωσσολογική εξέταση*, Ιωάννινα.
Σταματελάτος - Σταματελάτου-Βάμβα, 2012: Μ. Σταματελάτος - Φωτ. Σταματελάτου-Βάμβα, *Γεωγραφικό λεξικό της Ελλάδας*, τόμ. 1-3, Αθήνα.
Συμεωνίδης 2010: Χ. Συμεωνίδης, *Ετυμολογικό λεξικό των νεοελληνικών οικωνυμίων*, τόμ. 1-2, Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, Λευκωσία - Θεσσαλονίκη.
- Buchholz-Fiedler-Uhlisch, 1981²: O. Buchholz- W. Fiedler-G. Uhlisch, *Wörterbuch albanisch-deutsch*, Leipzig.
Fjalor 1984: *Fjalor i shqipe së sotme*, Akademia e shkencave e rps të shqipërisë (εκδ.), Tiranë.
Georgacas - McDonald, 1967: D. Georgacas - W. McDonald, *Place Names of Southwest Peloponnesus*, Athens.
Jochalas 1971: T. Jochalas, *Über die Einwanderung der Albaner in Griechenland*, *Dissertationes Albanicae* (in Honorem Josephi Valentini et Ernesti Koliqi), München, 89-106.
Miklosich 1970: F. Miklosich, *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*, Amserdam (επανέκδ. της έκδ. του 1886).
Miklosich 1927: F. Miklosich, *Die Bildung der slavischen Personen- und Ortsnamen*, Heidelberg.
Papahagi 1974²: T. Papahagi, *Dicționarul dialectului aromân, general și etimologic*, București.
Šmilauer 1970: V. Šmilauer, *Handbuch der slawischen Toponomastik*, Praha.
Tiktin 1985, 1987, 1989: H. Tiktin, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, τόμ.1-3, Wiesbaden.
Vasmer 1970: M. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Leipzig (ανατύπωση της έκδ. του 1941).
Vasmer 1953, 1955, 1958: M. Vasmer, *Russisches etymologisches Wörterbuch*, τόμ. 1-3, Heidelberg.

Η αρχιτεκτονική της περιοχής Σουλίου στα πλαίσια της ηπειρωτικής αρχιτεκτονικής του όψιμου 18^{ου} και του πρώιμου 19^{ου} αιώνα

Στις κυρίες Λουκία Πολίτη και Βάσω Ψιμούλη

Α. Αν και έχουν ήδη περάσει πάνω από 200 χρόνια από την εποχή που στο Κούγκι, στου Δημουλά την κούλια, στο Ζάλογγο, στο Σέλτσο αλλά και στο Μεσολόγγι, στο Κεφαλόβρυσσο και σε τόσους άλλους αιματοβαμμένους τόπους γράφτηκε ο τραγικός επίλογος της σουλιώτικης εποποιίας, η αναφορά στο όνομα του ηρωικού Σουλίου και των ανυπότακτων κατοίκων του εξακολουθεί να συγκινεί, να ενδιαφέρει αλλά και να προβληματίζει, ακόμη και να διχάζει ειδικούς και μη. Ζητήματα όπως η προέλευση των Σουλιωτών, τα κίνητρα των δραστηριοτήτων τους, ο ακριβής ρόλος τους στο ιστορικό γίνεσθαι της Ηπείρου και της ευρύτερης περιοχής της κατά τον 18ο και τον πρώιμο 19ο αιώνα –στα χρόνια τα τόσο καθοριστικά για την νέα Ελλάδα, της οποίας την αρχή της δημιουργίας γιορτάζουμε φέτος– αλλά και πολλές λεπτομέρειες της ιστορίας τους έχουν από παλιά αποτελέσει το αντικείμενο ερευνών αλλά και διαμαχών ιστορικών και ιστοριοδιφών¹.

Πέραν όμως των παραπάνω ζητημάτων, η μελέτη των οποίων ανήκει στην αρμοδιότητα των θεραπόντων της κλασικής ιστορικής έρευνας, κάποιες όψεις της ιστορίας του Σουλίου και της ζωής των κατοίκων του παρουσιάζουν ενδιαφέρον για διάφορους ειδικούς κλάδους της ιστορικής επιστήμης, στους οποίους περιλαμβάνεται και η ιστορία της αρχιτεκτονικής. Το ότι η μελέτη της αρχιτεκτονικής του Σουλίου παρουσιάζει ενδιαφέρον για την ιστορία της αρχιτεκτονικής του ευρύτερου γεωγραφικού χώρου στον οποίο εντάσσεται η περιοχή του Σουλίου, οφείλεται στους παρακάτω λόγους: 1ον Καθώς το Σούλι την εποχή της ακμής του απετέλεσε ένα –έστω και ιδιότυπο–τοπικό περιφερειακό κέντρο, η οικοδομική δραστηριότητα στην περιοχή του ήταν όχι μόνο έντονη αλλά και –εντός των πλαισίων της τοπικής «παραδοσιακής» αρχιτεκτονικής– κάποιων αξιώσεων, 2ον Καθώς μετά την οριστική αποχώρηση των Σουλιωτών η ανθρώπινη δραστηριότητα στον τόπο περιορίστηκε στο στοιχειώδες επίπεδο της κάλυψης των αναγκών των μικρών και πολύ φτωχών αγροτοποιμενικών κοινοτήτων που δημιουργήθηκαν στη θέση των ακμαίων και πολυάνθρωπων παλαιών οικισμών, τα κτίσματα της περιόδου της ακμής εγκαταλείφθηκαν μεν και ερειπώθηκαν αλλά, πλην ελαχίστων εξαιρέσεων, δεν αντικαταστάθηκαν με νέα παραμένοντας έτσι ένα κλειστό σύνολο, η μελέτη του οποίου μπορεί αποφασιστικά να συνδράμει στην έρευνα της αρχιτεκτονικής παραγωγής στον τόπο κατά την εξεταζόμενη εποχή και 3ον Εξ αιτίας ακριβώς της ελάχιστης ανθρώπινης δραστηριότητας στο Σούλι μετά το 1822 τα κτίσματα της εποχής της ακμής του τόπου, σε αντίθεση με εκείνα άλλων περιοχών της Θεσπρωτίας και της υπόλοιπης Ηπείρου που ήκμασαν κατά τον 19ο και τον πρώιμο 20ό αιώνα, διατηρήθηκαν, έστω και σε

1. Για τα ζητήματα αυτά βλ. κυρίως τη μνημειώδη μελέτη της Βάσως Ψιμούλη (Ψιμούλη 2005). Βλ. επίσης Ψιμούλη 2012.

ερειπιώδη κατάσταση, αποτελώντας έτσι ένα από τα παλαιότερα με σχετική ασφάλεια χρονολογημένα σύνολα μνημείων που διασώζονται στην Ήπειρο και στον ευρύτερο γεωγραφικό της χώρο.

Β. Έχοντας κανείς κατά νου ότι η σχετική με την «παραδοσιακή» αρχιτεκτονική της Ηπείρου επιστημονική βιβλιογραφία είναι μάλλον φτωχή², η αρχιτεκτονική του Σουλίου μπορεί να θεωρηθεί σχετικά καλά μελετημένη. Η σχετιζόμενη με το αντικείμενο βιβλιογραφία περιλαμβάνει, πέρα από μερικά δημοσιεύματα ιστοριοδικού χαρακτήρα, τα οποία είναι χρήσιμα για τις πρωτογενείς πληροφορίες και το εικονογραφικό υλικό που παρέχουν³, και ελάχιστες απλές αναφορές σε εργασίες που έγιναν από την αρχαιολογική υπηρεσία στον ερειπιώνα του Σουλίου⁴, τη διδακτορική διατριβή της Λουκίας Πολίτη για τους οικισμούς του Σουλίου⁵ και τη μελέτη της Βάσως Ψιμούλη για το Σούλι και τους Σουλιώτες, η οποία περιέχει αναφορές στην αρχιτεκτονική του τόπου συνοδευόμενες από εύστοχες παρατηρήσεις⁶, και μερικά ακόμη δημοσιεύματα που αφορούν το Σούλι ή τον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο της Ηπείρου, στα οποία υπάρχουν συνοπτικές αναφορές ή έμμεσες πληροφορίες για το Σούλι⁷.

Γ. Στη συνέχεια θα εξετασθούν αναλυτικά τα διάφορα είδη κτισμάτων που απαντούν στην περιοχή του Σουλίου (Εικ. 1, 2, 3) σε σχέση με τα αντίστοιχα τους στην υπόλοιπη Ήπειρο και –σε κάποιες περιπτώσεις– και σε κάποιες άλλες, όμορες περιοχές.

Γ.1 Άρρηκτα συνδεδεμένο με την τελευταία φάση της ιστορίας του Σουλίου είναι βέβαια το φρούριο της Κιάφας, που οικοδομήθηκε από τον Αλή πασά μετά την αποχώρηση των Σουλιωτών από τον τόπο τους το 1803⁸. Το στρατιωτικό αυτό οχυρό αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα των φρουρίων που ο τύραννος των Ιωαννίνων κατασκεύασε σε όλη την Ήπειρο, στην προσπάθειά του να ελέγξει την περιοχή και να την καταστήσει ασφαλή βάση της επεκτατικής πολιτικής του. Τα φρούρια αυτά, τα οποία έχουν αποτελέσει αντικείμενο συστηματικής έρευνας του Γιώργου Σμύρη⁹, χαρακτηρίζονται από τη συνύπαρξη στοιχείων της οχυρωματικής της εποχής του πυροβολικού, με τον τρόπο που αυτή εφαρμόστηκε στην οθωμανική επικράτεια από τον 17ο ως τον πρώιμο 19ο αιώνα, και της παλαιότερης οχυρωματικής του μεσαίωνα¹⁰.

2. Βλέπε σχετικά Μαμαλούκος 2015, 349, σημ. 1, όπου παρατίθεται η κυριότερη σχετική με την κατοικία βιβλιογραφία. Βλ. επίσης Μαμαλούκος 2019.

3. Όπως λ.χ. μια αναφορά στο σπίτι των Μποτσαρέων στο Παλιοχώρι Μπότσαρη (Περβάνογλος 1883-1884, 274, εικ. σ. 273) και ορισμένες αναφορές στο σπίτι της ίδιας οικογένειας στο Βουργαρέλι της Άρτας (Λάμπρος 1909, 334. Μάντζιου 2012 και Ζήδρου 2021). Συλλογή της σχετικής βιβλιογραφίας βλ. στο Πολίτη 1992, 191-199 και στο Καλογιάννη 2019, 686.

4. Δάκαρης 1967, 313-314, πιν. 353α,δ και Καλογιάννη 2019.

5. Πολίτη 1992. Το μεγάλο πρόβλημα της πολυτιμής αυτής μελέτης, στην οποία, σημειωτέον, οφείλεται η μοναδική ως τώρα φωτογραφική και σχεδιαστική τεκμηρίωση των κτηριακών καταλοίπων της αρχιτεκτονικής του Σουλίου, είναι η αδυναμία της να εντάξει την τελευταία στα πλαίσια της αρχιτεκτονικής της Ηπείρου αλλά και του ευρύτερου γεωγραφικού της χώρου. Το γεγονός δικαιολογείται από την έλλειψη σχετικής βιβλιογραφίας, η οποία θα παρείχε το απαραίτητο προς την κατεύθυνση αυτή συγκριτικό υλικό. Επισημαίνεται εδώ ότι, αν και από την εποχή συγγραφής της μελέτης τα πράγματα έχουν βελτιωθεί αρκετά, το κενό στη βιβλιογραφία παραμένει μεγάλο (βλ. σχετικά παραπάνω, σημ. 2).

6. Ψιμούλη 2005, 109, 175, 181-185 και 189-193 και σποράδην.

7. Μαμαλούκος 2019, 660, 661, 662, 665, 667, 672. Αναφορές στην αρχιτεκτονική της ευρύτερης περιοχής του Σουλίου βλ. στα Μαμαλούκος 2013 και Μαμαλούκος 2015.

8. Για το φρούριο της Κιάφας και τα υπόλοιπα οχυρά της ευρύτερης περιοχής του Σουλίου βλ. Σμύρης 2004, 57-69 και 113-123, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία. Βλ. επίσης Σμύρης 2019, 651, εικ. 6.

9. Σμύρης 2004.

10. Μαμαλούκος 2019, 660-661.

Γ.2 Μετά την αποχώρηση των Σουλιωτών το 1822 οι εκκλησίες των σουλιώτικων οικισμών εγκαταλείφθηκαν και σε μεγάλο ποσοστό ερειπώθηκαν. Σε νεότερα χρόνια ορισμένες από αυτές, όπως λ.χ. ο ναός του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου στη Σαμονίβα και ο ναός της Αγίας Παρασκευής στο Κούγκι (1962)¹¹, επισκευάστηκαν ή ξανακτίστηκαν εκ θεμελίων για να καλύψουν τις θρησκευτικές ανάγκες των λιγοστών νέων κατοίκων της περιοχής ή στα πλαίσια προσπαθειών προβολής της ιστορίας του τόπου. Οι εκκλησίες του Σουλίου έχουν αρκετά καλά τεκμηριωθεί και μελετηθεί από την Λουκία Πολίτη¹², ενώ ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις ως προς τη λειτουργία τους σε σχέση με την οργάνωση της σουλιώτικης κοινωνίας έχουν γίνει από τη Βάσω Ψιμούλη¹³. Συνοπτική αναφορά στις εκκλησίες του Σουλίου έχει γίνει σχετικά πρόσφατα και από τον Σταύρο Μαμαλούκο στα πλαίσια μιας συνολικής εξέτασης της ναοδομίας της Θεσπρωτίας¹⁴. Από τα παρατιθέμενα στις παραπάνω μελέτες στοιχεία προκύπτει ότι οι εκκλησίες των οικισμών του Σουλίου είχαν κτισθεί από τις διάφορες σουλιώτικες φάρες για να λειτουργήσουν ως οικογενειακοί ευκτήριοι οίκοι. Με εξαίρεση τον εντελώς ερειπωμένο σήμερα ναό του Αγίου Δονάτου¹⁵ οι εκκλησίες του Σουλίου ήταν μικρού ή μετρίου μεγέθους και μάλλον φτωχά και ταπεινά κτίσματα¹⁶. Από την άποψη της κατασκευής και της μορφολογίας είχαν όλα τα τυπικά χαρακτηριστικά της ηπειρώτικης ναοδομίας της εποχής¹⁷. Από την άποψη της τυπολογίας ανήκαν στον τύπο των θολωτών μονόχωρων δρομικών ναών, όπως ο ναός του Αγίου Δονάτου στη Ράχη του Αη-Δονάτου¹⁸, ο ναός του Προφήτου Ηλίου στον λόφο του Προφήτη Ηλία¹⁹, ο ναός της Αγίας Παρασκευής στο Κούγκι (1793)²⁰, ο ναός της Αγίας Κυριακής στο Κούγκι (;)²¹, ο ναός του Αγίου Νικολάου στη Μούργκα²² και ο ναός του Αγίου Νικολάου στη θέση Μπίρα της Κιάφας²³, ή ξυλόστεγων, όπως ο ναός της Παναγίας²⁴, ο ναός του Αγίου Δονάτου (;)²⁵, ο ναός του Αγίου Γεωργίου²⁶ (Εικ. 4, 5), ο ναός του Αγίου Νικολάου στη Ράχη του Αη-Δονάτου²⁷, ο ναός του Αγίου Δημητρίου στον Αβαρικό²⁸, ο ναός του Αγίου Σπυρίδωνος στον οικισμό Μπενούκα του Αβαρικού²⁹, ο ναός του Αγίου Δημητρίου στο Μαμάκο³⁰ και ο ναός της

11. Δάκαρης 1967, 313-314 και Μουσελίμης 1999, 34-35, 43-52, εικ. σ. 34.

12. Πολίτη 1992, 158-172.

13. Ψιμούλη 2005, 181-189.

14. Μαμαλούκος 2019, 661-662.

15. Πολίτη 1992, 165-166, εικ.274.

16. Πολίτη 1992, 158 και Ψιμούλη 2005, 185.

17. Για μια γενική επισκόπηση της ηπειρώτικης ναοδομίας από την υστεροβυζαντινή εποχή ως τις μέρες μας βλ. πρόχειρα Μαμαλούκος 2009.

18. Πολίτη 1992, 168 εικ. 277-279 και Μουσελίμης 1999, 32-34, εικ. σ. 33.

19. Πολίτη 1992, 168-169 εικ. 280-281 και Μουσελίμης 1999, 32.

20. Καμαρούλιας 1996, τ. 2, 65-66 και Μουσελίμης 1999, 20-21, εικ. σ. 21, 34-35, εικ. σ. 34, 43-52.

21. Πολίτη 1992, 169 και Μουσελίμης 1999, 35.

22. Πολίτη 1992, 169 και Μουσελίμης 1999, 35.

23. Πολίτη 1992, 169 και Μουσελίμης 1999, 37.

24. Πολίτη 1992, 160-164, εικ. 259-266 και Μουσελίμης 1999, 30, εικ. σ. 31.

25. Πολίτη 1992, 165-166, εικ. 274.

26. Πολίτη 1992, 164-165, εικ. 267-273 και Μουσελίμης 1999, 31-32, εικ. σ. 32.

27. Πολίτη 1992, 166-168, εικ. 275-276 και Μουσελίμης 1999, 32.

28. Πολίτη 1992, 169-171, εικ. 282-286 και Μουσελίμης 1999, 39.

29. Πολίτη 1992, 171-172, εικ. 287-290 και Μουσελίμης 1999, 39, εικ. σ. 39.

30. Πολίτη 1992, 162, 164, εικ. 255-257 και Μουσελίμης 1999, 39.

Αγίας Μαρίνας επίσης στο Μαμάκο³¹. Οι εκκλησίες του Σουλίου έχουν χρονολογηθεί, χωρίς, είναι αλήθεια, σοβαρά επιχειρήματα, στον όψιμο 18ο ή στις αρχές του 19ου αιώνα³². Έτσι δεν αποκλείεται καθόλου ορισμένες από αυτές να είναι και αρκετά παλαιότερες. Στα χρόνια γύρω στο 1800 στην ευρύτερη περιφέρεια του Σουλίου, όπως άλλωστε και σε ολόκληρη την Ήπειρο, σε αρκετούς ακμαίους οικισμούς οικοδομήθηκαν, παράλληλα με τους μικρούς και ταπεινούς μονόχωρους ναούς, και μεγάλων διαστάσεων ενοριακοί ναοί, στον τύπο της τρίκλιτης βασιλικής, θολωτής ή ξυλόστεγης³³, γεγονός που εν μέρει τουλάχιστον οφείλεται στα ευεργετικά προς τους χριστιανούς μέτρα που έλαβε στα πλαίσια των προσπαθειών του για ανεξαρτητοποίηση από την οθωμανική εξουσία ο Αλή Πασάς³⁴. Χαρακτηριστικά παραδείγματα τέτοιων ναών στην ευρύτερη περιοχή του Σουλίου αποτελούν ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Αλεποχώρι Μπότσαρη (1764 με τοιχογραφίες του 1784)³⁵ και ο ναός του Γενεσίου της Θεοτόκου στο Θεσπρωτικό (Λέλοβα) Πρέβεζας (1794)³⁶. Σε κανένα από τα χωριά του σουλιώτικου τετραχωρίου δεν υπάρχει ναός συγκρίσιμος από πλευράς αξιώσεων με τους παραπάνω. Το γεγονός μπορεί να αποδοθεί στην απουσία από τους οργανωμένους σε αντιμαχόμενες φάρες Σουλιώτες του απαραίτητου για τη δημιουργία μεγάλων δημόσιου χαρακτήρα έργων κοινοτικού πνεύματος.

Γ.3 Για τους λόγους που ήδη αναφέρθηκαν παραπάνω, η μελέτη της σουλιώτικης κατοικίας (Εικ. 6-16) παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

Όσον αφορά τη χωροθέτηση των σπιτιών, τη σχέση τους δηλαδή με τα οικιστικά σύνολα στα οποία αυτά ήταν ενταγμένα, στις περισσότερες περιπτώσεις, καθώς τα χωριά του Σουλίου –όπως, άλλωστε και οι περισσότεροι οικισμοί της ευρύτερης περιοχής της Ηπείρου³⁷– ήταν αραιοχτισμένα, τα σπίτια τοποθετούνταν ελεύθερα στον περιβάλλοντα χώρο τους, συνήθως, αλλά όχι απαραίτητα, προσανατολισμένα στο νοτιό, κάθετα, τις περισσότερες φορές, στην κλίση του εδάφους. Τα σπίτια πρέπει να διέθεταν περιτειχισμένες αυλές, όπου θα ήταν χωροθετημένα διάφορα ευτελούς μάλλον κατασκευής κτίσματα για την εξυπηρέτηση βοηθητικών λειτουργιών, τα οποία όμως έχουν χαθεί αφήνοντας ελάχιστα ορατά σήμερα ίχνη.

Ως προς την κτηριολογία, τη λειτουργική δηλαδή οργάνωση της σουλιώτικης κατοικίας, μπορεί κανείς να παρατηρήσει ότι, όπως συνήθως συμβαίνει στη λεγόμενη «παραδοσιακή» αρχιτεκτονική, τα σπίτια του Σουλίου, πλούσια και φτωχά, μεγάλα και μικρά, ισόγεια («στρωτά») και υπερυψωμένα σε όροφο ή σε ορόφους («κούλιες»), συντίθενται από χώρους που αναφέρονται από την άποψη της λειτουργίας και της βασικής κτηριολογικής τους διάρθρωσης σε δύο έννοιες, εκείνες «της μονόχωρης κατοικίας/δωματίου και του ημιυπαίθριου μεταβατικού χώρου/προστώου», και που παρουσιάζουν κοινά λειτουργικά αλλά και κτηριολογικά χαρακτηριστικά³⁸. Οι χώροι από τους οποίους συντίθενται τα σουλιώτικα σπίτια είναι οι χώροι διαμονής, οι χώροι κυκλοφορίας αλλά και διημέρευσης (οι γνωστές στην Ήπειρο «κρεββάτες»), οι οποίοι, όπως φαίνεται, στο Σούλι ήταν πάντοτε κλειστοί, και, τέλος, οι «λότζες», στεγασμένοι εξώστες έξω από τις θύρες και επάνω στα πλατύσκαλα των εξωτερικών κλιμάκων.

31. Πολίτη 1992, 662 και Μουσελίμης 1999, 40, εικ. σ. 40.

32. Μαμαλούκος 2019, 661-662.

33. Μαμαλούκος 2019, 661-662.

34. Μαμαλούκος 2009, 170-171.

35. Παπασπύρου 1984 και Μανόπουλος 2013, 224-228.

36. Τζάκου 1982.

37. Μαμαλούκος 2015, 352-353.

38. Για το θέμα γενικά βλ. Κίζης 1988, 282-288 και Κίζης 1994, 60. Για τους χώρους από τους οποίους συντίθενται οι παραδοσιακές κατοικίες της Ηπείρου βλ. Μαμαλούκος 2015, 353-355.

Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί ότι στα απλούστερα και κατά τεκμήριο και παλαιότερα σουλιώτικα σπίτια ο χώρος διαμονής, ο οποίος σε πολλές περιπτώσεις ταυτιζόταν με το σπίτι, χαρακτηρίζεται από μια πρωτόγονη κτηριολογική διάρθρωση (Εικ. 7, 8), η οποία παρουσιάζει εντυπωσιακές ομοιότητες με αντίστοιχα παραδείγματα από την υπόλοιπη Ήπειρο³⁹ και τη σημερινή νότια Αλβανία, τη Δυτική Στερεά Ελλάδα, την Αττικοβοιωτία και την Πελοπόννησο⁴⁰. Ο χώρος είχε σε κάτοψη σχήμα επιμήκους παραλληλογράμμου. Η προσπέλασή του γινόταν από θύρα που ανοιγόταν στο μέσον περίπου της μιας μακράς πλευράς του. Σε ορισμένες περιπτώσεις μια δεύτερη θύρα ανοιγόταν απέναντι από την πρώτη. Τα παράθυρα, όπου υπήρχαν, ήταν λίγα και πολύ μικρά. Σπάνια υπήρχαν παράθυρα στους μακρούς τοίχους. Στα παλαιότερα σπίτια, συνήθως στον άξονα της στενής πλευράς προς την πλευρά της κλίσης του εδάφους, υπήρχε ένα μόνο παράθυρο ανάμεσα σε δύο κόγχες / ερμάρια, ενώ στα νεότερα σπίτια στην πλευρά αυτή ανοιγόταν δύο παράθυρα. Στη μία άκρη του χώρου βρισκόταν ο κύριος χώρος διαμονής με στοιχειώδη εστία διαμορφωμένη εμπρός από ψηλό κτιστό πεζούλι εξοπλισμένο με μικρές ορθογωνικές κόγχες για την απόθεση αντικειμένων⁴¹. Στα φτωχότερα σπίτια και όταν το έδαφος δεν είχε κλίση, ο υπόλοιπος χώρος φαίνεται ότι χρησίμευε ως αποθήκη ή και ως στάβλος. Κάποτε το τμήμα αυτό του σπιτιού ήταν χωρισμένο από το υπόλοιπο με τοίχο⁴², θυμίζοντας έντονα την ανάλογη διάταξη στα σπίτια των αρβανιτοχωριών της Αττικοβοιωτίας, όπου ο αποθηκευτικός χώρος ονομαζόταν «φούντι»⁴³. Στα υπόλοιπα σπίτια η άλλη άκρη του χώρου, η οποία είχε ξύλινο πάτωμα διαμορφωμένο επάνω από τον ισόγειο ή ημιυπόγειο βοηθητικό χώρο που δημιουργούνταν προς την πλευρά της κλίσης του εδάφους και φωτιζόταν από τα παράθυρα, λειτουργούσε πιθανώς ως χώρος υποδοχής και φιλοξενίας. Στα πλουσιότερα και μάλλον και νεότερα σπίτια του Σουλίου (Εικ. 9, 12), όπως και σε εκείνα της υπόλοιπης Ηπείρου, οι χώροι διαμονής εμφάνιζαν τα στοιχεία της κτηριολογικής οργάνωσης του «οντά» της «διεθνούς» αρχιτεκτονικής της οθωμανικής εποχής⁴⁴.

Στα σουλιώτικα σπίτια (Εικ. 6) εντοπίζονται, σε πολλές –όπως φαίνεται από τα δημοσιευμένα από την Λουκία Πολίτη παραδείγματα– παραλλαγές, οι περισσότεροι από τους συνηθισμένους στην Ήπειρο απλούστερους τύπους κατοικίας⁴⁵, όπως το ισόγειο μονόχωρο (ΙΣ.ΜΧ) (Εικ. 7, 8), το ημιδιώροφο και το διώροφο μονόχωρο σπίτι (2ΟΡ.ΜΧ) (Εικ. 9), το δίδυμο σπίτι (ΔΔ) σε μια παραλλαγή του όπου οι δύο χώροι του συνδέονται κατά γωνία (ΔΔΚΓ) (Εικ. 13, 14) και σε μια ακόμη, όπου ο ένας από τους δύο χώρους προεξέχει σχηματίζοντας στην κάτοψη σχήμα Γ (ΔΔΠρΓ)⁴⁶. Τα σπίτια με περισσότερους χώρους διαμονής και κλειστές κρεβάτες κατά μήκος των όψεών τους, αυτά, δηλαδή, που ανήκαν σε διάφορες παραλλαγές των σύνθετων τύπων που συναντώνται στην Ήπειρο⁴⁷, φαίνεται ότι ήταν μάλλον σπάνια στο Σούλι (Εικ. 15, 16). Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι τυπολογικά σύνθετα όσο και, όπως φαίνεται, ιδιόμορφα ήταν τα σπίτια που έκτισαν οι Μποτσαραίοι στο Παλιοχώρι της Μεγάλης Λάκκας Σουλίου (Παλιοχώ-

39. Μαμαλούκος 2015, 356-357.

40. Για το μονόχωρο σπίτι και την ευρύτατη διάδοσή του βλ. πρόχειρα Κίζης 1994, 60-68.

41. Για τη διάταξη αυτή, η οποία είναι πολύ συνηθισμένη στα παλαιότερα σπίτια της Ηπείρου, βλ. Κοσμάς 1998, 23-24 και εικ. 1.

42. Όπως λ.χ. στο σουλιώτικο σπίτι που η Λουκία Πολίτη ονομάζει Κτίσμα 249. Πολίτη 1992, εικ. 64.

43. Χατζημιχάλη 1933, 133. Δημητσάντου-Κρεμέζη 1986, 33 και Δημητσάντου-Κρεμέζη 1988, 226.

44. Για την κτηριολογική διάρθρωση και τη λειτουργία του «οντά» στις κατοικίες της οθωμανικής εποχής βλ. Κίζης 1988, 282-283 και Κίζης 1994, 65-68 και εικ. 41. Για τη διάταξη αυτή στους χώρους των κατοικιών της Ηπείρου βλ. Μαμαλούκος 2015, 354-355.

45. Για τους παλαιότερους τύπους σπιτιών που συναντώνται στην Ήπειρο βλ. Μαμαλούκος 2015, 355-360, εικ. 1.

46. Για τους απλούστερους τύπους των σπιτιών της Ηπείρου βλ. Μαμαλούκος 2015, 356-358, εικ. 1.

47. Σχετικά βλ. Μαμαλούκος 2015, 360-365, εικ. 1.

ρι Μπότσαρη)⁴⁸ (Εικ. 17) και στο Βουργαρέλι Άρτας⁴⁹ (Εικ. 19, 20), όπου εγκαταστάθηκαν όταν, μετά το 1770, έφυγαν από το Σούλι. Και τα δύο αυτά σπίτια φαίνεται ότι ανήκαν στον τύπο που έχει περιγραφεί ως «σπίτι με κρεββάτα κατά μήκος της κύριας όψης με έναν επιπλέον χώρο διαμονής στο άκρο της κρεββάτας» (ΚΡ ΚΜ ΧΡ Γ)⁵⁰.

Ένα από τα κυριότερα χαρακτηριστικά των σουλιώτικων σπιτιών ήταν η αμυντική τους θωράκιση μέσω της γενικής διάταξης των όγκων τους και του εφοδιασμού τους με τυφεκιοθυρίδες και άλλα οχυρωματικά στοιχεία. Όπως σωστά σημειώνει η Βάσω Ψιμούλη, η αμυντική αυτή θωράκιση των σπιτιών έναντι κυρίως εσωτερικών και όχι εξωτερικών εχθρών ήταν καίριας σημασίας για την ασφάλεια των κατοίκων τους κατά τις συγκρούσεις των αντιμαχόμενων σουλιώτικων γενών⁵¹. Η αμυντική θωράκιση των σπιτιών ήταν, εξάλλου, μια πρακτική ιδιαίτερα συνηθισμένη στη Θεσπρωτία του σκληρού και αιματηρού ανταγωνισμού των Τσάμηδων αγάδων⁵². Όπως έχει ήδη παρατηρηθεί, σε ολόκληρη την περιοχή τα πλατύσκαλα των εξωτερικών κλιμάκων πρόσβασης στον όροφο της κατοικίας, οι λότηρες, ήταν πάντοτε οχυρωμένα με τοίχο διάτρητο από τουφεκότρυπες, ενώ ως πύργοι για πλαγιοβολή λειτουργούσαν τα πυργοειδή αποχωρητήρια, με τα οποία σχεδόν απαραιτήτως ήταν εφοδιασμένα τουλάχιστον τα σπίτια των μουσουλμάνων. Αρκετά συχνά τα σημαντικότερα σπίτια διέθεταν τμήματα υπερυψωμένα εν είδει πύργων, τις κούλιες, και σε σπάνιες περιπτώσεις στα συγκροτήματα μεγάλων αρχοντικών περιλαμβάνονταν και πραγματικοί πύργοι, όπως η «Κούλια των Μπολονάτων» στην Παραμυθιά⁵³.

Γ.4 Από τα διάφορα ειδικών χρήσεων κτήρια, τα οποία στέγαζαν προβιομηχανικά εργαστήρια μεταποίησης αγροτικών προϊόντων και κατασκευής εργαλείων και οικιακού εξοπλισμού που υπήρχαν στο Σούλι και στην περιοχή του, μας είναι γνωστοί μόνο μερικοί ερειπωμένοι νερόμυλοι. Ένας από αυτούς είναι ο Μύλος του Σούλη⁵⁴ (Εικ. 3, 21), ένας από τους επτά νερόμυλους που, όπως είναι γνωστό από πηγές αλλά και από προφορικές μαρτυρίες, λειτουργούσαν στο Τσαγκαριώτικο Ρέμα ως τη δεκαετία του 1970⁵⁵. Από την εξέταση⁵⁶ του ερειπωμένου διώροφου κτηρίου, η οικοδόμηση του οποίου ανάγεται πιθανότατα στα μέσα του 19ου αιώνα (Εικ. 23), φαίνεται ότι σε αυτό έχουν ενσωματωθεί τα λείψανα ενός παλαιότερου μύλου που είχε τη μορφή ισόγειου, επιμήκους θολοσκέπαστου κτίσματος (Εικ. 22) και ήταν αναμφίβολα κτίσμα του 18ου αιώνα, της εποχής δηλαδή της ακμής των σουλιώτικων οικισμών. Οι υπόλοιποι νερόμυλοι του Τσαγκαριώτικου ρέματος βρίσκονται σήμερα σε ερειπιώδη κατάσταση, ενώ στη θέση ενός από αυτούς κατασκευάστηκε σχετικά πρόσφατα ένα κακέκτυπο νερόμυλου που

48. Για το σπίτι της οικογένειας Μπότσαρη στο Παλιοχώρι Μπότσαρη βλ. Περβάνογλος 1883-1884, 274, εικ. σ. 273. Λαμπρίδης 1890, 47. Εστία Εικονογραφημένη 1891, εικ. σ. 56. Αραβαντινός 1895, εικόνα μεταξύ των σσ. 256-257. Οικονόμου 1952, 28. Μαρκεζίνης 1966, 52, εικ. σ. 53. Στεργιόπουλος 1968, 306-307. Πολίτη 1992, 31 (σημ. 76), 60, 87 (σημ. 31), 88 (σημ. 32,41), 89 (σημ. 85), εικ. 206, 141 και Μουσελίμης 2001, 128.

49. Για το σπίτι της οικογένειας Μπότσαρη στο Βουργαρέλι της Άρτας βλ. Λάμπρος 1909, 334. Μάντζιου 2012 και Ζήδρου 2021.

50. Μαμαλούκος 2015, 362, εικ. 1.

51. Ψιμούλη 2005, 175.

52. Ψιμούλη 2005, 109, 181.

53. Μαμαλούκος 2019, 667-668.

54. Πολίτη 1992, εικ. 48, 79, 89-90 (σημ. 111).

55. Για τους νερόμυλους του Σουλίου βλ. Πολίτη 1992, 79, 89-90 (σημ. 111) και Ψιμούλη 2005, 191. Πληροφορίες για τη νεότερη ιστορία των εργαστηρίων δόθηκαν στον υπογραφόμενο από τους Πέτρο Τόκα και Θύμιο Τόκα.

56. Σχολαστική τεκμηρίωση του κτίσματος έγινε στα πλαίσια μελέτης αποκατάστασής του που συντάχθηκε το καλοκαίρι του 2018, μετά από σχετική ανάθεση από τον Δήμο Σουλίου, από το Γραφείο Ειδικών Αρχιτεκτονικών Μελετών Αναστασία Καμπόλη & Συνεργάτες με σύμβουλο τον υπογραφόμενο.

λειτουργεί ως «παραδοσιακό καφενείο». Στην ευρύτερη περιοχή του Σουλίου, όπως άλλωστε και σε ολόκληρη τη Θεσπρωτία⁵⁷, υπήρχαν πολυάριθμοι νερόμυλοι οι οποίοι συχνά ήταν οργανωμένοι σε συγκροτήματα. Ένα τέτοιο εντυπωσιακό συγκρότημα υπήρχε στο ρέμα της Ανθούσας (της Ράπεζας), κοντά στην πόλη της Πάργας. Σε αυτό περιλαμβάνεται ένας ακόμη παλαιότατος, όπως φαίνεται, νερόμυλος, ο Νερόμυλος του Παππά (Εικ. 24, 25).

Δ. Από την άποψη της κατασκευής και της μορφολογίας τα κτίσματα της περιοχής του Σουλίου εντάσσονται στην οικοδομική παράδοση της Θεσπρωτίας⁵⁸, η οποία βέβαια με τη σειρά της είναι ενταγμένη στην οικοδομική παράδοση της ευρύτερης περιοχής της Ηπείρου. Οι τοίχοι τους ήταν κτισμένοι από αδρή κατασκευής αργολιθοδομή. Σε αρκετές περιπτώσεις στην αρχιτεκτονική των σπιτιών έχουν χρησιμοποιηθεί, κυρίως στα ισόγεια, τόξα και θόλοι. Οι σχεδόν πάντοτε εξωτερικές κλίμακες ανόδου στους ορόφους ήταν κτιστές. Στις κύριες ξυλοκατασκευές που υπήρχαν στα κτήρια της περιοχής του Σουλίου περιλαμβάνονταν τα πατώματα, οι στέγες και ενδεχομένως και κάποιοι ξυλόπηκτοι –αν υπήρχαν τέτοιοι– τοίχοι. Αν και στο ίδιο το Σούλι καμιά τέτοια κατασκευή δεν έχει σωθεί, η μορφή τους μας είναι γνωστή από παραδείγματα που σώζονται στην ευρύτερη περιοχή. Για την κατασκευή τους πρέπει να υποθέσουμε ότι χρησιμοποιούνταν κατά κύριο λόγο ελάχιστα επεξεργασμένη ξυλεία δρυός ή και πουρναριού. Η επικάλυψη των στεγών γινόταν κατά πάσα πιθανότητα με σχιστόπλακες.

Ε. Όπως έχει ήδη επισημανθεί τόσο από την Λουκία Πολίτη⁵⁹ όσο και από την Βάσω Ψιμούλη⁶⁰, η σουλιώτικη αρχιτεκτονική παρουσιάζει μια εξαιρετική τραχύτητα στον συνολικό της χαρακτήρα: σε απόλυτη συμφωνία με την ψυχροσύνθεση και την άγρια και σκληρή ζωή των κατοίκων του, η αρχιτεκτονική του Σουλίου ήταν αδρή, σχεδόν πρωτόγονη, και εντελώς απλή και απέρριπτη. Πρέπει, ωστόσο, στο σημείο αυτό να σημειωθεί ότι κατά τον 18ο αλλά και κατά τον 19ο και ακόμη και μέχρι τα μέσα του 20ου αιώνα τα στοιχεία αυτά δεν απαντώνταν μόνο στο –υποτίθεται– άγριο και απομονωμένο Σούλι, αλλά σε ένα μεγάλο μέρος της Ηπείρου. Χαρακτηριστικά είναι εν προκειμένω όσα αναφέρονται από τον Άγγλο λοχαγό Ουίλλιαμ Μάρτιν Ληκ στις αρχές του 19ου αι. για το σπίτι του παπα-Νικόλα στα Λέλοβα: «Ο παπα-Νικόλας έχει μεγάλο σπίτι, με αυλή και βοηθητικά κτίσματα, που κατασκευάστηκε με σημαντική δαπάνη, αλλά στερείται πλήρως των πιο κοινών ανέσεων»⁶¹ και επαναλαμβάνονται από τον Νίκο Παπαβασιλείου, ο οποίος διεκτραγωδεί τις σκληρές συνθήκες της ζωής στα σπίτια των Λελόβων μέχρι και την περίοδο του Μεσοπολέμου⁶². Έτσι, τόσο από την άποψη της κτηριολογίας και της τυπολογίας όσο και από εκείνη της κατασκευής και της μορφολογίας, η αρχιτεκτονική της περιοχής του Σουλίου του 18ου και του πρώιμου 19ου αιώνα εντάσσεται πλήρως στην νεότερη αρχιτεκτονική της ευρύτερης περιοχής της Ηπείρου, αποτελώντας μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα ενότητά της.

57. Για τα προβιομηχανικά και πρωτοβιομηχανικά εργαστήρια της Θεσπρωτίας βλ. Μαμαλούκος 2019, 671-672.

58. Για ζητήματα κατασκευής στην περιοχή της Θεσπρωτίας βλ. Μαμαλούκος 2019, 672-677.

59. Πολίτη 1992, 179-180.

60. Ψιμούλη 2005, 193.

61. Καράμπελας 2008, 83-84.

62. Παπαβασιλείου 1995, 61, 63, 67-68, 133-136, 138-141.

The architecture in the region of Souli in the context of the Epirote architecture of the late 18th and early 19th centuries

The study of the architecture of Souli is of particular interest in the architectural history of the wider geographical region surrounding it, for the following reasons:

- 1st As in its heyday, Souli was an – even if somewhat peculiar – local regional center during its period of growth, building activity in its region was not only intense, but also – always within the confines of the local “traditional” architecture – exhibited high intensions,
- 2nd Following the final departure of the Souliotes, human activity in the region was confined to the rudimentary coverage of the needs of the small and extremely poor farming-animal raising communities that replaced the once stately and populous settlements; hence, the buildings of this period of growth were deserted and fell into ruin, but, nevertheless, were not replaced with new buildings – save for minor exceptions -, and thus form a closed group, the study of which can be pivotal in the research of the architectural production of the region during the period under study, and,
- 3rd Exactly due to the minimal human activity at Souli after 1822, the buildings of its period of growth were preserved, even if at ruinous state, in contrast to buildings in other areas of Thesprotia and the rest of Epirus, which saw a modern period of growth during the 19th and early 20th century. These buildings, thus, form one of the oldest, dated monumental groups that survive in Epirus and its wider geographic region.

The buildings of the region of Souli include the Castle of Kiafa, which was built by Ali Pasha of Ioannina in 1803, a substantial number of churches, all of which exhibit the typical features of Epirote church architecture of the era, numerous houses, many of which lend themselves to further study, despite their ruinous state, and some water-mills. The architecture of Souli was rugged, almost primitive, and extremely simple and austere, perfectly reflecting the mentality and the wild and hard life of its inhabitants.

It be noted here, however, that these same elements are also often encountered elsewhere in Epirus during the 18th, 19th and even in the 20th century. Hence, both in terms of building program and typology, as well as construction and morphology, the architecture of the region of Souli in the 18th and early 19th century is fully integrated into the architecture of the Modern Time Period in the wider region of Epirus, while at the same time constitutes an extremely interesting unique group.

Βιβλιογραφία

- Αραβαντινός 1895: Σπ. Αραβαντινός, *Ιστορία Αλή Πάσα του Τεπελενλή, συγγραφέας επί τη βάσει ανεκδότου έργου του Παναγιώτου Αραβαντινού*, Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου των καταστημάτων Σπυρίδωνος Κουσουλίνου.
- Δάκαρης 1964: Σ. Δάκαρης, Αρχαιότητες και μνημεία Ηπείρου, *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 19 (1964), Β3 Χρονικά, 305-314.
- Δημητσάντου-Κρεμέζη 1986: Αικ. Δημητσάντου-Κρεμέζη, *Το καμαρόσπιτο της Αττικής*, Αθήνα.
- Δημητσάντου-Κρεμέζη 1988: Αικ. Δημητσάντου-Κρεμέζη, Αττική, *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, τ. 5, Πελοπόννησος Β΄-Στερεά Ελλάδα, Αθήνα, 205-238.
- Εστία Εικονογραφημένη 1891: *Εστία Εικονογραφημένη*, έτος 16ο (Ιανουάριος-Ιούνιος 1891), τεύχ. 4, εικ. σ. 56.
- Ζήδρου 2021: Κ. Ζήδρου, *Το «Μποτσαράικο» στο Βουργαρέλι Τζουμέρκων*, <https://paramythianews.gr/to-μποτσαράικο-στο-βουργαρέλι-τζο/> [τελευταία επίσκεψη 24-7-2022].
- Καλογιάννη 2019: Ειρ. Καλογιάννη, Ο Αρχαιολογικός χώρος του Σουλίου: Μνημεία και Οικίες, στο Ιω. Π. Χουλιαράς - Γ. Θ. Πλιάκου (επιμ.), *Θεσπρωτία Ι. Πρακτικά Α΄ Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου για τη Θεσπρωτία* (Ηγουμενίτσα, 8-11 Δεκεμβρίου 2016), Ιωάννινα, τ. 2, 681-686.
- Καμαρούλιας 1996: Δημήτρης Καμαρούλιας, *Τα Μοναστήρια της Ηπείρου*, τ. 1, 2, Αθήνα.
- Καράμπελας 2008: Ν. Καράμπελας, Ο Άγγλος λοχαγός William Leake στο νομό Πρέβεζας, *Ηπειρωτών Κοινόν. Διεπιστημονική πολιτιστική επετηρίδα Κρανιάς Πρέβεζας και πάσης Ηπείρου* 2, 44-128.
- Κίζης 1988: Γ. Κίζης, «Επίσημη» και «παραδοσιακή» αρχιτεκτονική: η επιρροή του κέντρου στην επαρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, τ. 6, Θεσσαλία- Ήπειρος, Αθήνα, 269-290.
- Κίζης 1994: Γ. Κίζης, *Πηλιορείτικη Οικοδομία. Η αρχιτεκτονική της κατοικίας στο Πήλιο από τον 17^ο στον 19^ο αιώνα*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα.
- Κοσμάς 1998: Ν. Κοσμάς, *Το ηπειρώτικο λαϊκό σπίτι*, Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα
- Λαμπρίδης 1890: Ιω. Λαμπρίδης, *Τα Σουλιωτικά*, εν Αθήναις.
- Λάμπρος 1909: Σπ. Λάμπρος, Σύμμικτα. Το αυτόγραφον σημείωμα του Μάρκου Μπότσαρη, *Νέος Ελληνομνημων* 6, 333-337.
- Μαμαλούκος 2009: Στ. Μαμαλούκος, Το τέλος της «παράδοσης» στη ναοδομία. Το παράδειγμα της Ηπείρου, *Α΄ Επιστημονικό Συμπόσιο Νεοελληνικής Εκκλησιαστικής Τέχνης. (Β΄ Αμφιθέατρο Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών, 14-15 Μαρτίου 2008)*, Πρακτικά, Αθήνα, 165-192.
- Μαμαλούκος 2013: Στ. Μαμαλούκος, Η κατοικία στη Λάκκα Σουλίου από τον 18ο ως τα μέσα του 20ού αιώνα, στο Στ. Μαμαλούκος - Γ. Ρήγιнос - Μ. Stork (επιμ.), *Λάκκα Σουλίου 2. Πρακτικά του Επιστημονικού Συμποσίου «Λάκκα Σουλίου. Νέες ιστορικές και αρχαιολογικές καταγραφές»* (Θεσπρωτικό, 28-29 Ιουλίου 2012), Περιβαλλοντικός - Πολιτιστικός Σύλλογος Δήμου Θεσπρωτικού, Θεσπρωτικό - Αθήνα, 303-338.
- Μαμαλούκος 2015: Στ. Μαμαλούκος, Η αρχιτεκτονική της κατοικίας στην Ήπειρο ως τα μέσα του 20ού αιώνα. Κτηριολογικά και τυπολογικά ζητήματα, στο Γ. Παπαγεωργίου - Κ. Θ. Πέτσιος (επιμ.), *Πρακτικά Α΄ Πανεπειρωτικού Συνεδρίου «Ιστορία - Λογισύνη : Η Ήπειρος και τα Ιωάννινα από το 1430 έως το 1913»*, Πέμπτη 28 Φεβρουαρίου - Κυριακή 3 Μαρτίου 2013, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων - Ίδρυμα Μελετών Ιονίου & Αδριατικού Χώρου - Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα, τ. 1, 349-373.
- Μαμαλούκος 2019: Στ. Μαμαλούκος, Η αρχιτεκτονική στη Θεσπρωτία από τα μέσα του 18ου ως τα μέσα του 20ού αιώνα, στο Ιω. Π. Χουλιαράς - Γ. Θ. Πλιάκου (επιμ.), *Θεσπρωτία Ι. Πρακτικά Α΄ Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου για τη Θεσπρωτία* (Ηγουμενίτσα, 8-11 Δεκεμβρίου 2016), Ιωάννινα, τ. 2, 659-680.
- Μανόπουλος 2013: Γρ. Μανόπουλος, Η δραστηριότητα των ζωγράφων από τα Κατσανοχώρια στη Λάκκα Σουλίου και την ευρύτερη περιοχή, στο Στ. Μαμαλούκος - Γ. Ρήγιнос - Μ. Stork (επιμ.), *Λάκκα Σουλίου 2. Πρακτικά του Επιστημονικού Συμποσίου «Λάκκα Σουλίου. Νέες ιστορικές και αρχαιολογικές καταγραφές»*

- (Θεσπρωτικό, 28-29 Ιουλίου 2012), Περιβαλλοντικός – Πολιτιστικός Σύλλογος Δήμου Θεσπρωτικού, Θεσπρωτικό – Αθήνα, 221-262.
- Μάντζιου 2012: Μ. Μάντζιου, Το «Μποτσαραιϊκό» στο Βουργαρέλι, *Το Βουργαρέλι. Διμηνιαία έκδοση της αδελφότητας των απανταχού Βουργαρελιωτών Άρτας* 223 (Οκτώβριος-Νοέμβριος-Δεκέμβριος 2012), 8.
- Μαρκεζίνης 1966: Σπ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος (1828-1964)*, Αθήνα.
- Μητρόπολις Νικοπόλεως και Πρεβέζης 1995: Ιερά Μητρόπολις Νικοπόλεως και Πρεβέζης, *Καταγραφή Κτιρίων της Ιεράς Μητροπόλεως Νικοπόλεως και Πρεβέζης, Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Νικοπόλεως και Πρεβέζης*, Πρέβεζα 1995.
- Μουσελίμης 1999: Σπ. Μουσελίμης, *Έρχομαι από το Σούλι*, Παραμυθιά.
- Μουσελίμης 2001: Σπ. Μουσελίμης, *Η Λάκκα του Μπότσαρη (οροθεσία, εποχή λίθου και χαλκού, μορφή του εδάφους, φυτά – ζώα, ιστορικά, αρχαιότητες, μονές, παλιοί ναοί, χωριά)*, Γιάννινα.
- Οικονόμου 1952: Δ. Οικονόμου, *Το Σούλι, οι Σουλιώται και η οικογένεια Μπότσαρη*, Αθήνα.
- Παπαβασιλείου 1995: Ν. Παπαβασιλείου, *Μνήμες από τα παραδοσιακά Λέλοβα (σημερινό Θεσπρωτικό) περιόδου 1920-40. Λαογραφικά*, Θεσπρωτικό.
- Παπασπύρου 1984: Β. Παπασπύρου, Ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Αλεποχώρι Μπότσαρη της Ηπείρου, *Αναστήλωση – Συντήρηση – Προστασία Μνημείων και Συνόλων*, τ. 1, ΥΠΠΟ, Αθήνα, 119-136.
- Περβάνογλος 1883-1884: Ιω. Περβάνογλος, Η οικία του Μπότσαρη εν Σουλίω, Έσπερος, Έτος 3ο, αρ. 49-72 (1 Μαΐου 1883-27 Απριλίου 1884), 274, εικ. σ. 273.
- Πολίτη 1992: Λ. Πολίτη, *Το Σούλι της Ηπείρου. Οι οικισμοί και η ιστορία τους*, Αθήνα.
- Σμύρης 2004: Γ. Σμύρης, *Το δίκτυο των οχυρώσεων στο πασαλίκι των Ιωαννίνων (1788-1822). Ιστορική – Πολιτική – Οικονομική και χωροταξική θεώρηση*, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ίδρυμα Μελετών Ιονίου και Αδριατικού Χώρου, Εκδόσεις ΙΧΙΑΧ, Ιωάννινα.
- Σμύρης 2019: Γ. Σμύρης, Τα θεσπρωτικά παράλια από το τέλος της Ενετοκρατίας έως την ανάπτυξη του «πασαλικίου» των Ιωαννίνων (1797-1822). Αμυντικοί και επιθετικοί σχηματισμοί, στο Ιω. Π. Χουλιαράς - Γ. Θ. Πλιάκου (επιμ.), *Θεσπρωτία Ι. Πρακτικά Α΄ Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου για τη Θεσπρωτία* (Ηγουμενίτσα, 8-11 Δεκεμβρίου 2016), Ιωάννινα, τ. 2, 645-658.
- Στεργιόπουλος 1968: Κ. Δ. Στεργιόπουλος, *Το μικτόν ηπειρωτικόν στράτευμα κατά την ελευθέρωσιν της Ηπείρου (Οκτώβριος-Νοέμβριος 1912)*, Αθήνα, 306-307.
- Τζάκου 1982: Α. Τζάκου, Γενέσιον της Θεοτόκου στο Θεσπρωτικό Πρέβεζας, *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση 2*, Αθήνα, 111-120.
- Χατζημιχάλη 1933: Αγγ. Χατζημιχάλη, Τα Βίλια του Κιθαιρώνα, *Νέα Εστία*, Έτος 7ο, τ. 13, τευχ. 147, 126-135.
- Ψιμούλη 2005²: Β. Ψιμούλη, *Σούλι και Σουλιώτες*, (α΄ έκδοση 1998), Αθήνα.
- Ψιμούλη 2012: Β. Ψιμούλη, Το Ζάλογγο της πατριδογνωσίας, *The Books' Journal* τεύχ. 17 (Μάρτιος 2012), 70-73.

1.

3.

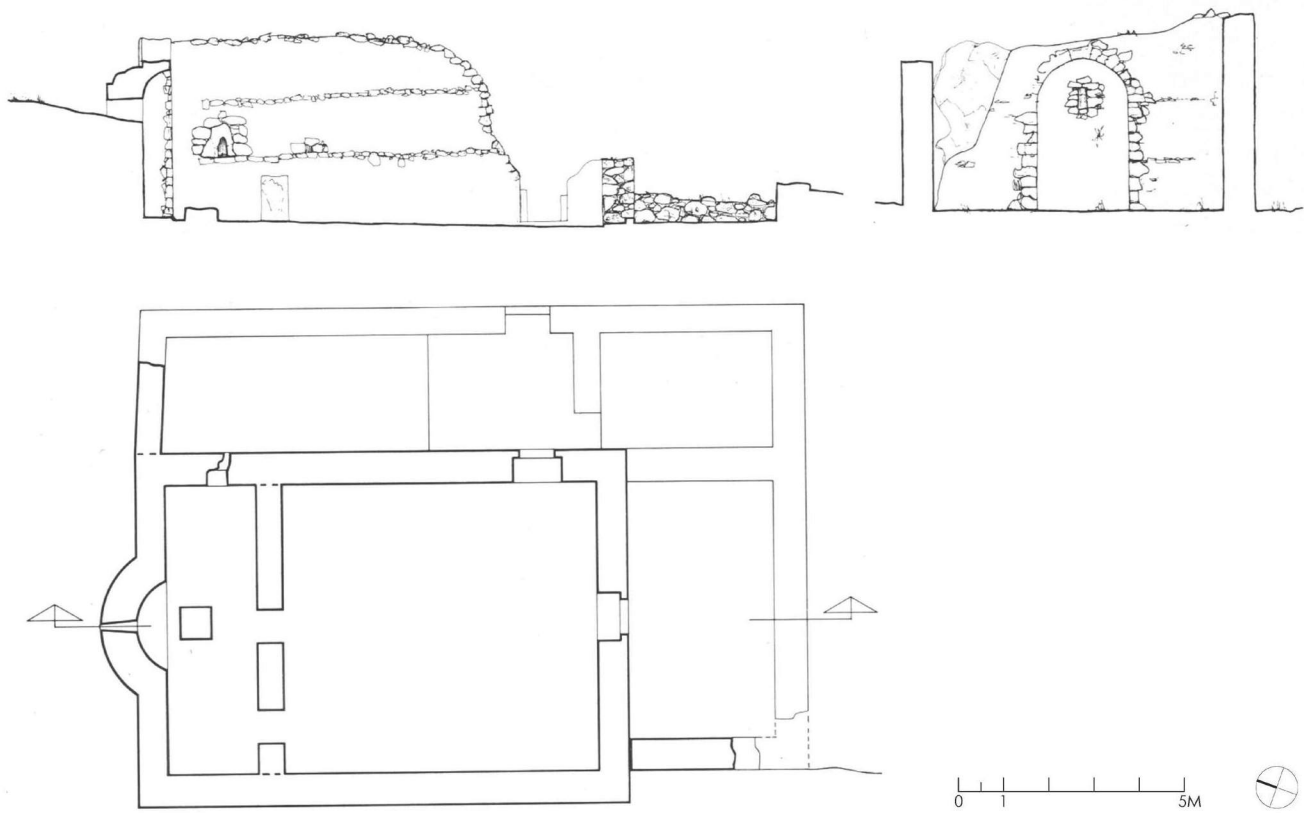
Εικ. 1. Γενική άποψη της περιοχής του Σουλίου από τα δυτικά (Σ. Μαμαλούκος Σεπτέμβριος 2004).
Εικ. 2. Άποψη της Σαμονίβας και της Κιάφας από το Σούλι (Σ. Μαμαλούκος Αύγουστος 2017).

2.

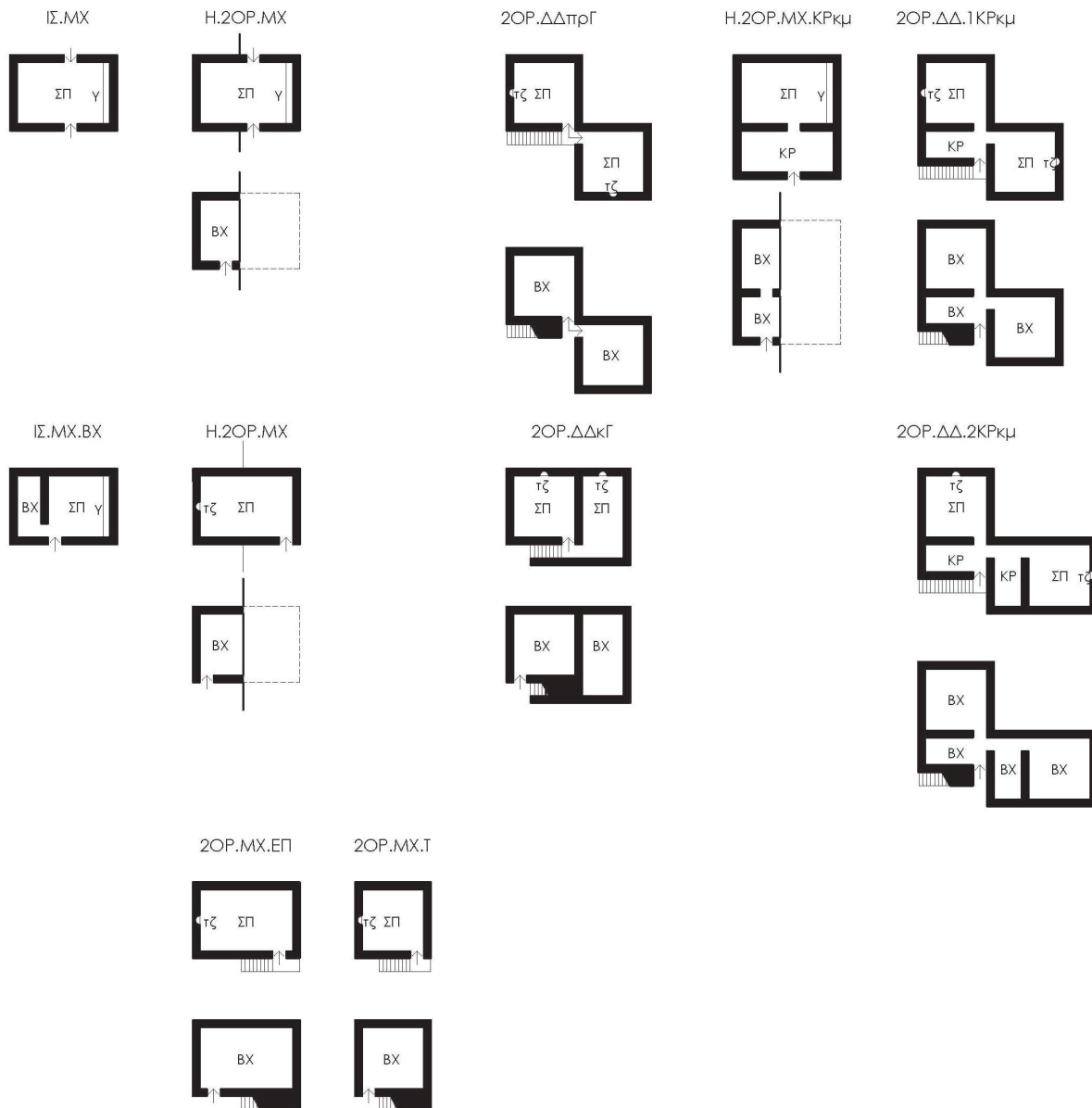
Εικ. 3. Αποψη του Τσαγκαριώτικου Ρέματος και ο Μύλος του Σούλη (Σ. Μαμαλούκος Ιούλιος 2018).

Εικ. 4. Σούλι. Ναός Αγίου Γεωργίου. Αποτύπωση (Πολίτη 1992, εικ. 268-270).

Εικ. 5. Σούλι. Ναός Αγίου Γεωργίου. Άποψη από τα δυτικά. (Σ. Μαμαλούκος Σεπτέμβριος 2004).

Εικ. 6. Η Σουλιώτικη κατοικία. Τυπολογικός Πίνακας.

ΣΠ: σπίτι, ΒΧ: βοηθητικός χώρος

ΚΡ: Κρεβάτια, γ: γωνιά, τζ: τζάκι

ΙΣ.ΜΧ: Ισόγειο μονόχωρο σπίτι

ΙΣ.ΜΧ.ΒΧ: Ισόγειο μονόχωρο σπίτι και βοηθητικό χώρο,

Η.2ΟΡ.ΜΧ: Ημιδιώροφο μονόχωρο σπίτι

Η.2ΟΡ.ΜΧ: Ημιδιώροφο μονόχωρο σπίτι

2ΟΡ.ΜΧ.ΕΠ: Διώροφο μονόχωρο σπίτι επίμηκες

2ΟΡ.ΜΧ.Τ: Διώροφο μονόχωρο σπίτι τετράγωνο

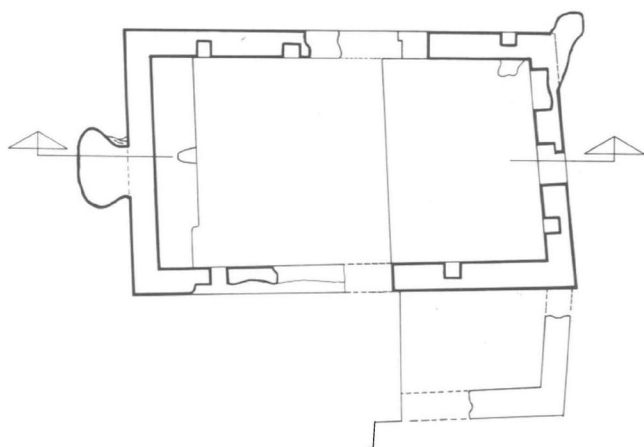
2ΟΡ.ΔΔκΓ: Διώροφο δίδυμο σπίτι με χώρους συνδεδεμένους κατά γωνία

2ΟΡ.ΔΔσχΓ: Διώροφο δίδυμο σπίτι με τον έναν από τους δύο χώρους να προεξέχει σχηματίζοντας στην κάτοψη σχήμα Γ

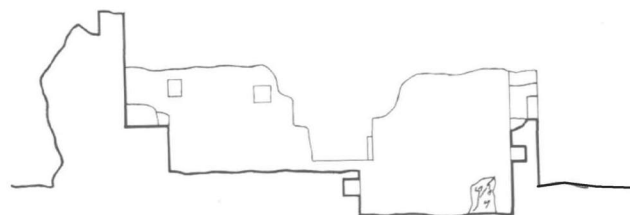
Η.2ΟΡ.ΜΧ.ΚΡκμ: Ημιδιώροφο μονόχωρο σπίτι με κρεβάτια κατά μήκος της όψης

2ΟΡ.ΔΔ.1ΚΡκμ: Διώροφο δίδυμο σπίτι με κρεβάτια κατά μήκος της μιας όψης

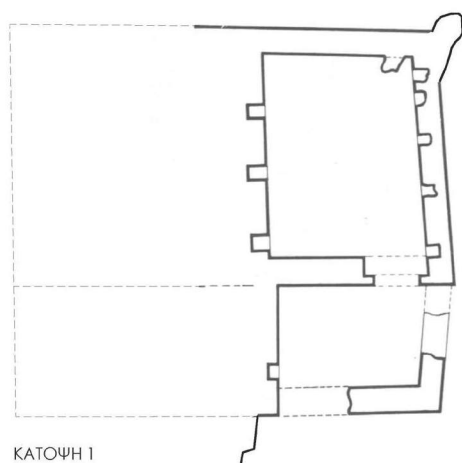
2ΟΡ.ΔΔ.2ΚΡκμ: Διώροφο δίδυμο σπίτι με κρεβάτιες κατά μήκος και των δύο όψεων.

ΚΑΤΟΨΗ 2

ΤΟΜΗ

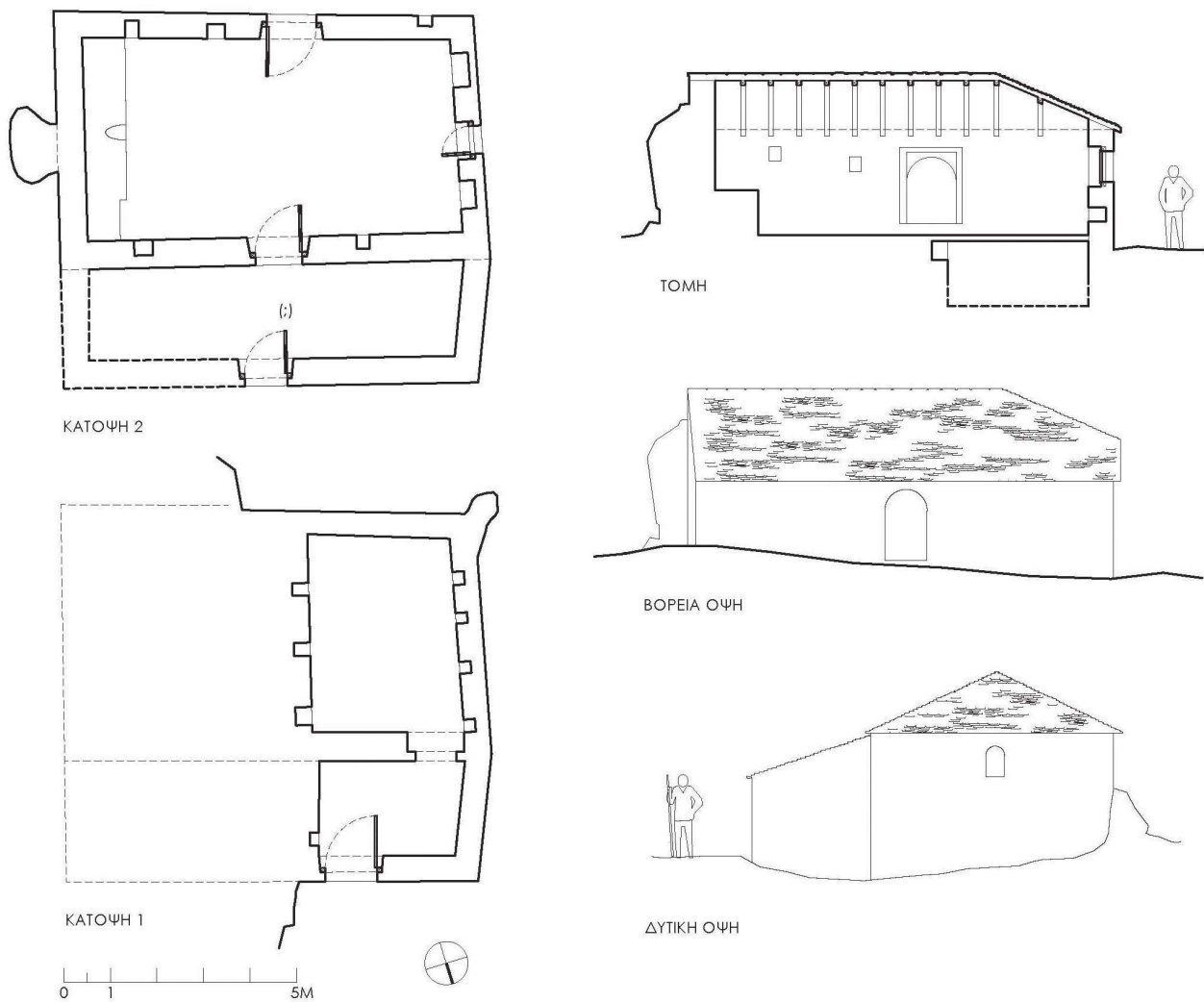

ΚΑΤΟΨΗ 1

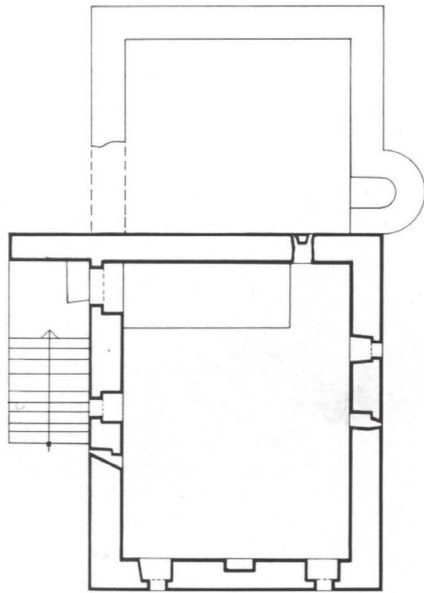
0 1 5M

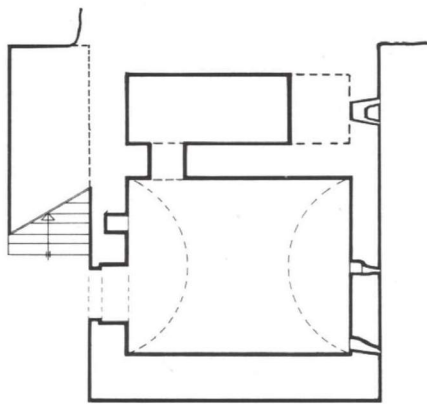
Εικ. 7. Σούλι. Οικία (Κτίσμα 249 κατά Λ. Πολίτη). Αποτύπωση (Πολίτη 1992, εικ. 69-71).

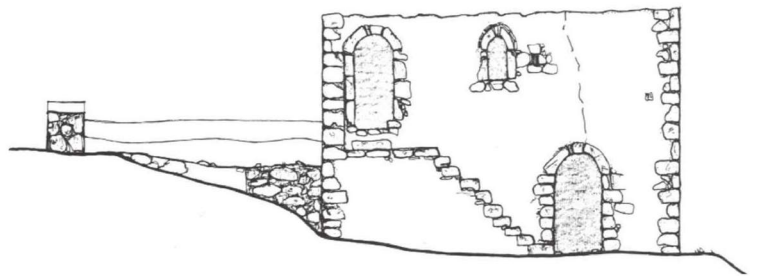
Εικ. 8. Σούλι. Οικία (Κτίσμα 249 κατά Λ. Πολίτη). Αναπαράσταση (Σ. Μαμαλούκος), βάσει αποτύπωσης (Πολίτη 1992, εικ. 69-71).

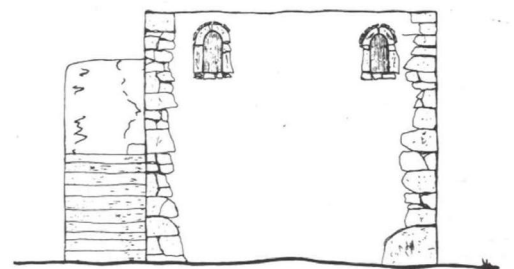
ΚΑΤΟΨΗ 2

ΚΑΤΟΨΗ 1

ΒΟΡΕΙΑ ΟΨΗ

ΔΥΤΙΚΗ ΟΨΗ

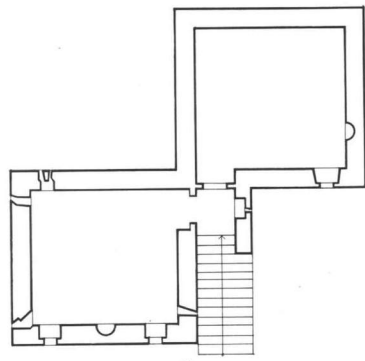
Εικ. 9. Σούλι. Η λεγόμενη «Οικία Δαγκλή» (Κτίσμα 146 κατά Λ. Πολίτη). Αποτύπωση (Πολίτη 1992, εικ. 141-144).

Εικ. 10. Σούλι. Η λεγόμενη «Οικία Δαγκλή» (Κτίσμα 146 κατά Λ. Πολίτη). Άποψη από τα βορειοδυτικά (Σ. Μαμαλούκος Αύγουστος 2017).

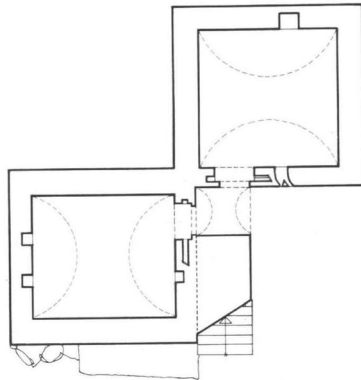
Εικ. 11. Σούλι. Η λεγόμενη «Οικία Δαγκλή» (Κτίσμα 146 κατά Λ. Πολίτη). Άποψη του εσωτερικού του ισόγειου αποθηκευτικού χώρου προς τα νότια. (Σ. Μαμαλούκος Αύγουστος 2017).

Εικ. 12. Σούλι. Η λεγόμενη «Οικία Δαγκλή» (Κτίσμα 146 κατά Λ. Πολίτη). Άποψη του εσωτερικού του χώρου διαμονής του ορόφου προς τα νοτιοδυτικά. (Σ. Μαμαλούκος Αύγουστος 2017).

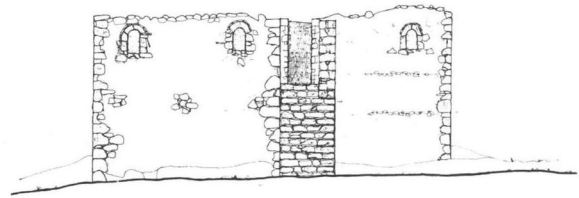

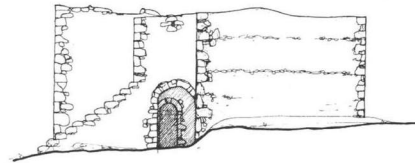
ΚΑΤΟΨΗ 2

ΚΑΤΟΨΗ 1

ΔΥΤΙΚΗ ΟΨΗ

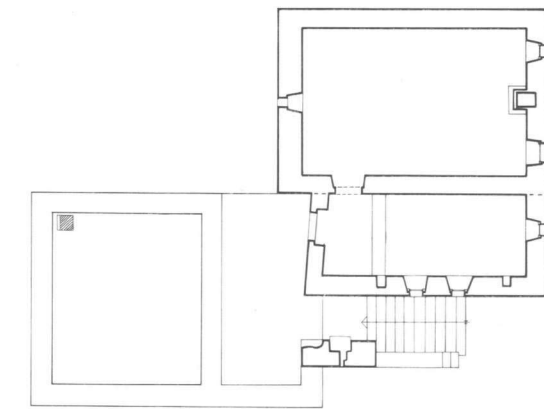

ΝΟΤΙΑ ΟΨΗ

Εικ. 13. Σούλι. Η λεγόμενη «Οικία Μπότσαρη» (Κτίσμα 153 κατά Λ. Πολίτη).
Αποτύπωση (Πολίτη 1992, εικ. 211-214).

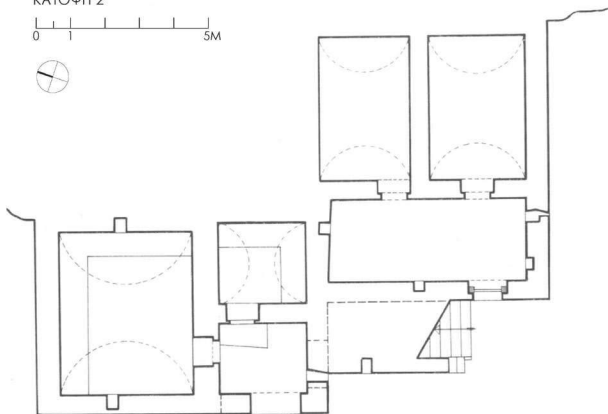
Εικ. 14. Σούλι. Η λεγόμενη «Οικία Μπότσαρη» (Κτίσμα 153 κατά Λ. Πολίτη).
Άποψη από τα δυτικά (Σ. Μαμαλούκος Σεπτέμβριος 2004).

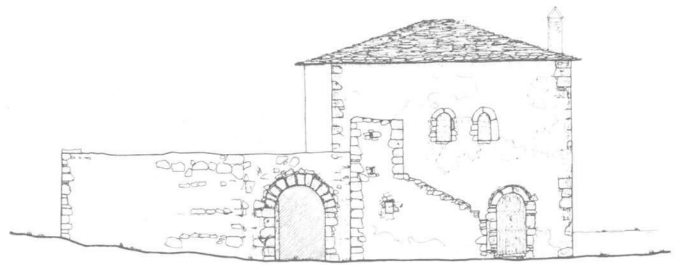

ΚΑΤΩΦΗ 2

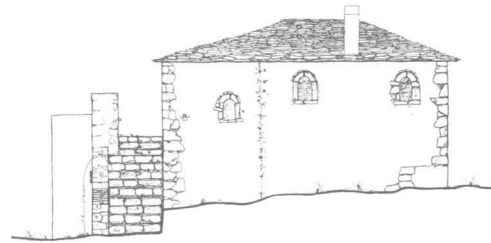
0 1 5M

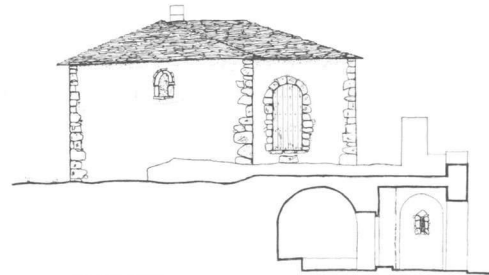
ΚΑΤΩΦΗ 1

ΔΥΤΙΚΗ ΟΨΗ

ΝΟΤΙΑ ΟΨΗ

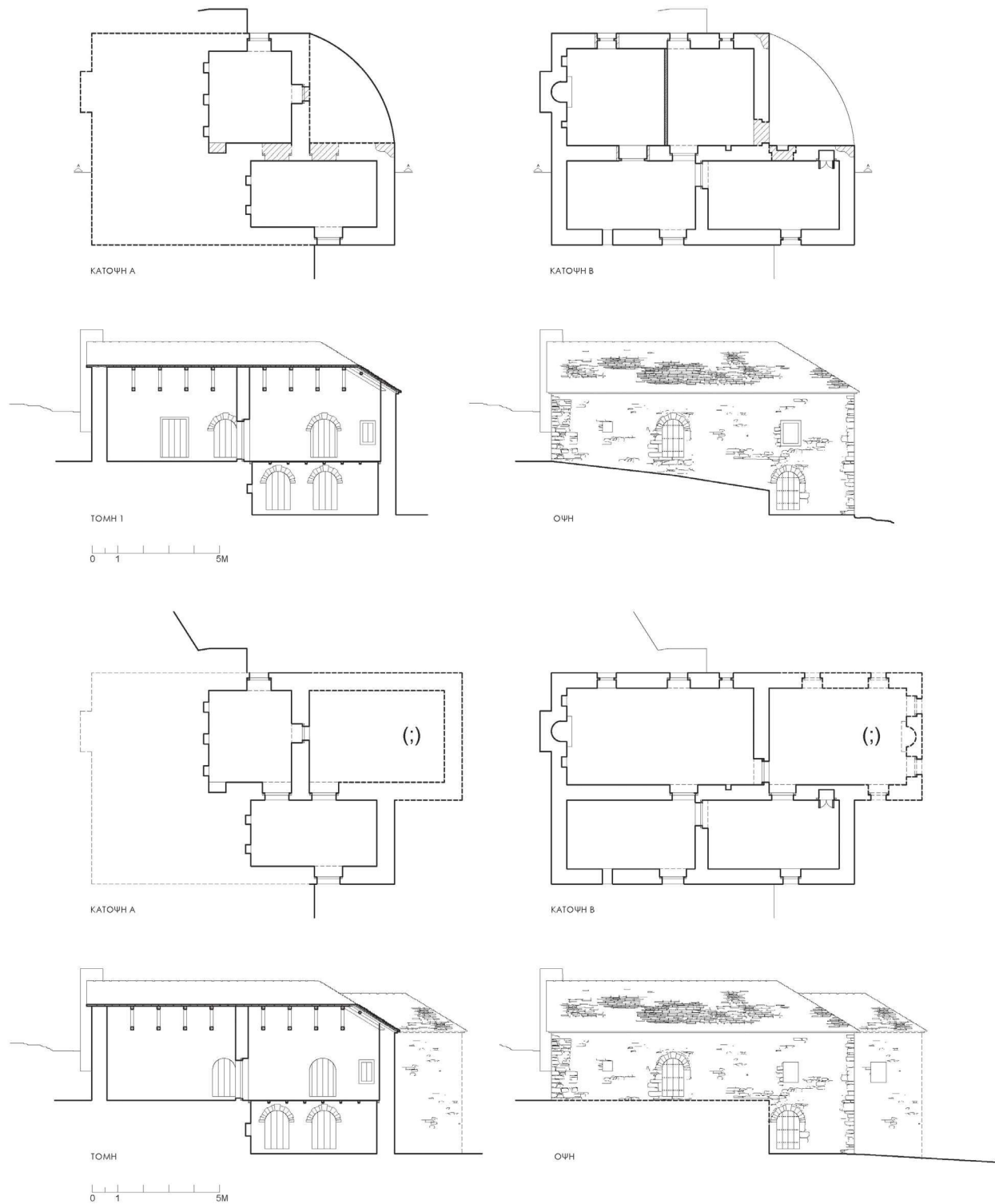

ΒΟΡΕΙΑ ΟΨΗ

Εικ. 15. Σούλι. Η λεγόμενη «Οικία Πάνου Μπούση» (Κτίσμα 13 κατά Λ. Πολίτη). Αποτύπωση (Πολίτη 1992, εικ. 233-237).
 Εικ. 16. Σούλι. Η λεγόμενη «Οικία Πάνου Μπούση» (Κτίσμα 13 κατά Λ. Πολίτη). Άποψη από τα νοτιοδυτικά (Σ. Μαμαλούκος
 Σεπτέμβριος 2004).

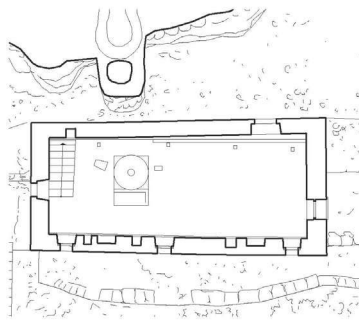

Εικ. 17. Παλιοχώρι Μπότσαρη. Οικία Μπότσαρη. Άποψη από τα νοτιοανατολικά. (Αραβαντινός 1895, εικόνα μεταξύ των σσ. 256-257 και Πολίτη 1992, εικ. 206).

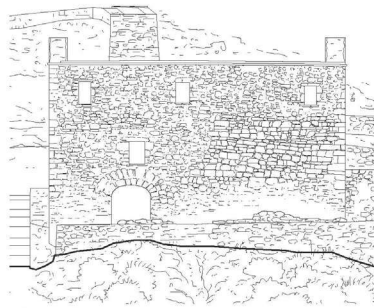
Εικ. 18. Βουργαρέλι Άρτας. Οικία Μπότσαρη. Άποψη από τα δυτικά (Σ. Μαμαλούκος Φεβρουάριος 2014).

Εικ. 19. Βουργαρέλι Άρτας. Οικία Μπότσαρη. Συνοπτική αποτύπωση. (Σ. Μαμαλούκος Φεβρουάριος 2014).

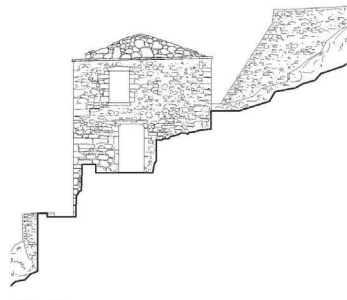
Εικ. 20. Βουργαρέλι Άρτας. Οικία Μπότσαρη. Αναπαράσταση βάσει συνοπτικής αποτύπωσης (Σ. Μαμαλούκος Φεβρουάριος 2014).

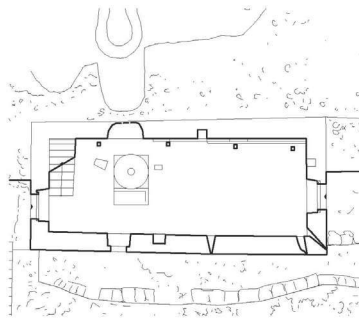
ΚΑΤΟΨΗ 3

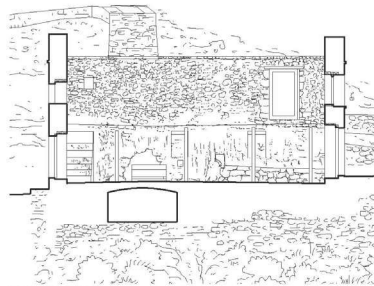
ΔΥΤΙΚΗ ΟΨΗ

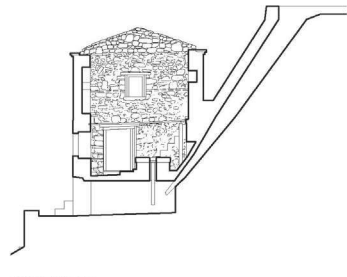
ΝΟΤΙΑ ΟΨΗ

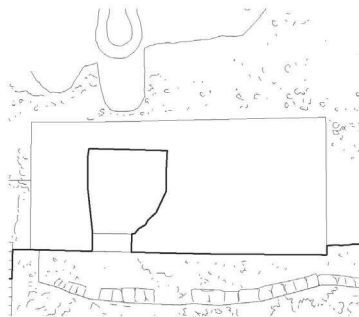
ΚΑΤΟΨΗ 2

ΤΟΜΗ ΔΙΑΜΗΚΗΣ

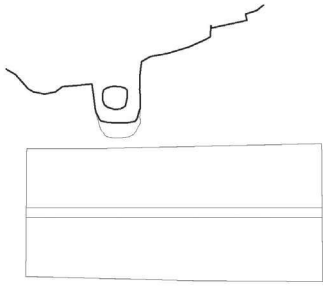
ΤΟΜΗ ΕΓΚΑΡΣΙΑ

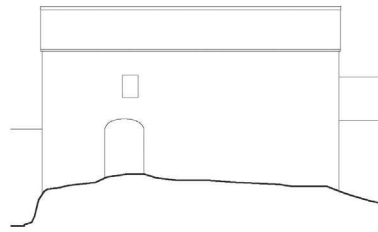
ΚΑΤΟΨΗ 1

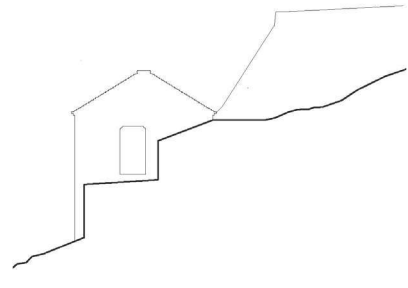
Εικ. 21. Σούλι. Τσαγκαριώτικο Ρέμα. Μύλος Σούλη. Αποτύπωση (Ιούλιος 2018).
 Εικ. 22. Σούλι. Τσαγκαριώτικο Ρέμα. Μύλος Σούλη. Αναπαράσταση 1ης φάσης (Σ. Μαμαλούκος).
 Εικ. 23. Σούλι. Τσαγκαριώτικο Ρέμα. Μύλος Σούλη. Αναπαράσταση 2ης φάσης (Σ. Μαμαλούκος).

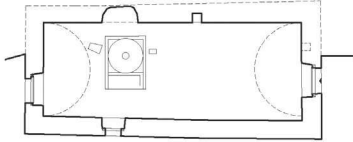
ΚΑΤΩΦΗ 3

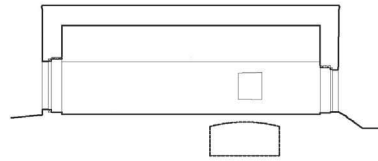
ΔΥΤΙΚΗ ΟΨΗ

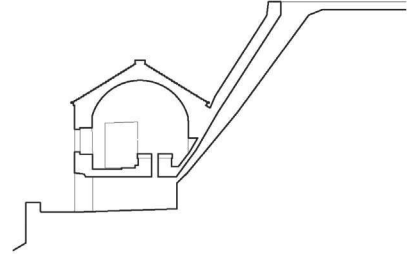
ΝΟΤΙΑ ΟΨΗ

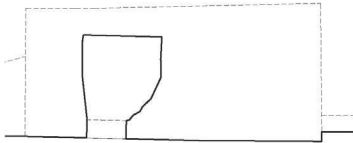
ΚΑΤΩΦΗ 2

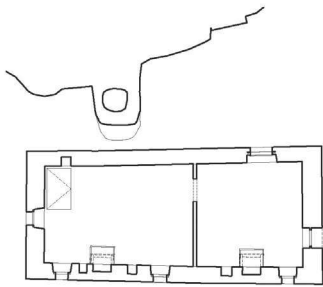
ΤΟΜΗ ΔΙΑΜΗΚΗΣ

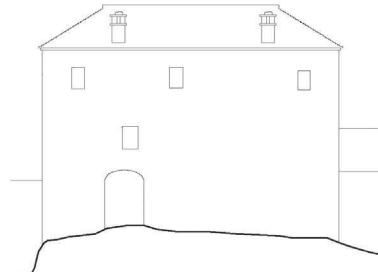
ΤΟΜΗ ΕΓΚΑΡΣΙΑ

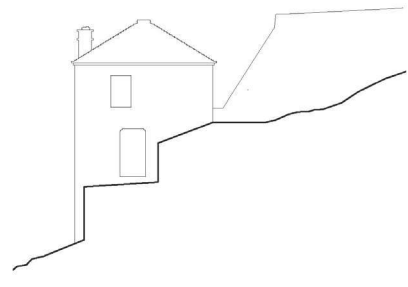
ΚΑΤΩΦΗ 1

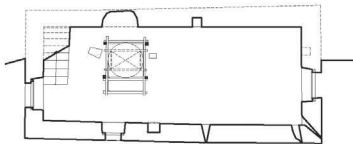
ΚΑΤΩΦΗ 3

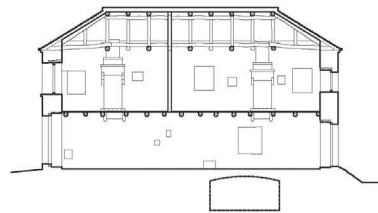
ΔΥΤΙΚΗ ΟΨΗ

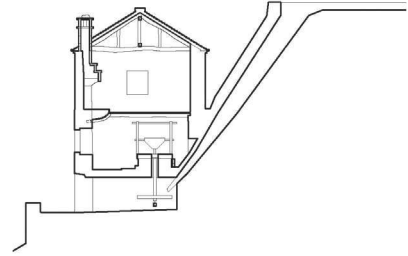
ΝΟΤΙΑ ΟΨΗ

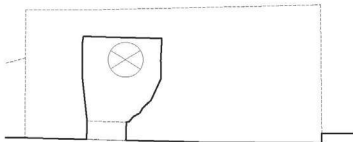
ΚΑΤΩΦΗ 2

ΤΟΜΗ ΔΙΑΜΗΚΗΣ

ΤΟΜΗ ΕΓΚΑΡΣΙΑ

ΚΑΤΩΦΗ 1

Τοπικές παραδόσεις περί του ονόματος Σούλι

Η ελληνική ιστοριογραφία έχει να επιδείξει πλούσια παραγωγή γύρω από την ιστορία του Σουλίου και τους αγώνες των κατοίκων του κατά του Οθωμανού κατακτητή. Πράγματι, τα ίδια τα ιστορικά γεγονότα, καθώς και ο θρύλος που τα περιέβαλε, εκτίναξαν την ιστοριογραφική παραγωγή, η οποία επικεντρώθηκε κατεξοχήν στους πολέμους που διεξήγαγαν οι Σουλιώτες με τον Αλή πασά.

Ήδη από τις πρώτες απόπειρες συγγραφής της ιστορίας του Σουλίου, επιχειρήθηκε από τους συγγραφείς η ετυμολόγηση του τοπωνυμίου Σούλι. Ωστόσο, η ένδεια αρχειακού τεκμηριωτικού υλικού για το μακρινότερο παρελθόν των Σουλιωτών, προ δηλαδή της ένοπλης αντιπαράθεσής τους με την Οθωμανική εξουσία τον φθίνοντα 18ο και τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, οδήγησε αναπόφευκτα σε ετερόκλητες υποθέσεις και ερμηνείες για το όνομα, στις οποίες σημαντική θέση είχε και η τοπική προφορική παράδοση.

Ο Χριστόφορος Περραιβός, βασιζόμενος στην προφορική παράδοση του Σουλίου, ήταν ο πρώτος που συνέδεσε το τοπωνύμιο με κυριωνύμιο, απορρίπτοντας απόψεις υπέρ της αρχαίας προέλευσής του, απόψεις ενταγμένες στο πνεύμα αρχαιολατρίας που είχε αναπτυχθεί τις δεκαετίες πριν την Ελληνική Επανάσταση. Σύμφωνα με όσα κατέγραψε ο Περραιβός, το τοπωνύμιο Σούλι προήλθε από όνομα Οθωμανού, ο οποίος επί κεφαλής στρατιωτικής δύναμης επιτέθηκε στους Σουλιώτες και σκοτώθηκε στη μάχη που συνήφθη¹. Το όνομα του Οθωμανού ήταν Σούλης. Την εν λόγω παράδοση αναπαράγουν έκτοτε οι περισσότεροι από όσους έχουν ενδιαφέρει στην ιστορία του Σουλίου².

Ωστόσο, ο Αθανάσιος Πετρίδης επιχειρήσει να την ανασκευάσει, έχοντας ως αφετηρία των επιχειρημάτων του τοπική παράδοση από τα μέρη της γενέτειράς του, τη Δρόβιανη. Σύμφωνα με αυτή, στην επαρχία του Δελβίνου υπήρχε χωριό με το όνομα Σουλανά, το οποίο διεξήγαγε πολεμικούς αγώνες εναντίον του μουσουλμανικού χωριού Αβαρίτσα και εν τέλει ερημώθηκε, καθώς οι κάτοικοί του κατέφυγαν στα όρη του Σουλίου όπου εγκαταστάθηκαν μόνιμα, δίνοντας στον νέο τόπο εγκατάστασης το όνομα της πατρίδας τους³.

Από την άλλη μεριά, ο πρωτοπόρος μελετητής της ηπειρωτικής ιστορίας Ιωάννης Λαμπρίδης αποδίδει το τοπωνύμιο σε όνομα φύλαρχου εποικιστικής πατριάς⁴. Για τον λόγο αυτό, στα γραπτά του, το τοπωνύμιο εκφέρεται πάντα σε πτώση γενική, ενικού αριθμού.

Οι θέσεις ότι το τοπωνύμιο Σούλι είναι κυριώνυμο, συνάντησαν τις αντιρρήσεις του Πέτρου Φουρική. Η ιδιαίτερη μορφολογία της ορεινής περιοχής επέτρεψε στον Φουρική να διατυπώσει την άποψη

1. Περραιβός 1815, 17-18.

2. Βλ. ενδεικτικά, Σαλαπάντας 1860, 3-4. Ράγκος 1880, 12.

3. Πετρίδης 1867, 265-271. Βλ. επίσης, Πετρίδης 1888, 4. Πετρίδης 1908. Επίσης, την ίδια παράδοση καταχωρίζει ο αδελφός του Πάνος στο έργο του *Επίτομος Γεωγραφική περιγραφή Χαονίας. Μετ' ιστορικών, ή Μυθιστορικών υποσημειώσεων*, του 1885. Βλ. Πετρίδης 1988, 198-199. Τις περισσότερες παραδοχές και ετυμολογίες του ονόματος Σούλι, βλ. στο Μαμμόπουλος 1964, 32.

4. Λαμπρίδης 1888, 22.

ότι το έτυμον της λέξης Σούλι συνδέεται με την αλβανική λέξη σουλ (με την προσθήκη άρθρου η λέξη μετατρέπεται σε σούλ-ι), η οποία σημαίνει στύλος, δοκός. Θεωρεί, λοιπόν, ο Φουρίκης ότι το όνομα Σούλι δόθηκε στην κορυφή του ορεινού συγκροτήματος, η οποία μορφολογικά παραπέμπει σε στύλο⁵. Τα κατοπινά χρόνια, συντάχθηκαν με την άποψη του αρκετοί ερευνητές.

Πλέον, οι δύο επικρατέστερες απόψεις θεωρούν ότι το τοπωνύμιο συνδέεται ετυμολογικά με κύριο όνομα και με εδαφολογικό χαρακτηριστικό αντίστοιχα. Έκτοτε, σε νεότερα δημοσιεύματα περί της ετυμολογίας της λέξης, υποστηρίζεται και ενισχύεται η μία ή η άλλη άποψη⁶.

Μολονότι οι καταγεγραμμένες τοπικές προφορικές παραδόσεις σχετικά με την προέλευση του ονόματος Σούλι ανάγονται στον 19ο αιώνα και αξιοποιήθηκαν δεόντως από την ιστορική έρευνα, εντούτοις, ανάλογες τοπικές παραδόσεις, προερχόμενες από τον θεσπρωτικό χώρο, επιβιώνουν έως σήμερα, αλλά παραμένουν, εν πολλοίς, αναξιοποίητες. Τρεις από αυτές είχα την καλή τύχη να καταγράψω τα τελευταία χρόνια. Οι καταγραφές έγιναν στη Δράγανη (νυν Αμπελιά) (τον Αύγουστο του 2007, τον Ιούνιο του 2022 και τον Ιούλιο του 2022) στο Τσαγκάρι (τον Οκτώβριο του 2013) και στο Τουρκοπάλουκο (νυν Κυψέλη) (τον Αύγουστο του 2017).

Στο σημείο αυτό, οφείλει κανείς να επισημάνει ότι η αίγλη που περιέβαλε τον χώρο του Σουλίου εξαιτίας των σκληρών αγώνων που δόθηκαν κατά των Οθωμανών κατακτητών, ώθησε τους κατοίκους των γύρω χωριών, είτε να διατηρήσουν στην προφορική τους παράδοση παλαιές τοπικές ιστορικές παραδόσεις οι οποίες συνδέονταν με το Σούλι, είτε να προβούν σε ερμηνείες του εν λόγω τοπωνυμίου, συσχετίζοντάς το με τον δικό τους τόπο και τη δική τους ιστορία.

Εν συνεχεία, θα παραθέσω, σε συμπυκνόμενη μορφή, τις παραδόσεις που κατέγραψα, αρχίζοντας από την παράδοση του χωριού Δράγανη.

Στην αγροτική έκταση της Δράγανης υπάρχει λοφώδης τοποθεσία με την ονομασία Σούλθι, όπου και το εξωκλήσι Άγιος Ευθύμιος. Στον τόπο αυτό ήταν εγκατεστημένοι, άγνωστο πότε, οι Μποτσαραίοι και οι Τζαβελαίοι. Σύμφωνα με έναν από τους πληροφορητές μου, *σούλθι* σημαίνει μικρός πάσσαλος, ενώ *σούλι* μεγάλος πάσσαλος. Ωστόσο, η λοφώδης έκταση του Σούλθι δεν ήταν ικανή να τους προστατεύσει από τις ενοχλήσεις των μουσουλμάνων της ευρύτερης περιοχής, οπότε κατέφυγαν στα σημερινά όρη Σουλίου και έκτοτε η περιοχή της νέας τους εγκατάστασης έλαβε το όνομα της πρότερης. Η προφορική παράδοση έχει, επιπλέον, διασώσει ότι κάποιος Κώστας Μπότσαρης, ατίθασο στοιχείο της περιοχής, προκαλούσε ζημιές στους Τούρκους και κρυβόταν στην αγροτική περιοχή Σπέλα της Δράγανης, σε σπηλιά, γνωστή σήμερα ως σπηλιά του Μπότσαρη. Εν τέλει, υπό την πίεση των διωκτών του, ο Κώστας και η οικογένειά του κατέφυγαν στις ορεινές εκτάσεις του Σουλίου. Σημαντικό, εξάλλου, τεκμήριο για τη μόνιμη ή πρόσκαιρη παρουσία των οικογενειών Μπότσαρη και Τζαβέλα στην περιοχή της Δράγανης, η οποία προηγήθηκε της εγκατάστασής τους στο Τετραχώρι, είναι η ύπαρξη δύο τοπωνυμίων που συνδέονται με τα ονόματα των δύο οικογενειών αντίστοιχα. Συγκεκριμένα, σε κτήμα του χωριού στη Δράγανη σώζονται έως σήμερα δύο παλαιότατες ελιές, γνωστές ως ελιές του Βότση ή Μπότσαρη, ενώ υπάρχει και κτηματική έκταση, χρησιμοποιούμενη κατά καιρούς ως βοσκοτόπι ή περιβόλι, η οποία ονομάζεται Τζαραβέλα ή Τζαβέλα.

Η δεύτερη παράδοση προέρχεται από το Τσαγκάρι, ένα χωριό το οποίο είναι όμορο του Σουλίου.

5. Φουρίκης 1922, 404-420. Επίσης, σε δημοσιευμένο ηπειρωτικό λεξιλόγιο, στη λέξη *σούλι* δίδεται η ερμηνεία: «*κάρφος, το λεπτότατον άχυρον*». Βλ. Γόνιος 1891, 180.

6. Ψιμούλη 1998, 135-147.

Η παράδοση αναφέρει τα εξής: Βορειοδυτικά του Τετραχωρίου, στην τοποθεσία Παγανέσια⁷, υπήρχε μικρός μουσουλμανικός οικισμός και λίγο βορειότερα ήταν χτισμένοι οι χριστιανικοί οικισμοί Τσαγκαράκι και Παπαζαφείρι. Την εποχή εκείνη, η περιοχή του Σουλίου ήταν ακατοίκητη. Όταν, κάποτε, στην Παγανέσια ενέσκηψε λέπρα και κάτοικος του χωριού με το όνομα Σούλιος εμφάνισε συμπτώματα της νόσου, οι προεστοί αποφάσισαν να τον απομονώσουν. Ως τόπο απομόνωσης όρισαν την περιοχή, στην οποία αργότερα δημιουργήθηκε ο οικισμός του Σουλίου. Η γυναίκα του πάσχοντα ανέβαινε στη ράχη του Κουγκίου και προμήθευε τον σύζυγό της με τρόφιμα. Όταν μετά από κάποιο σεβαστό χρονικό διάστημα ο Σούλιος κατέβηκε στην άκρη του χωριού για να συμμετάσχει εκ του μακρόθεν στον γάμο του παιδιού του, οι συγχωριανοί του, με μεγάλη τους έκπληξη, διαπίστωσαν ότι τα σημάδια της ασθένειας είχαν εξαφανιστεί. Θεώρησαν, λοιπόν, ότι το μικρόκλιμα του τόπου της απομόνωσης ήταν ευεργετικό, οπότε ήταν κατάλληλο για κατοίκηση. Έκτοτε, ο τόπος εκείνος ονομάστηκε Σούλι και άρχισε να προσελκύει ανθρώπους από άλλα μέρη για μόνιμη εγκατάσταση. Η πατρίδα του Σουλίου, η Παγανέσια, σταδιακά εγκαταλείφθηκε από τους κατοίκους της, διότι ήταν ένα μικρό μουσουλμανικό χωριό, απομονωμένο ανάμεσα σε χριστιανικά.

Έρχομαι τώρα και στην τρίτη παράδοση, η οποία προέρχεται από το χωριό Τουρκοπάλουκο του Φαναρίου. Στο εν λόγω χωριό, την πρώτη νύχτα του γάμου η νύφη όφειλε να πλαγιάσει με τον αγά, δηλαδή τον αυθέντη της περιοχής. Καταρχάς, ο αγάς καλούσε τον γαμπρό και τον ρωτούσε: «Μήλο ή μολύβι;». Εάν ο γαμπρός απαντούσε «μήλο», σήμαινε ότι ήταν διατεθειμένος να προσφέρει τη σύζυγό του στον αγά για να πλαγιάσουν μαζί. Εάν απαντούσε «μολύβι», σήμαινε το αντίθετο, με τις όποιες επακόλουθες συνέπειες. Ένα νιόπαντρο ζευγάρι από το Τουρκοπάλουκο αρνήθηκε να συμμορφωθεί με την απεχθή απαίτηση του αγά και κατέφυγε στα βουνά. Επειδή ο άνδρας λεγόταν Σούλιος, ο τόπος της νέας εγκατάστασης ονομάστηκε Σούλι. Με την πάροδο του χρόνου, προσήλθαν και άλλοι έποικοι, οπότε δημιουργήθηκε χωριό με το ίδιο όνομα.

Από τις εκτεθείσες παραδόσεις, εκείνες των χωριών Τσαγκάρι και Τουρκοπάλουκο αποδίδουν το τοπωνύμιο σε κυριώνυμο, ενώ η παράδοση της Δράγανης θεωρεί ότι το τοπωνύμιο προέρχεται από όνομα τόπου προγενέστερης εγκατάστασης των Σουλιωτών σε αγροτική έκταση της Δράγανης. Η συγκεκριμένη παράδοση εμφανίζει πρόσθετο ενδιαφέρον, διότι εμπεριέχει αναφορές στον τόπο καταγωγής των δύο επισημότερων σουλιωτικών γενών, των Τζαβελαίων και των Μποτσαραίων. Ήδη ο Περραιβός, το 1815, σημείωνε ότι οι Μποτσαραίοι κατάγονταν από τη Δράγανη⁸, ενώ ο Λαμπρίδης, το 1890, ανέφερε ότι και οι Τζαβελαίοι κατάγονταν από το ίδιο χωριό⁹.

Εν κατακλείδι, και ύστερα από την παράθεση των τοπικών παραδόσεων από τα τρία χωριά του θεσπρωτικού χώρου, εκείνο που μπορεί να επισημανθεί είναι ότι ανεξαρτήτως της μικρής ή της μεγάλης συνεισφοράς των παραδόσεων στη διερεύνηση της προέλευσης του ονόματος του Σουλίου, οι εν λόγω παραδόσεις προσφέρουν αξιόλογο υλικό, αξιοποιήσιμο στην ιστορική και λαογραφική έρευνα. Το σίγουρο είναι ότι οι συγκεκριμένες παραδόσεις απηχούν μετακινήσεις μικρότερων ή μεγαλύτερων πληθυσμιακών ομάδων στα χρόνια της τουρκοκρατίας, από διαφορετικούς τόπους προέλευσης προς το οχυρό ορεινό συγκρότημα του Σουλίου.

7. Την «Μπαγανέσια», υπαγόμενη στην περιοχή Παπαζαφείρι, ο Μουσελίμης την αναφέρει μόνο ως χειμερινό λιβάδι με δάση αριών, πουρναριών και αγριελιών, χωρίς να κάνει αναφορά στην ύπαρξη παλαιού οικισμού (Μουσελίμης 1976, 200).

8. Περραιβός 1815, 19.

9. Λαμπρίδης 1890, 20.

Απομαγνητοφώνηση των συνεντεύξεων

Αμπελιά (Δράγανη)

Έχω ακούσει από τον πατέρα μου και άλλους παλιούς ότι οι φάρες των Μποτσαραίων και Τζαβελαίων ήταν από δω, απ' τη Δράγανη. Έλεγαν οι παλιοί ότι εδώ ήταν ένας Κώστα Μπότσαρης, ο οποίος έκανε ζημιές στους Τούρκους. Είναι μια σπηλιά εδώ στο χωριό, τρύπα είναι, και λέμε εμείς τώρα: η σπηλιά του Μπότσαρη. Έτσι τη βρήκαμε εμείς. Και πήγαινε εκεί ο Κώστα Μπότσαρης. Κατά πόσο αληθεύει όμως ή όχι, δεν μπορώ να ξέρω. Και τον θρέφαν εκεί, λέει, οι τσομπαναραίοι. Πήγαινε αυτός και κρύβονταν στην τρύπα και τον θρέφαν οι τσομπαναραίοι. Μέχρι που τον στριμώξανε και πήρε τη φαμίλια του, λέει, και έφυγε και πήγε στο Σούλι. Πότε έγινε αυτό, δεν ξέρω. Εδώ έχουμε μία περιοχή, βγαίνοντας για Παραμυθιά, η οποία λέγεται Σούλθι. Και εκεί ακριβώς καθόντανε οι Σουλιώτες· Μποτσαραίοι και Τζαβελαίοι. Εκεί καθόνταν. Δεν καθόνταν στη Δράγανη. Είχε συνοικισμούς το χωριό. Μαζεύονταν και εγκληματικά στοιχεία στο χωριό, τα οποία, φαίνεται, κάναν εγκλήματα σε τουρκοχώρια κι έρχονταν εδώ και κρύβονταν. Εδώ έχουμε δύο ελιές του Μπότσαρη. Τις είχε κάποιος Μάρκου στο κτήμα του. Πολύ παλιές ελιές. Τις λένε: οι ελιές του Μπότσαρη. Λοιπόν, έχουμε και ένα κτήμα κάτω, αυτό ήταν δικό μας, πατρικό, το είχε πουλήσει ο πατέρας μου σε κάποιον Γκόγκα. Λοιπόν, αυτό το κτήμα λέγεται Τζαβέλα. Το λέγαν και Τζαραβέλα, αλλά εγώ Τζαβέλα το έχω ακούσει. Ήταν σαν βοσκοτόπι, σαν περιβόλι, σαν γύρισμα. Ο πατέρας μου, μού είχε πει ότι μαζί με τους Τζαβελαίους και τους Μποτσαραίους είχε φύγει και μια οικογένεια Κορζή.

[Κώστας Μέτσης (γ. το 1946), συνέντευξη, 17-8-2007]

Οι Μποτσαραίοι και οι Τζαβελαίοι ήταν γέννημα θρέμμα της Δράγανης. Κάθονταν στην περιοχή Σούλθι, όπου είναι το εξωκλήσι Άγιος Ευθύμιος. Πρώτα πρώτα έχω μια διήγηση από τον παπα-Θύμιο τον Μόκα, ο οποίος έχει δεκαπέντε χρόνια τώρα πεθαμένος, ο οποίος μου διηγήθηκε το εξής: ότι ο Μπότσαρης δεν λέγονταν Μπότσαρης. Άλλο επώνυμο είχε. Το Μπότσαρης το απέκτησε εδώ και πώς το απέκτησε· εμείς, μπότσια, στα αρβανίτικα, λέμε ένα κιούπι που παίρνει μια οκά. Μου είχε πει ο παπα-Θύμιος ότι ήταν ένας Κώστας Μπότσαρης, ο οποίος ήταν κοντός, αλλά γερός, και ο οποίος έκανε ζημιές στα τουρκοχώρια. Του 'λεγε η μάνα του, επειδή ήταν κοντός: «Μπότσια, ρι». Το ρι στα αρβανίτικα σημαίνει κάτσε. Και του 'λεγε: «Μπότσια, ρι». Δηλαδή να καθίσει φρόνιμα. Αυτός δεν κάθονταν φρόνιμα. Όπου έβρισκε Τούρκο τον μαχαίρωνε, τον σκότωνε, τον έκλεβε, και εδώ στο χωριό απέναντι ήταν η τρύπα του Μπότσαρη, που, όταν τον κυνηγούσανε και τον στριμώχνανε οι Τούρκοι, αυτός έμπαινε σ' αυτή την τρύπα, κρύβονταν και έβγαине και άρμεγε γάλα από καμιά γίδα, καμιά προβατίνα από κοπάδια που βοσκούσαν εκεί και έπινε. Περνούσαν τρεις μέρες. Βαριόνταν οι Τούρκοι, φεύγανε. Και κάποια στιγμή φύγανε από τη Δράγανη οι φάρες των Μποτσαραίων και Τζαβελαίων, αλλά είχε φύγει για το Σούλι και μια φάρα Κορζή, η οποία δεν συναντάται κάπου. Λέμε και σήμερα οι ελιές του Μπότση, δηλαδή του Μπότσαρη. Και είναι ένα χωράφι του Τζαβέλα, που εμείς το λέμε Τζαραβέλα. Το επώνυμο Τζαραβέλας, μπορεί να οφείλεται σε επάγγελμα. Το *τζαράος*, στα αρβανίτικα, σημαίνει πρακτικός γιατρός¹⁰.

Εδώ δεν διηγούνταν οι παλιότεροι να έχουν γίνει μάχες την περίοδο που πολεμούσαν οι Σουλιώτες με τον Αλή πασά. Όμως, εγώ ξέρω το εξής από τον πατέρα μου, που του το είχε πει η γιαγιά του· την εξής κουβέντα: «Στην εποχή του Σουλίου, εδώ», λέει, «μας είχαν αποκλείσει οι Τούρκοι και φάγαμε και

10. Τζεράχης (τουρκ. cerrah): πρακτικός ιατρός, χειρουργός. Βλ. Σαλαμάγκας 1962, 935.

τ' άλογά μας». Γιατί όμως να τους αποκλείσουν οι Τούρκοι; Φαίνεται πέρασαν από δω Σουλιώτες και τους αποκλείσαν εδώ.

[Κώστας Μέτσης (γ. το 1946), συνέντευξη, 24-6-2022]

Εδώ στη Δράγανη ήρθαν οχτώ φάρες. Η μεγάλη φάρα είχε τοποθετηθεί στο κέντρο του χωριού, στην εκκλησία. Ήταν οι Τσαναίοι. Πιο χαμηλά ήταν οι Καντηλαίοι πιο κάτω ήταν οι Ταμπακαίοι. Πιο κάτω, που ήρθαν αργότερα, είναι η Τσίγκου. Άλλη φάρα, στην κορυφή του χωριού ήταν οι Τσακαίοι. Τσάκος. Οι Λυκαίοι ανήκαμε στους Τσαναίους. Εδώ είναι οι ελιές του Μπότσαρη. Εμείς λέμε: οι ελιές του Βότση. Όταν ήρθε εδώ με τα κοπάδια του, έβαλε και κάτι ελιές. Σώζονται δύο ελιές του Μπότσαρη. Σε μια άλλη περιοχή το λέμε Τζαραβέλα ή Τζαβέλα. Οι Μποτσαραίοι και οι Τζαβελαίοι έμειναν κάμποσο διάστημα εδώ στο χωριό. Γι' αυτό το λέμε και οι ελιές του Μπότσαρη και τα χωράφια του Τζαβέλα. Μετά πρέπει να μείναν για κάμποσα χρόνια, όπως πάμε απ' αυτόν τον δρόμο από δω, για την Παραμυθιά, υπάρχει ένα εξωκλήσι, ο Άγιος Ευθύμιος, και κάτι βουναλάκια μικρά. Λοφίσκοι. Εμείς αυτούς τους λοφίσκους τους λέμε Σούλθι. Στα αρβανίτικα, σούλθι σημαίνει μικρός πάσσαλος, ενώ σούλι είναι μεγάλος πάσσαλος. Εκεί στο Σούλθι, όπως το λέμε, μείναν αυτοί με τα κοπάδια. Κι από κει, όποιος πάει, αντικρίζει όλες τις κορφές του Σουλίου, που είναι εκεί σαν πάσσαλοι. Και αρβανίτικα ο πάσσαλος λέγεται σούλι. Και λέγαν εδώ οι παλιοί ότι το Σούλι πήρε το όνομά του, διότι εδώ ήταν οι δύο μεγάλες κτηνοτροφικές οικογένειες Βότσης και Τζαραβέλας με τα κοπάδια τους και μέναν στο Σούλθι. Και μετά πήγαν επάνω, πήγανε στο Σούλι. Εδώ δεν μπορούσαν να αμυνθούν, γιατί δεν ήταν φυσικά οχυρωμένος ο τόπος, τόσο ικανός να τους προστατεύσει. Εκεί στο Σούλι δεν ξέρουμε πότε εγκαταστάθηκαν. Από το Σούλθι, το Σούλι φαίνεται απέναντι πολύ καθαρά. Το Βότσης έγινε μετά Βότσαρης. Η κατάληξη -ρης, είναι αρβανίτικη. Και την πήρε πριν φύγει. Πριν φύγει, κάποιοι, οι πέριξ αυτού, οι φίλοι του, δεν ξέρω ποιοι, του είπαν: «Κάτσε μη φύγεις. Ό,τι προβλήματα έχεις θα τα αντιμετωπίσουμε όλοι μαζί, θα έχεις τη βοήθειά μας». Και στην αρβανίτικη, η κατάληξη -ρι, θα πει κάτσε. Κάτσε εκεί που είσαι. Και πήρε το όνομα Βότσαρης. Αρχικά ήτανε Βότσης. Αυτό το έλεγαν οι παλιοί εδώ. Έμεινε σαν παράδοση. Υπάρχει εδώ και μία σπηλιά του Μπότσαρη, αλλά εγώ δεν την έχω επισκεφθεί. Εκεί βάζανε οι κτηνοτρόφοι τα προϊόντα τους.

Η Μητρόπολη της Παραμυθιάς είχε πάντα φρουρά Δραγανίτες, γιατί λέγανε ότι ήταν ατρόμητοι, αποφασιστικοί και αποτελεσματικοί.

[Σωτήρης Λύκας (γ. το 1934), συνέντευξη, 20-8-2007]

Οι Τζαβελαίοι και οι Μποτσαραίοι ήταν εγκατεστημένοι στην τοποθεσία Σούλθι και ήταν κτηνοτρόφοι. Ο τόπος εκεί είχε μικρά βουναλάκια και ήταν καλός για βοσκή. Οι παλιοί εδώ ονόμαζαν σούλθι έναν πάσσαλο μικρό. Και όταν οι οικογένειες αυτές έφυγαν από δω και πήγαν απέναντι στο βουνό, το οποίο είναι ψηλό, ο πάσσαλος εκεί ήταν πολύ ψηλός και από Σούλθι έγινε Σούλι. Στο χωριό υπάρχει η τοποθεσία Τζαραβέλα. Από παράδοση γνωρίζουμε ότι εδώ ήταν ένας πρακτικός ιατρός που θεράπευε με βότανα. Ήταν παπάς της Αγίας Βαρβάρας, μιας εκκλησίας με τοιχογραφίες που κατέβαινες πέντε έξι σκαλιά για να μπεις, αλλά τη χάλασαν και την κάναν καινούργια. Διατηρείται μόνο ένας μαντρότοιχος. Αυτός ο παπάς λεγόταν παπα-τζαράος, δηλαδή παπάς που ήταν πρακτικός ιατρός. Και από το τζαράος προήλθε το επώνυμο Τζαραβέλας.

Η παράδοση αναφέρει ότι την Αγία Βαρβάρα την είχαν χτίσει οι Τζαβελαίοι και τον Αϊ-Γιώργη οι Μποτσαραίοι. Και υπάρχουν επίσης στην περιφέρεια του χωριού και οι ελιές του Βότση.

[Σωτήρης Λύκας (γ. το 1934), συνέντευξη, 16-7-2022]

Τσαγκάρι

Η Παγανέσια ήταν μαχαλάς, συνοικία τούρκικη. Ήταν εκεί που γυρνάμε για τον μύλο του Σούλι, ακριβώς στο κόνισμα, που έλεγαν οι παλιοί στο πουρνάρι της Παγανέσιας. Ήταν, μου έλεγε ο πατέρας μου, μαχαλάς τούρκικος. Και πιο δω ήταν χριστιανοί. Τσαγκαράκι και Παπαζαφείρη. Αυτοί οι οικισμοί ήταν πριν χαλάσει το Σούλι. Και πριν ακόμη ιδρυθεί το Σούλι. Το λεν και τώρα στην Παγανέσια. Είναι όπως πάμε από δω απ' το Τσαγκάρι για τη Γλυκή κάτω, που στρίβεις αριστερά για τις πηγές, είναι δυο εικονισματάκια, το τελευταίο, το πέρα εικόνισμα, που είναι ένα πουρνάρι στην άκρη, εκεί το λεν Παγανέσια. Από πάνω, άμα βγεις, είναι όλο σπίτια. Εκεί ήταν μαχαλάς τούρκικος και πιο δω, στο Τσαγκαράκι, ήταν χριστιανικό. Τσαγκαράκι το λένε και τώρα, ήταν χωριό χριστιανικό. Η Παγανέσια χάλασε πριν τους πολέμους του Σουλίου. Ήταν ελαιώνας. Από δω από κάτω, που είναι δυο σπίτια μέχρι κάτω τους μύλους του Σούλι, ήταν ελαιώνας. Και πήρε μία φωτιά και κάηκε ο ελαιώνας όλος, δεν έμεινε τίποτε. Κι επειδή ήταν σαν αποκομμένοι από τους άλλους τους Τούρκους οι κάτοικοι της Παγανέσιας κι ένιωθαν ανασφαλείς, φύγανε. Και το Σούλι την ονομασία την πήρε από κει. Στην Παγανέσια, που σας λέω, ήταν αυτός ο μαχαλάς ο τούρκικος. Το Σούλι ήταν ακατοίκητο και ξερό, δεν είχε νερό. Εκεί στην Παγανέσια τους έπιασε μια λέπρα κι έπιασε η λέπρα τον άντρα μιανής οικογένειας. Μαζεύτηκαν ο Τούρκος ο πρόεδρος και οι άλλοι κι έκαναν συμβούλιο και είπαν: «Θα μας κολλήσει όλους, να τον απομονώσουμε. Πού να τον πάμε, πού να τον πάμε; Θα τον πάμε στο Σούλι». Δεν λεγόταν τότε Σούλι. Τον πάνε εκεί. Τον πήγαν εκεί που είναι τώρα το Σχολείο, εκεί στην κοκκινίτσα, και είχε και μία μπουριμούλα, που τη λέμε, δηλαδή μία λούτσα. Εκεί ήταν κοκκινόχωμα. Και σκάψαν λίγο και μάζευε ο τόπος νερό και κρατούσε. Εκεί περίπου που είναι τα πηγάδια. Και του 'βαζε η γυναίκα του το ψωμί στη ράχη στο Κούγκι και του φώναζε και το έπαιρνε αυτός. Στο διάστημα όμως αυτό που πέρασε, θα παντρεύανε κάποιο παιδί δικό του ή κοπέλα. Λέει η γυναίκα στον πρόεδρο, να πούμε στους χωριανούς ότι θα ήθελα να 'ρθει κι ο άντρας μου να δει τον γάμο του παιδιού του. Και συμφώνησαν να τον φωνάξουν να 'ρθει, αλλά να μην πλησιάσει στον κόσμο, να καθίσει πιο πέρα και να αγναντεύει. Και βγαίνουν απάνω στη ράχη στο Κούγκι, φωνάζουν και του λένε: «Να 'ρθεις για τον γάμο». Ξεκινάει ο άνθρωπος κι αντί λεπρός που ήταν πήγε ένας κατακόκκινος άνθρωπος, γερός. Και ξέχασα να σου πω, αυτός λεγόταν Σούλιος. Ο Τούρκος αυτός λεγόταν Σούλιος. Κι είπαν θα έχει κλίμα καλό το μέρος εκεί απάνω, τον άνθρωπο τον στείλαμε λεπρό και μας ήρθε κατακόκκινος, κι από τότες κατοικήθηκε το Σούλι κι έμεινε από τον Σούλιο Σούλι. Αυτή είναι παράδοση που μου την έλεγε ο πατέρας μου και την είχε ακούσει από τους παππούδες.

Πιο δω απ' την Παγανέσια ήταν το Τσαγκαράκι και λένε, μου έλεγε ο πατέρας μου, ότι κάτοικοι από το Τσαγκαράκι φύγαν και ήρθαν εδώ και το είπαν το χωριό Τσαγκάρι. Για το Τσαγκαράκι λένε ότι είχε πολύ φίδι και σιγά σιγά εγκαταλείφθηκε το χωριό. Όπως είχε πολύ φίδι η Γκλαβίτσα η παλιά, που ήταν κάτω στην Αγία Τριάδα, ακόμα είναι σπίτια, χαλάσματα, και φύγαν από κει για καλύτερα και λέγαν ότι εκεί στην παλιά Γκλαβίτσα τα φίδια δαγκώναν τα παιδιά στη σαρμανίτσα.

Ο ελαιώνας εκεί προς την Παγανέσια είχε καεί πριν εκείνος ο Τούρκος, ο Σούλιος, βγει και κατοικήσει στο Σούλι. Και έλεγε ο πατέρας μου, όπως άκουγε, ότι καίγονταν όλος αυτός ο ελαιώνας και έσκουζαν τα φίδια, τόσο φίδι είχε. Οι ελιές αυτές μπορεί να ήταν κι απ' τους Βενετούς ακόμα. Ο ελαιώνας είχε καεί από άγνωστη αιτία.

[Κώστας Λαγούρης (γ. το 1945), συνέντευξη, 26-10-2013]

Κυψέλη (Τουρκοπάλουκο)

Υπήρχε η εξής παράδοση: άμα παντρευόταν ένας νέος, την πρώτη νύχτα του γάμου τη νύφη την έπαιρνε ο αγάς. Τον καλούσε ο αγάς τον γαμπρό και έλεγε: «Μήλο ή μολύβι». Αν πήγαινε μήλο σημαίνει ότι δεχόταν να πάει τη γυναίκα του εκεί. Αν πήγαινε το μολύβι σημαίνει ότι όχι. Και ήταν ένα αντρόγυνο εδώ και αρνήθηκε. Λεγόταν Σούλιος αυτός. Και αναγκάστηκε και πήρε την οικογένειά του και πήγε στο Σούλι. Εγκαταστάθηκε στο Σούλι και σιγά σιγά δημιουργήθηκε το Σούλι.

[Χρήστος Ιωάννου (γ. το 1933), συνέντευξη, 23-8-2017]¹¹

11. Παραθέτω και ένα σχετικό απόσπασμα από τις ανέκδοτες ιστορικές σημειώσεις του Χρήστου Ιωάννου για το χωριό του Τουρκοπάλουκο: «Λέγεται ότι ο γενάρχης των Σουλιωτών, εκ του οποίου πήρε και το όνομα Σούλι, ήτο από το χωριό μας, λεγόμενος Σούλιος, ανήρ ρωμαλέος, ατίθασος, πολεμιστής λόγω αντίστασης κατά των Τούρκων, ηναγκάσθη μετά της οικογενείας του και συγγενών του, να καταφύγη εις τα απέναντι βουνά εις τας πηγάς του Αχέροντα ποταμού που ήσαν άγρια, απρόσιτα και απάτητα από άνθρωπον. Ταύτην πληροφορίαν έχω από τα γυμνασιακά μου χρόνια, 1950-52, από δημογέροντα Καναλακίου κύριον Ιωάννην Φράγκον, ο οποίος είχε εις την κατοχήν του φυλλάδα-βιβλίον αρχαίων ιστορικών γεγονότων της περιοχής μας».

Stefanos Tsiodoulos

Local traditions concerning the name Souli

The etymology of the toponym Souli is an issue that has concerned researchers since the 19th century. This announcement presents local traditions about the origin of the name Souli, which were recorded during the last years in the villages of Dragani (now Ampelia), Tsagari and Turkopaluko (now Kypseli) of Thesprotia.

Βιβλιογραφία

- Γόνιος 1891: Α. Γόνιος, *Ηπειρωτικών λεξιλόγιον και δημοτικά άσματα, Ζωγράφειος Αγών ήτοι μνημεία της ελλ. αρχαιοτήτος ζώντα εν τω νυν ελληνικώ λαώ, τ. Α΄, Κωνσταντινούπολη, 175-190.*
- Λαμπρίδης 1888: Ι. Λαμπρίδης, *Ηπειρωτικά Μελετήματα, τεύχος τρίτον, Κουρεντιακά και Τσαρκοβιστιακά, Αθήνα.*
- Λαμπρίδης 1890: Ι. Λαμπρίδης, *Ηπειρωτικά Μελετήματα, τεύχος δέκατον, Τα Σουλιωτικά. Τοπογραφία του Σούλη, προαγωγή, ήθη, έθιμα, άθλοι και ευκλείεις αγώνες της Λάκκας και του Κακοσούλη, Αθήνα.*
- Μαμμόπουλος 1964: Αλέξ. Χ. Μαμμόπουλος, *Ήπειρος. Λαογραφικά – ηθογραφικά – εθνογραφικά, τ. Β΄, Αθήνα.*
- Μουσελίμης 1976: Σπ. Γ. Μουσελίμης, *Τοπωνύμια της Λάκκας Σουλίου (Φροσύνης, Κουκουλιών, Αυλοτόπου, Τσαγγαρίου, Μαμάκου, Παπαζαφείρι, Ζαβρούχου, Σουλίου, Σαμονίβας, Κιάφας και Αβαρικού – Μπενούκας), Ηπειρωτική Εστία 25, 47-62, 196-207, 403-410.*
- Περραιβός 1815: Χρ. Περραιβός, *Ιστορία Σουλίου και Πάργας Περιέχουσα την Χρονολογίαν, και τους ηρωικούς αυτών Πολέμους, εξαιρέτως τους των Σουλιωτών μετά του Αλή Πασιά, Ηγεμόνος της Ελλάδος, συγγραφέισα παρά ΒΥΚ ΨΟ ΨΞΗ ΛΑ ΑΩΚΑ, τόμος πρώτος, Βενετία.*
- Πετρίδης 1867: Α. Πετρίδης, *Περί Σουλίου, Πανδώρα 18, 265-271.*
- Πετρίδης 1888: Α. Πετρίδης, *Μονή Στύλου, εφημ. Νέα Εφημερίς, αρ. φ. 246 (2 Σεπτεμβρίου 1888).*
- Πετρίδης 1908: Α. Πετρίδης, *Παρατηρήσεις τινές επιστημονικάί περί της μελέτης του κ. Ράγκου, αφορώσης το όνομα του περιφήμου Σουλίου και την θέσιν της αρχαίας Δωδώνης· δημοσιευθείσης δε εν τη Εφημ. Αθηνών «Πατρίδι» (ίδε αριθ. 4.932 17 Σεπτεμβρίου 1907), εφημ. Φωνή της Ηπείρου, αρ. φ. 740 (11 Ιανουαρίου 1908).*
- Πετρίδης 1988: Π. Πετρίδης, *Επίτομος γεωγραφική περιγραφή Χαονίας (Ανέκδοτον χειρόγραφον). Προλεγόμενα και σημειώσεις: Δικαίου Β. Βαγιακάκου, Ηπειρωτικό Ημερολόγιο 10, 177-241.*
- Ράγκος 1880: Ι. Π. Ράγκος, *Σούλι ήτοι σελίδες ιστορίας Σουλίου. Πραγματεία απαγγελθείσα ενώπιον του Φιλολογικού Συλλόγου Βύρωνος, Αθήνα.*
- Σαλαμάγκας 1962: Δ. Σαλαμάγκας, *Τουρκο-περσο-αραβικές λέξεις στο γιαννιώτικο γλωσσικό ιδίωμα, Ηπειρωτική Εστία 11, 48-50, 143-144, 244-245, 325-326, 424-425, 559-560, 643-644, 731-732, 841-842, 935-936.*
- Σαλαπάντας 1860: Π. Α. Σ. [Π. Α. Σαλαπάντας], *Το Σούλι ήτοι τα ηρωικά θαύματα των Σουλιωτών και Σουλιωτιδών, Αθήνα.*
- Φουρίκης 1922: Π. Α. Φουρίκης, *Πόθεν το όνομα Σούλι, Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος, 404-420.*
- Ψιμούλη 1998: Β. Δ. Ψιμούλη, *Σούλι και Σουλιώτες, Αθήνα.*

The Dance of Zalongo and its echoing culture in the texts of European Philhellenes amidst the first half of the 19th century

Abstract

In December 1803 the mass suicide of the women and children from Souli became known amongst Europe's philhellene circles as a dramatic incident, but even more so turned into an ethnolinguistic peculiarity of semantic character and the ultimate symbol of heroic resistance to the invasion of Ottoman troops which for decades remained entrenched in the national historical narrative. This striking historical event has sustained essential connections between the claim for a righteous society and the legal framework that protects it, as well as among religious transcendence, political radicalism and an ideological resistance against the oppression of Eastern despotism.

Introduction

The question that inevitably arises is under which pretext did this event of Souliote women falling into the abyss in December of 1803 gain such admiration among European philhellene circles? Contrary to conventional belief, it certainly wasn't due to its emotional proportion or charge, nor because this event was deemed an act of utmost despair to a disrupted governance of speech. Above all, the Souliote women, by throwing themselves off the cliffs of Zalongo reflected an action-driven ideology of the sacrificial acceptance of death for the sake of freedom, and therefore rendering humankind to its highest degree of cultural perfection. Worth noting is that cultural perfection also acquires additional greatness because of modern consciousness of historical continuity granting modern Greeks the opportunity to create a genuine relationship with their ancient past. This precisely is the French philhellene view, which insists on the uninterrupted historical continuity of self-consciousness through a reflective openness to the ancient Greek past. Moreover, this same French philhellene accepts and endorses this event as a monumental act of bravery by the Souliote women, an element equal to the biocosm of Christian martyrdom. However, despite this analogy, from a reductionist perspective, this substantiated past and its specific cultural features defines and serves a cultural and geographical continuum of specific ancient Greek landmarks. Even though the topography of this historic event is geographically speaking a desolate ruin, it would nonetheless achieve to create a profound harmony among French and English philhellenes.¹

Revolution, civilization and Ottoman barbarism

Shortly before the start of the Greek War of Independence, and in 1817 London, Felicia Dorothea

1. Grammatikos 2019, 17-42.

Hemans would publish her poem *Modern Greece*.² Here, the poet requests emancipatory freedom. She describes the sufferings brought on by slavery and conditions of despair,³ the anguish and terrible delirium of the frantic women of Souli,⁴ the interconnectedness with the glorious ancient Greek past triggering new sources of meaning for the future and protection from the annihilation of slavery, all the while poetically reflecting the restoration of faith which depends on the risk of intentional action, but also presupposes the intense acculturation of the past to fight against the wide-spread helplessness imparted by the Ottoman conquest. Hemans highlights a certain narrative, but not of a culturally impotent distant past. Instead, the poet focuses on a structural element with its origins in the ancient past, or rather a foundation rendering it possible to make a deliberate choice in the name of cultural preservation,⁵ safeguarding the freedom of consciousness and the potential creation of an ethnogenesis,⁶ or new cultural communities built on values and traditions based on the validity of the ancient past and its justified practices.⁷

It's clearly this resistance of the Souliote women that is deemed a major act of heroism, and that European philhellenes would quickly recognize as a global vision of universal nature that strongly articulates a divergence towards a universal declaration. For French writer, politician and philhellene François-Auguste-René, vicomte de Chateaubriand, this notion of divergence meant the recoverable, common political and religious destiny of the Greeks with the peoples of Europe, as stated in *Ἐπόμνημα περὶ τῆς Ἑλλάδος*, also included in the 1826⁸ Greek translation of the text by French diplomat and historian Louis-Pierre-Edouard Bignon, *Les cabinets et les peuples, depuis 1815 jusqu'à la fin de 1822* published in just four years after its French edition in 1822: «Ἄλλως δὲ ἡ Ἑλλὰς ἔχει τὴν χάριν τοῦ νὰ ἐπαγγέλλεται τὴν αὐτὴν θρησκείαν, καὶ νὰ ὀδηγῆται ἀπὸ τὰς ἰδίας ἀρχὰς, αἱ ὁποῖαι διιθύνουν τὰ λοιπὰ ἔθνη, ὅσα πολιτισμένα καὶ χριστιανικά».⁹ For the viscount de Chateaubriand, the Greeks' claim for freedom through bloodshed documents a universality within a nationality; it is a struggle that highlights the universal nature of a common European signifier: «Ὅπως ἂν ἔχουν αἱ ἀποφάσεις τῆς πολιτικῆς, ὁ ἀγὼν τῶν Ἑλλήνων ἐγείνεν ἀγὼν κοινὸς ὅλων τῶν λαῶν. Τ'ἀθάνατα ὀνόματα τῆς Σπάρτης καὶ τῶν Ἀθηνῶν ἐκίνησαν εἰς οἶκτον ὅλον τὸν κόσμον. Εἰς ὅλα τὰ μέρη τῆς Εὐρώπης

2. Hemans 1817.

3. «Yet many a sad reality is there, / That fancy's bright illusions cannot veil. / Pure laughs the light, and balmy breathes the air, / But Slavery's mien will tell its bitter tale; / And there not Peace, but Desolation, throws / Delusive quiet o'er full many a scene, / Deep as the brooding torpor of repose / That follows where the earthquake's track hath been; / Or solemn calm, on Ocean's breast that lies, / When sinks the storm, and death has hush'd the seaman's cries», Hemans 1817, 15 (XXVIII).

4. «And woman mingled with your warrior-band. / Then on the cliff the frantic mother stood / High o'er the river's darkly-rolling wave, / And hurl'd, in dread delirium, to the flood, / Her free-born infant, ne'er to be a slave. / For all was lost-all, save the power to die / The wild indignant death of savage liberty», Hemans 1817, 26 (L).

5. «Glory to those whose relics thus arrest / The gaze of ages! Glory to the free! / For they, they only, could have thus imprest / Their mighty image on the years to be! / Empires and cities in oblivion lie, / Grandeur may vanish, conquest be forgot: / To leave on earth renown that cannot die, / Of high-sould genius is th' unrivall'd lot. / Honour to thee, O Athens! thou hast shewn / What mortals may attain, and seized the palm alone», Hemans 1817, 43 (LXXXV).

6. «So, should dark ages o'er thy glory sweep, / Should thine e'er be as now are Grecian plains, / Nations unborn shall track thine own blue deep, / To hail thy shore, to worship thy remains; / Thy mighty monuments with reverence trace, / And cry, «This ancient soil hath nurs'd a glorious race!»», Hemans 1817, 51 (CI).

7. Comet 2013, 68-89.

8. Bignon 1826.

9. Chateaubriand 1826, 252.

έσυστήθησαν εταιρείαι, διὰ νὰ βοηθήσουν τοὺς Ἕλληνας, ἡ ἀνδρία καὶ ἡ δυστυχία τῶν ὁποίων ἠνάγκασαν ὅλας τὰς καρδίας ν' ἀγαποῦν τὴν ἐλευθερίαν τῆς Ἑλλάδος. Ἦδη ἔρχονται βοήθειαι καὶ εὐχαι ἕως καὶ ἀπὸ τὰς ὄχθας τῆς Ἰνδίας, καὶ ἀπὸ αὐτὰς τὰς ἐρήμους τῆς Ἀμερικῆς. Καὶ αὕτη ἡ εὐγνώμοσύνη τοῦ ἀνθρωπέου γένους, ἐπισφραγίζει τὴν δόξαν τῆς Ἑλλάδος».¹⁰

Even Bignon, in his book, which opens with a heart-felt introduction praising the patriotic struggle of the Greeks, attests to this great expectation for liberation while cultivating aggression against the Ottomans on the basis of substantiated cultural, national and religious differences and asymmetries between Europeans or Greeks and Ottomans, asymmetries that define said differences, as Samuel Huntington would describe centuries later in his own work.¹¹ Bignon presents the Greek people as legitimate beneficiaries of civil rights in a context of universal normality and existential principles of modern human rights, whereas the Ottomans are presented as belonging to a lower-class of people who lack any truly universal understanding of humaneness as they contribute to a subhuman existence that shifts further away from civilization: «ἡ ἀληθῆς αἰτία τῆς ἐξαιρέσεως δὲν εἶναι ὅτ' ἡ Τουρκία εἶν' ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλ' ὅτ' εἶν' ἐκτὸς τοῦ Πολιτισμοῦ.»¹² ἡ «ἀλλ' εἰς τὴν Ἑλλάδα ἡ τυραννία δὲν εἶναι τρόπος νὰ διορθωθῆ, ἢ νὰ τροποποιηθῆ διὰ νόμου, καθότι ἔχει βάσιν τὸν θρησκευτικὸν νόμον, ὅστις εἶν' ἐν ταύτῳ καὶ πολιτικός· ἐπειδὴ δὲ ὁ Τοῦρκος εἶναι ὁ ἀγαπητὸς τοῦ οὐρανοῦ, καὶ ὁ ἐκλεκτὸς τοῦ Θεοῦ, νομίζει ὅτι ὁ χριστιανὸς ἐγεννήθη διὰ νὰ ἔρηπαι καὶ νὰ δουλεύῃ. Τὸ αὐτεξούσιον τοῦ Μουσουλμάνου εἶναι ἄπειρον· καὶ ἡ πίστις του μόνη ἀρκεῖ νὰ τὸν σώσῃ μ' ὅλα του τὰ ἐγκλήματα· ἄς εἶναι δὲ τοιαύτη τῶν Ὀθωμανῶν ἡ πίστις· ἀλλὰ πρέπει τάχα νὰ καταχωρηθῆ μ' ὅλα τῆς τὰ δόγματα εἰς τὸν πολιτικὸν κώδικα τῶν Εὐρωπαϊκῶν Μυστικοσυμβουλιῶν; Καὶ πρέπει ἄραγε νὰ κρίνωμεν τοὺς Ἕλληνας κατὰ τὸν Τουρκικὸν κώδικα;».¹³

For Bignon, cultural, religious, and ethnic differences become the birthplace for conflict, and Ottoman practices of intolerance are intensified by barbaric acts, referring specifically to the violent practices of Ali Pasha, who sets in motion an extreme and barbaric punitive mechanism: «κρεουργαί, φόνοι καὶ ἐμπρησμοὶ εἶναι τὰ ἡδονικὰ του θεάματα· ἐκρέμασεν, ἐπαλούκωσεν, ἐτιμώρησε παντοειδῶς, καὶ ἐκρήμνισεν ἀπὸ ὑψηλοῦς βράχους, ἄνδρας, γυναῖκας καὶ νήπια· ἕως καὶ τὰ βρέθη δὲν διαφεύγουν τὰς βαρβάρους ποινὰς τοῦ τυράννου».¹⁴ As such, the author clearly articulates a landscape of contrasts; barbarity displayed by the authoritarian supremacy of the Ottomans over the enslaved Greeks, escalating all forms of violence and ill-treatment against them including all consequences arising from the deconstruction of a society, justice, a nation and its culture. This revolution of the Greeks is not pending on delivering a promise but identified as a global and universal demand for renewal and sustaining methods of social resistance and revolt against any form of authoritarian oppression or alienation.

Later, in October 1825, French politician and writer Abel-François Villemain would publish *Lascais ou les Grecs du quinzième siècle, suivi d'un essai historique sur l'état des Grecs, depuis la conquête musulmane jusqu'à nos jours*, and go on to become a successful publication and thereafter translation. In his work Villemain recognizes the rebirth of a people who had entirely disappeared to slavery. He

10. Chateaubriand 1826, 256.

11. Huntington 2001.

12. Bignon 1826, 16.

13. Bignon 1826, 120.

14. Bignon 1826, 124.

also dedicates a few lines to the heroic women of Souli who, while performing the Dance of Zalongo, fall into the abyss holding their children in their arms, an act that essentially corresponds to a majestic kind of resistance against the barbarians, thus extending the boundaries of a universal ideal and halving the product of inherent savagery.¹⁵ A key element in Villemain's narrative is the identification of a decisive cultural difference which, he notes, creates a universal and Christian essence of Western civilization, force against the illegal military and Asian-style invasion that failed to uproot the moral or the ethic, or the passion of the Greek nation, and which at a certain point must come to an end. Deeper reflection into the essence of this contrast is first recorded as the right to freedom and its absolute worldly manifestation, together with the all-encompassing ideal of a refined humanity by way of its morals and perfection of the arts, and second, as the existential shape of a barbaric anomaly, that of the Ottomans exercised within the heart of Greece, which must vanish. In brief, on the one hand we have a condition of universality and on the other a historic-cultural contrast that creates an absolute and catalytic refusal.¹⁶

In 1825 the French poet and playwright Louis Jean Népomucène Lemerrier published the five act play *Les Martyrs de Souli, ou l'Épire moderne* inspired by *Histoire de la régénération de la Grèce comprenant le précis des évènements depuis 1740 jusqu'en 1824* written by François Charles Hugues Laurent Pouqueville.¹⁷ This play was written in the context of the Bourbon Restoration (1814-1830) and the rise in power of the Roman Catholic Church as a strong religious and political force in France, however was censored and never took the stage. In its preface the author's objective is to make apparent the escalation of a dramatically catastrophic malignancy and the universal ideal of a locality focusing on the conflict between the Greeks and the Ottomans. The poet wanted to restore completeness to the facts drawing from the realm of morals, customs, religious traditions and beliefs, traditional garments and the linguistic particularities of the parties involved. A prerequisite for such perceptual revelation is a presumed yet essential continuity of an existentially ideological relationship between modern and ancient Greece, or a defined outline of ideas of the past and habits of the present to articulate a common culture. After all, the figure of the worldly monk Samuel who died in the self-ignited explosion of the settlement of Kougki is equivalent to a sacrificial practice that embodies the universal authenticity of a modern Spartan. This event also highlights the utmost importance of the genetic truth of cultural identification with the past and present seen in a semantic context that reminisces on the mythological past in connection with trust for the Christianity of the present, a form of interdependence that constitutes the organic development of the genuinely real. On the one hand there are the Greeks (i.e., the people of Souli) with their priests, fighters and shepherds, scattered across monasteries and mountains, and on the other, there are the Muslims, their janissaries and slaves. For each side, the actions that determine the names of locations are layered over specific nuclei of meanings. For the Greeks, topological status lies in the organic relationship that

15. «On a raconté l'histoire des femmes de Souli, de ces mères héroïques et féroces, qui, pour se soustraire aux barbares, formant une danse funéraire sur la cime d'un rocher, s'élançèrent l'une après l'autre dans l'abîme, leurs enfants dans leurs bras. Telle fut la grandeur à demi sauvage et tout indigène que déploya cette tribu grecque, avant d'être anéantie par le pacha d'Épire», Villemain 1825, 354-355.

16. «on ne peut empêcher que la civilisation croissante de l'Europe, la douceur de ses mœurs, la perfection de ses arts n'aient fait de la présence des Turcs au milieu de la Grèce une espèce d'anomalie barbare qui doit disparaître», Villemain 1825, 399-400.

17. «Il y aurait de ma part une grande ingratitude à ne pas déclarer documents que les plus féconds et les matériaux les plus précieux m'ont été fournis par cet ouvrage fondamental d'où les sources d'instruction, d'intérêt, de curiosité, de sentiments et d'éloquence, découlent avec une abondance inépuisable.», Lemerrier 1825, xl.

current place names maintain with those of Greek antiquity, while the Ottoman conquerors specialize in instilling a new normality i.e. the linguistically distinct relationship between man-made intervention and the natural environment. We therefore encounter a double-sided definition of the cultural landscape in which two linguistic identities actively highlight this distinction and carry out interventions on a common natural background. The end goal is to transform a web of mental memories: tears for the martyrs of Greece, curses against the murderers and cries of despair for salvation, in exchange for the sanctification of hardship and heroism,¹⁸ connotations that clearly contain a redemptive perspective. To this end the martyrs of Souli are called to choose a subversive act, just like the early Christian martyrs, to release them completely and permanently from the shackles of their tyrant, thus seeking justice in a heavenly destination. This is about satisfying the relationship between organic unity and the assimilation of patriotic resistance to Asian domination as is the expectation of Christian salvation. After all, according to Lemerrier, the final condition of redemption will be fulfilled in exchange for the bloodiest of sacrifices.¹⁹ The assertion of this universal substance is dictated by a romantic vision that aims to release the forces of the soul and identifies with the provocation of a strong emotional commitment. The work's intention is to function as the experiential stimulus that reveals a vision of salvation, one that establishes the reciprocity between the romantic subject and its story and the radical ideal of a salvific energy.

One year after his departure from Corfu, where he had lived since 1822 and had the opportunity to meet refugees from Souli, Italian philhellene Luigi Ciampolini would publish *Le guerre dei Sullioti contro Alii Bascià di Janina*²⁰ in Florence in 1827. This simple narrative follows the sixty women of Souli who fell to their death as they chose death instead of slavery and focuses on an emotional intensity where the soulless body becomes the dramatic carrier of this mortal performance. The author does not simply refer to the fall of the women into the abyss, but instead intensifies the emotional experience by narrating a series of instinctive reproductions of tragic death, creating a sequence of mortal moments that fully immerse the event in an embodied experience, but that simultaneously represents tenderness, threat, terror, pain and death. The women embrace one another, as they shed tears and hold their infants to their chests and then throw them into the void before they do the same. However, experiential circumstances undermine the immediacy of instant death, which makes the absolute denial of slavery even more tragic and universally felt. Some women fall but are caught by the cliff's branches and are suddenly hung in this same void, giving them the torturous view of their dead infants lying below until finally the horror of the spectacle and pain endured from the fall eventually pays off.²¹ As much as death

18. «que ce zèle arrache des larmes pour les martyrs de la Grèce, des anathèmes contre leurs assassins, et des cris de détresse pour leur salut! Voilà le succès que j'envie; la consécration de leur malheur et de leur héroïsme sera ma récompense», Lemerrier 1825, xlv.

19. «dont le patriotisme puisse garantir son indépendance achetée au prix des plus sanglans sacrifices», Lemerrier 1825, xlvi.

20. See Ciampolini 1827. The work was translated several decades later into Greek, see Κιαμπολίνη 1882.

21. «Κατανοήσασαι τότε 60 γυναίκες ὅτι ἐμπόδιζον τοὺς μαχόμενους καὶ ὅτι θάττον ἢ βράδιον θά ὑπέκυπτον, μᾶλλον φοβούμεναι τὴν ἄτιμον δουλείαν, ἢ τὸν θάνατον ἀπεφάσισαν ὁμοθύμως ν'ἀποθάνωσι. Ἐπέκειτο βράχος ἀχανοῦς ἀβύσου φοβερᾶς ἔνεκα τῶν ὀξυτάτων σκοπέλων, οὓς ὁ ὀρμητικῆς χεῖμαρος ἐν αὐτῇ παρέσυρεν· ἀπὸ τοῦ ὕψους ἐκείνου, ἀφ'οὗ πρότερον παρετήρησαν ἀκαταλύτως τὸ φρικῶδες βάραθρον, ἠσπᾶσθησαν πικρῶς κλαίουσai καὶ θλίβουσai ἐπὶ τοῦ στήθους των τὰ τέκνα των, εἶτα ἔρριψαν αὐτὰ καὶ γενναίως μία πρὸς μίαν κατεκρεμνήθησαν. Δὲν ἀπέθανον ὅμως ἅπασαι πάραυτα· τινὲς ἐξ αὐτῶν κρεμάμεναι ἀπὸ τῶν στελεχῶν καὶ ἀπὸ τῶν βράχων οἰκτρῶς καὶ μεληδὼν κατασπαραχθεῖσαι ἐπὶ τῶν ἀσπερώντων βρεθῶν των αἰωροῦντο, μέχρις οὗ ἡ ἀποθάρρυνσις, οἱ πόνοι καὶ ἡ φρίκη τῆς σκηνῆς ἐκείνης κατέβαλεν αὐτὰς, ὑποστάσας ἀφάτους βασάνους», Κιαμπολίνη 1882, 102-103.

is the absolute denial of life, the intensity produced from fleshed shapes falling into the abyss, caught amongst the branches, and dangling in the void, while remaining alive until the advent of death emerges through an astonishing condition of universality which results from transcendental and ultimate reason. These representational forms present a turbulent reality, where the fall is preceded by an escalation of performances that consciously articulate the consciousness of death, its tangibility, but also its delay, creating the redemptive experience of a kind of restoration that transcends above and beyond the limitations of mortality and the external compulsions of existence.

The impulse of the women of Souli to fall to their death comes face to face with the “violence and cruelty”²² of “Turkish despotism”²³ which is recorded, reproduced and imprinted thus capitalizing on the memory of the resistance as the “immortal struggle of Greece”²⁴ and certainly serves the expediency of a strong philhellene interest. It also fulfills a decisive conscientiousness and establishes a cultural distinction in the status of a future universality. This is not the objectification of an imaginary or utopian claim, but a practical reality around which the totality of true existence is built. The intensity this event generates at a symbolic level also gives prominence to another equally powerful event which concerns the inhabitants of Parga. Disappointed by the English having sold their city to Ali Pasha, prior to their departure and later finding themselves as refugees in Corfu, in April 1819 the inhabitants would dig up the bones of their ancestors, burn them in the central square and carry the “sacred ashes as the most precious relics of their homeland”.²⁵ Such events reveal practices that identify the landscape of “sacredness” with a structural element: the essence of death. The physical site is a record of a binding intimacy that can only be shaped through the occurrence of death. These events record a memory, and the memory’s transfer, which is also known as the “archiving” of a landscape. This becomes a requirement for the act of martyrdom, which is performed in a framework of religious faith, and marks a place that is now remembered as sacred. Therefore, the texts, as well as illustrations of the mass suicide of the women in Zalongo become the exhibits, both textual and pictorial evidence, defining sacredness, which is directly dependent on the greater formation of religious identity and faith.

In the second French edition (July 1822) of *Vie d’Ali Pacha, visir de Janina, surnommé Alsan, ou le Lion*,²⁶ by French historian Alfonse de Beauchamp, that was then translated and published in London under its English title *The Life of Ali Pacha of Janina, Vizier of Epirus, Surnamed Aslan, or the Lion, from Various Authentic Documents*,²⁷ there is a brief reference to the event in Souli and the mass suicide of its women. However, the number of women mentioned stands at one hundred, and reference is made to Bacchic song and dance,²⁸ drawing on the poem *The Suliot Mother* by the aforementioned English poet Felicia

22. «des retours odieux de violence et de cruauté», Villemain 1825, 379.

23. «cette anarchie du despotisme turc», Villemain 1825, 379.

24. «la lutte immortelle de la Grèce», Villemain 1825, 378.

25. «voulant au moins dérober les ossements de leurs pères à la présence sacrilège des Turcs, ouvrirent les tombeaux, réunirent ces tristes dépouilles, les brûlèrent sur la place publique, et emportèrent avec eux ces cendres sacrées comme le plus précieux reste de leur patrie», Villemain 1825, 383.

26. Beauchamp 1822a.

27. Beauchamp 1822b.

28. «Une centaine de femmes se trouvant séparées des hommes, et sur le point d’être cernées, gravirent un rocher à peu de distance de Zalongo. Arrivées au sommet, toutes préférant la mort au déshonneur, se prennent par la main, et se mettant à chanter et à danser avec cette espèce de fureur qui animait jadis le Bacchantes; elles poussent tout-à-coup un grand cri comme pour braver les Musulmans, et toutes ensemble se précipitent avec leurs enfants dans les abîmes où roule l’Achéron», Beauchamp 1822a, 137-138.

Dorothea Hemans, as she also writes in the section that precedes the poem.²⁹ It is reasonable to initially seek to represent the tragic and dramatic, to provoke an emotional intimacy created from a scene of the mourning mother, holding her little one in her arms and looking down atop a cliff pulling herself back as she prepares to fall into the void, while looking back on the battle and loss of her husband to the Ottomans. On another level, this mournful despair takes on the form of a mortal obituary which is essentially connected to the struggle against the sovereign power of the Ottomans from which the Greeks wish to be liberated proclaiming freedom as a supreme value.³⁰ Emerging precisely between two deaths, father and son, which is essentially an existential cessation of reproduction the supreme value of freedom symbolizes the missing signifier. Finally, the song revels life's value, as it alludes to the semantic allusions of a membrane. Upon careful analysis of the final verses, the anthropological and phenomenological allegory of the sharp peak, on the one hand, and the veil swept by the wind on the other,³¹ are significant connotations of a reproductive sexuality that intervenes at the crack of death to reverse the condition of loss and turn it into life. Here, we come to understand that the poet dramatizes life and predicts an immediate emergence of a permanent rebirth.³²

In the context of philhellenism, the emotionally condensed version of martyrdom that Europe saw in the martyrdom of the Souliote mother contributed to a series of variations of the original poem by Hemans, albeit preserving the existential idiom of agony and ultimate sacrificial practice. For instance, in the daily newspaper *La Pandore. Journal des Spectacles, des Mœurs des Arts, des Lettres et des Modes*, dated 29 May 1825, issue 744, there is an anonymous entry, in which the existential agony of impending death gradually escalates through the dynamic rise of the battle's raucous. This noise is effective as it comes to life and intensifies with the sounds of guns, cymbals, drums and the neighing of horses,³³ cancels the cry of the small child who, by falling into the abyss, fully reveals the experiential domination of a chosen, instead of a forced death.³⁴ With one, however, identified universal difference, which is the practical realization of a superior ideal where freedom is fully integrated and assimilated into the physical wholeness of the human being and its perceptual consciousness in unity with life but also death.³⁵ The poem is repeated again in *Panorama des Nouveautés Parisiennes*, on 27 August 1825, and once more, although as a revised version, in a collection of poems by French historian Jean-François Eusèbe Castaigne entitled *Lyre d'Amour*.³⁶ And in this case, with the gradual escalation of tension as the enemy approaches, the commitment to freedom can be understood as the fulfillment of consciousness and the unifying condition for an experiential articulation of the world.

29. «It is related, in a French Life of Ali Pacha, that several of the Suliote women, on the advance of the Turkish troops into their mountain fastnesses, assembled on a lofty summit, and, after chanting a wild song, precipitated themselves, with their children, into the chasm below, to avoid becoming the slaves of the enemy», Hemans 1829, 191-194 (191). The poem was first published in March 1825 in *The New Monthly Magazine and Literary Journal*, Part I, Original papers, London 1825, 293.

30. Osman 2001.

31. «And from the arrowy peak she sprung, / And fast the fair child bore: / A veil upon the wind was flung, / A cry - and all was o'er!», Hemans 1829, 194.

32. Williamson 2001, 19-35.

33. «Et cependant de colline en colline, le bruit des cymbales se mêlait au hennissement des chevaux; et à travers l'étroit passage le roulement du tambour semblait s'approcher de la mère et de l'enfant», *La Pandore. Journal des Spectacles, des Mœurs des Arts, des Lettres et des Modes*, 29.05.1825, no 744, 3.

34. «un cri de son enfant fut emporté par la brise», *ibid*, 3.

35. «Tu fus libre à ta naissance, viens, viens; tu seras libre à ta mort», *ibid*, 3.

36. Castaigne 1829, 15-19. In fact, four verses from Lemer cier's play are given in front, see Lemer cier 1825, 146.

The martyrdom of a sacrificial achievement and the organic continuity of Greek citizenship

On 15 November 1848, French poet and lawyer Léopold Hervieux would dedicate a lengthy poem to the Souliote women who chose martyrdom by falling into the abyss. The short introduction of the martyrdom event entitled “Dévouement des femmes Souliotes”, lacks historical accuracy, however, it was nonetheless included in the volume *Premiers Essais Poétiques*.³⁷ The poem idealistically demonstrates the women falling into the abyss, but is more so based on a fictional sacrificial achievement than on historical plausibility. In the very first paragraph of the descriptive introduction, the Souliote women are praised in their struggle against the Ottomans on the basis of a special phenomenological quality of continuity, and more specifically referring to the Souliote women as the “worthy children of the defenders of Thermopylae”.³⁸ Hervieux then narrates the event where children are first thrown into the abyss, but this choice is interpreted on a level deeper than that of emotional provocation and concerns the glorious death-enslavement distinction.³⁹ The pragmatic order of the narrative then culminates with the women holding hands dancing in a circle,⁴⁰ led by the wife of the leader of the male fighters. At the end of each song—four in total—the women fall, per circle and song, one after the other fall into the abyss. The first song reiterates the total submission to death instead of slavery⁴¹ as the woman follows the fate of her deceased husband in the name of freedom. The second song echoes death over slavery,⁴² an equivalent experience of paternal loss as a daughter’s father is killed in defending Souli. The third song is about a young and beautiful virgin who cries with her heartbeat visible as pulsating flesh over her white dress, the daughter who follows her lover in death, a reunion that neutralizes the infectious and barbaric thrall.⁴³ The fourth song concerns a second virgin who mourns the loss of her brother and thus becomes the bright duplication of his sacrifice as a claim to the foundation of freedom.⁴⁴ Therefore we have four songs, and as such four cases of descriptive content with references to resistance toward the conqueror, establishing the actualization of a common liberating situation. This circle of the four male functions, the husband, the father, the lover and the brother, correspond to the normalcy of reproductive sexualisation, which ends with the traumatic experience of a death rush. The youngest male member and infant coming of age is mourned by Fotis Tzavela’s wife. This escalation of pain ends with the death of the youngest member, symbolically the missing signifier of phallic function, and closes with embracing the essential

37. Hervieux 1853.

38. «car tes habitants ont montré qu’ils sont les dignes fils des défenseurs des Thermopyles», Hervieux 1853, 27.

39. «Nous aussi, échappons par un glorieux trépas à l’opprobre de la servitude. Elle dit, et, dans ses mains balançant son jeune fils, elle le jeta dans le gouffre: les femmes Souliotes entendirent le corps de l’enfant se heurter déroche en roche et tomber avec fracas dans les eaux du torrent, et, l’amour maternel étouffant en elles tout autre sentiment, elles frémirent d’horreur. ‘Femmes de Souli’, reprit alors l’épouse du chef avec un héroïque sang-froid, ne plaignez pas mon fils, il est mort libre; jetez plutôt les vôtres dans l’abîme, si vous ne voulez pas qu’ils connaissent l’esclavage. A ces mots, les Souliotes, honteuses d’avoir tremblé, prennent leurs enfants dans leurs bras, les embrassent une dernière fois, et, s’approchant des bords du précipice, les lancent dans l’abîme», Hervieux 1853, 29.

40. «Aussitôt les femmes de Souli, se prenant par la main, commencèrent une ronde, en chantant tour-à-tour», Hervieux 1853, 30.

41. «Puisque désormais l’esclavage / Est le sort qui m’attend près de nos ennemis, / Je vais fuir leur fureur sauvage, / En me donnant la mort comme je l’ai promis», Hervieux 1853, 30.

42. «Et son noble trépas m’anime / A ne pas préférer l’esclavage à la mort», Hervieux 1853, 31.

43. «Sous leur joug impur et barbare: / A mon amant bientôt je vais me réunir», Hervieux 1853, 32.

44. «Je vais me lancer, dans l’abîme, / Je vais, en succombant, sauver ma liberté!», Hervieux 1853, 33.

dimension of death assessed practically in terms of perfecting its liberating function.⁴⁵

Finally, when in 1827 the work of Auguste Fabre *Histoire du siège de Missolonghi*⁴⁶ is published in Paris, the Greek matter will conform to a European one, where the Greeks are a model of courage and patriotism with universal value.⁴⁷ So much so that the civilized world owes its debt to the Greeks, commending this act as a genuine imprint in the recognition of Ancient Greece.⁴⁸ As such, the Greeks provide the guiding thread in accessing heaven through martyrdom, a condition that refers to the religious authenticity of the beginnings of Christianity.⁴⁹ For Fabre, the world operates solely in light of the recognition of Christian identity, which is the most fundamental truth of contact with reality,⁵⁰ while the relationship between the past and the present exists within an organic continuum that identifies Leonidas with Botsaris, this connection being the tangible testimony of a practical educational process that could serve as a holistic model of patriotism, heroism and freedom for other nations.⁵¹ In fact, here the author turns to the vital immediacy of reality, asking his compatriots to seriously consider the prospect of dynamically productive investments in Greece. All the while, the appropriation of Greek citizenship equates to a multiplying capacity for the expansion of culture.

Conclusion

The mass suicide of the Souliote women is an event of a symbolic ideal of romanticism in the eyes of European philhellenes, but also of popular imagination and a model of resistance that consciously equates to that of the Christian martyr who seeks entry to Christian paradise therefore providing the human subject with the ability and support to cope with centuries-old extreme humility and exhausting subjugation to the Ottomans. In fact, the event also emphasized individual autonomy within a new all-encompassing world according to the standards of formation of the modern subject and the teachings of European Enlightenment.

45. «Que la mort n'est jamais à craindre, / Quand des fers de l'esclave elle affranchit nos bras», Hervieux 1853, 34.

46. Fabre 1827

47. «...la défense de Missolonghi ne présente pas encore un des plus beaux modèles, peut-être le plus beau modèle, que le patriotisme et le courage aient jamais offert à l'univers», Fabre 1827, 4.

48. «On n'a parlé que de la reconnaissance qu'on devait à la Grèce antique. Or, ce n'est pas seulement pour les services de leurs ancêtres qu'on doit aux Grecs de la reconnaissance; c'est aussi, c'est surtout, pour les services qu'ils nous rendent eux mêmes tous les jours», Fabre 1827, 7.

49. «...les Grecs nous ont fait voir encore cette religion qui est un moyen d'aller au ciel par le martyr. ...les Grecs ont su, par des modèles d'héroïsme et de dévouement, réveiller dans les cœurs cette voix divine qui nous crie: Le courage est le premier besoin de tous les êtres qui ont une vie à défendre», Fabre 1827, 8-9.

50. «mais, sous le sabre des janissaires, qu'un seul mot d'adhésion eût rendus leurs amis, ils ont répondu: Je suis chrétien ; mais, sous la massue des bourreaux prête à piller leurs chairs et leurs os vivants, ils ont répondu: Frappe, je suis chrétien», Fabre 1827, 11.

51. «Si les autres populations européennes ne lui étaient pas maintenant aussi inférieures en courage qu'elles l'étaient jadis en civilisation, il aurait pu de nos jours rendre l'Europe au patriotisme, comme autrefois il fut sur le point de l'arracher à la barbarie. La patrie de Léonidas et de Botzaris aurait pu devenir une école pratique d'héroïsme et de liberté, où se seraient rencontrés, connus et unis, les hommes généreux de toutes les nations; où ils auraient montré leur puissance et appris eux-mêmes à la sentir», Fabre 1827, 11-12.

Χρήστος Δ. Μεράντζας

Ο πολιτισμικός απόηχος του χορού του Ζαλόγγου στην κειμενική παραγωγή των Ευρωπαίων Φιλελλήνων το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα

Τα γεγονότα στο Σούλι και συγκεκριμένα αυτό της κατακρήμνισης των γυναικών τον Δεκέμβριο του 1803, που διαδόθηκαν με μεγάλη ταχύτητα στους φιλελληνικούς κύκλους της Ευρώπης και που ενσωματώθηκαν επίσης στη μεταγενέστερη σημασιολογική εθνογλωσσία, καθώς ενεργοποιούσαν μια πολιτική ηρωικής αντίστασης απέναντι στον Οθωμανό κατακτητή, παρέμεναν ενεργά για δεκαετίες στο εθνικό ιστορικό αφήγημα, συντηρώντας έναν ουσιαστικό δεσμό ανάμεσα στη διεκδίκηση μιας κοινωνίας που εγγυάται δικαιώματα και ενός νομοκανονιστικού πλαισίου που τα προστατεύει, αλλά και ανάμεσα στη θρησκευτική υπερβατικότητα και τον πολιτικό ριζοσπαστισμό, από τη μια, και την ιδεολογικοποίηση της σύγκρουσης με την αντίσταση στην καταπίεση του ανατολικού δεσποτισμού, από την άλλη.

Bibliography

- Beauchamp 1822a: A. de Beauchamp, *Vie d'Ali Pacha, visir de Janina, surnomme Alsan, ou le Lion*, Paris.
- Beauchamp 1822b: A. de Beauchamp, *The Life of Ali Pacha of Janina, Vizier of Epirus, Surnamed Aslan, or the Lion, from Various Authentic Documents*, London.
- Bignon 1826: L. P. É. Bignon, *Τα μυστικοσυμβούλια και οι λαοί από τα 1815 έως σήμερα / παρά του κυρίου Μπινιών. Μεταφρασθέν εκ του Γαλλικού ομού με το περί της Ελλάδος Υπόμνημα του κυρίου Σχιατωβριάν Παρά του Ν. Σπηλιάδου. Και εκδοθέν κατά μήνα Φεβρουάριον 1826 φιλοτίμω δαπάνη των φιλομούσων συνδρομητών των οποίων τα ονόματα κατεχωρίσθησαν εις το τέλος του βιβλίου*, Paris.
- Castaigne 1829: E. Castaigne, *Lyre d'amour, suivie d'une biographie des poètes nés dans le département de la Charente*, Angoulême.
- Chateaubriand 1826: F.-A.-R., vicomte de Chateaubriand, *Υπόμνημα περί τῆς Ἑλλάδος*, in L.-P.-E. Bignon, *Τα μυστικοσυμβούλια και οι λαοί από τα 1815 έως σήμερα / παρά του κυρίου Μπινιών. Μεταφρασθέν εκ του Γαλλικού ομού με το περί της Ελλάδος Υπόμνημα του κυρίου Σχιατωβριάν Παρά του Ν. Σπηλιάδου. Και εκδοθέν κατά μήνα Φεβρουάριον 1826 φιλοτίμω δαπάνη των φιλομούσων συνδρομητών των οποίων τα ονόματα κατεχωρίσθησαν εις το τέλος του βιβλίου*, Paris.
- Ciampolini 1827: L. Ciampolini, *Le guerre dei Sullioti contro Ali Bascià di Janina*, Firenze.
- Comet 2013: N. Comet, Felicia Hemans and the "Exquisite Remains" of Modern Greece, in N. Comet (ed.), *Romantic Hellenism and Women Writers, Palgrave Studies in the Enlightenment, Romanticism and Cultures of Print*, London, 68-89.
https://doi.org/10.1057/9781137316226_4 [accessed 17-2-2021].
- Fabre 1827: A. Fabre, *Histoire du siège de Missolonghi suivie de pièces justificatives*, Paris.
- Grammatikos 2019: A. Grammatikos, Staging Transcultural Relations: Early Nineteenth-Century British Drama and the Greek War of Independence, *The Journal of Modern Hellenism* 34, 17-42.
- Hemans 1817: F. D. Hemans, *Modern Greece. A Poem*, London.
- Hemans 1829: F. D. Hemans, *The Forest Sanctuary: With Other Poems*, Edinburgh. [The poem was first published in March 1825 in *The New Monthly Magazine and Literary Journal*, Part I, Original papers, London 1825, 293].
- Hervieux 1853: L. Hervieux, *Premiers Essais Poétiques*, Paris.
- Huntington 20014: S. Huntington, *Η σύγκρουση των πολιτισμών και ο ανασχηματισμός της παγκόσμιας τάξης*, trans. S. Rizothanasis, Athens.
- Lemerrier 1825: N.-L. Lemerrier, *Les Martyrs de Souli, ou l'Épire moderne, Tragédie en cinq actes*, Paris.
- Osman 2001: S. A. Osman, "Mightier than Death, Untamable by Fate": Felicia Hemans's Byronic Heroines and the Sorority of the Domestic Affections, *Romanticism on the Net* 43.
<https://doi.org/10.7202/013590ar> [accessed 15-2-2021].
- Villeman 1825: A.-F. Villemain, *Lascares ou les Grecs du quinzième siècle, suivi d'un essai historique sur l'état des Grecs, depuis la conquête musulmane jusqu'à nos jours*, Paris.
- Williamson 2001: M. T. Williamson, Impure Affections: Felicia Hemans's Elegiac Poetry and Contaminated Grief, in N. Sweet – J. Melnyk (eds.), *Felicia Hemans. Reimagining Poetry in the Nineteenth Century*, London, 19-35.
https://doi.org/10.1057/9780230389564_2 [accessed 16-2-2021].
- Κιαμπολίνη 1882: Λ. Κιαμπολίνη, *Οι πόλεμοι των Σουλιωτών κατά του Αλή Πασά των Ιωαννίνων*, trans. S. Spiliopoulos – I. Spiliopoulos, Corfu.

Φορεσιές Σουλίου από τη Συλλογή του Λαογραφικού Μουσείου «Κώστας Φρόντζος»*

Στην πλούσια πολιτιστική παρακαταθήκη της Ηπείρου συναριθμούνται ποικίλες ανδρικές και γυναικείες φορεσιές, οι οποίες παρουσιάζουν, ανά περιοχή, αισθητική ανεξαρτησία. Ανάμεσά τους διακρίνεται η γυναικεία φορεσιά του Σουλίου, αυτή που γνωρίζουμε πως φοριόταν στην περιοχή μετά την ολέθρια καταστροφή του 1803 από τον Αλή Πασά. Αξιοσημείωτη είναι η περιγραφή του Γιάννη Βλαχογιάννη (1867-1945), στο διήγημά του *Γυναίκες σέρνουν τό χορό*, όπου περιγράφει τις φορεσιές γυναικών του Σουλίου, όπως τις αντίκρισε ο βεζίρης: Πήγε κοντά κ' έκαμε χάζι τώ' γυναικών τὰ κεντητὰ πουκάμισα με τις πολλές τους λόξες, με τὸ χοντρὸ κέντημα στὸ ποδογύρι, στὰ μανίκια· τὰς σιγκούνες τους τις ὀλοκέντητες, ἄλλες με χρυσὰ γαϊτάνια κι' ἄλλες με μεταξωτὰ· τὰς κεντητὲς μπόλιες τοῦ κεφαλιοῦ με κρόσσια κατακόκκινα στὸ πλάι, τὰς ζώνες ὅλο μουκαντέμι μεταξωτὸ· τοὺς ἀσημένιους σουγιάδες κρεμασμένους στὸ πλευρό, με τὰς βαριές τους ἀλυσίδες, ποὺ δενότανε στὴ μέση με δυὸ πλατιά θηλυκία· τέλος τ' ἀσημένια κουμπιά στὰ γελέκια τους, τὰ κόκκινα τσαρούχια με τις κάλτσες μάλλινες, πολύχρωμες, ὅλο ὕφαντὸ κεντίδι. Ὁ βεζίρης ἔμεινε μαγεμένος ἀπ' τὴ γνωριμιά.¹ Ωστόσο, το έναυσμα για την παρούσα μελέτη ἔδωσαν τα λιγοστά εναπομείναντα ενδυματολογικά δείγματα και οι πενιχρές περιγραφές των πηγών και της βιβλιογραφίας σχετικά με τη φορεσιά του Σουλίου.

Η Αγγελική Χατζημιχάλη,² στο ἔργο της για τις ελληνικές λαϊκές φορεσιές, σημειώνει πως από παλαιά είχε συγκεντρώσει στοιχεία, πληροφορίες και φωτογραφικό υλικό, για τη φορεσιά που φοριόταν και στα 44 χωριά του Σουλίου, καθώς κανένα αυθεντικό δείγμα δεν είχε διασωθεί, τόσο στο Μουσείο Μπενάκη, όσο και στο Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης. Η ερευνήτρια κατέγραψε τα κομμάτια της φορεσιάς βάσει της έρευνάς της, υποστηρίζοντας πως παλαιότερα στο Σούλι η φορεσιά ήταν διαφορετική και ολόλευκη αποτελούταν από ένα λευκό πουκάμισο, μια λευκή καμντζέλα (εἶδος γιλέκου με μανίκια), δύο λευκά μάλλινα σιγκούνια και λευκή φλοκάτα με φλόκια εσωτερικά. Για τη φορεσιά που είναι ἔως σήμερα γνωστή ως σουλιώτικη, η Χατζημιχάλη υπεστήριξε πως αποτελεί μια εξελιγμένη μορφή της παλαιάς, αν και είναι εμφανώς διαφορετική, τουλάχιστον χρωματικά. Ωστόσο, στις μέρες μας εκτίθενται δύο ακόμη γυναικείες φορεσιές από το Σούλι, μία στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο³ και μία

* Ευχαριστώ θερμά τον Προϊστάμενο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Θεσπρωτίας Δρ. Ιωάννη Χουλιαρά για την πρόσκληση συμμετοχής στην Ημερίδα για το Σούλι. Ευχαριστώ, επίσης, τους Προέδρους και τα Διοικητικά Συμβούλια της Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών (ΕΗΜ) και του Ιδρύματος Μελετών Ιονίου και Αδριατικού Χώρου (ΙΜΙΑΧ), για την άδεια μελέτης φωτογράφησης και δημοσίευσης των ενδυμάτων και κοσμημάτων της συλλογής του Λαογραφικού Μουσείου «Κώστας Φρόντζος». Ευχαριστίες οφείλονται στις κυρίες Φρειδερίκη Γαράφα και Βασιλική Ροϊδή (Λαογραφικό Μουσείο), όπως και στον φωτογράφο Παναγιώτη Τσιγκούλη.

1. Βλαχογιάννης 1930, 48-49.
2. Χατζημιχάλη 1978, 232-233. Ο Μαμμόπουλος (1964, 226), αναφέρεται στη φορεσιά από το Σούλι, στηριζόμενος στο ἔργο της Χατζημιχάλη, στην οποία παραπέμπει. Για μια πιο σύγχρονη, ευσύννοπτη παρουσίαση της σουλιώτικης φορεσιάς, βλ. Σταμέλος 1988, 20-21.
3. Εθνικό Ιστορικό Μουσείο 1993, 142 (περιγραφή), 143 (εικόνα).

ακόμη στο Λαογραφικό Μουσείο «Κώστας Φρόντζος».

Μεταξύ των έξι χιλιάδων και πλέον αντικειμένων της συλλογής του Λαογραφικού Μουσείου «Κώστας Φρόντζος»,⁴ συγκαταλέγονται μέρη και σύνολα αντρικών και γυναικείων φορεσιών, προερχόμενα από τις περισσότερες περιοχές της Ηπείρου, όπως από τα Ιωάννινα, το Μέτσοβο, το Ζαγόρι, την Κόνιτσα και το Πωγώνι. Το εν λόγω ενδυματολογικό υλικό χρονολογείται από τον 19ο έως και το πρώτο μισό του 20ού αι. και εξαιρετικά δείγματα αυτού παρουσιάζονται στη μόνιμη έκθεση του Μουσείου. Μεταξύ των φορεσιών που διακρίνονται είναι και εκείνη που φορούσαν οι γυναίκες του Σουλίου (εικ. 1). Αξίζει να σημειωθεί πως στη συγκεκριμένη συλλογή φυλάσσονται περισσότερα πανομοιότυπα και αυθεντικά δείγματα μερών της εν λόγω φορεσιάς, από τα οποία δύναται να συγκροτηθούν έξι και πλέον σύνολα.⁵

Το κεφάλι κάλυπτε μαύρο μαντήλι με σταμπωτά σχέδια ανθών (εικ. 2). Ο Πρώσος περιηγητής και διπλωμάτης Jakob Ludwig Salomon Bartholdy (1779-1825), στο έργο του *Voyage en Grèce, fait dans les années 1803 et 1804*, αναφέρει πως επισκεπτόμενος την περιοχή του Σουλίου εντυπωσιάστηκε από τη φορεσιά των γυναικών, οι οποίες δεν άφηναν τα μαλλιά τους να κρέμονται πλεγμένα σε κοτσίδες και στολισμένα με εξαρτήματα, αλλά τα κάλυπταν με μαντήλι στο πίσω μέρος του κεφαλιού.⁶ Γνωρίζουμε πως ο κεφαλόδεσμος με μαντήλι, υπήρξε πάντοτε ο συνηθέστερος τρόπος κάλυψης των μαλλιών των γυναικών σε όλη την Ήπειρο, όπως και ότι το μαύρο χρώμα κυριαρχούσε στα ενδύματα.⁷ Ωστόσο, η Χατζημιχάλη⁸ αναφέρει πως παλαιά, οι γυναίκες του Σουλίου έπλεκαν τα μαλλιά τους σε δύο κοτσίδες που τις τύλιγαν γύρω από κόκκινο φέσι δίχως φούντα, κεντημένο στην κορυφή με χρωματιστά λεπτά κορδόνια, τα τσαπάρια, και σειρές από φλουριά. Πάνω από το φέσι έριχναν το μαντήλι διπλωμένο τριγωνικά. Εν συνεχεία, στερέωναν τις δύο άκρες του, τις ριγμένες πίσω στον αυχένα, με ασημένια πόρπη, τον τοκά, και άφηναν την τρίτη να πέφτει στη ράχη του σώματος. Ο κεφαλόδεσμος αυτός δεν κάλυπτε το μέτωπο, ώστε να είναι εμφανή το φέσι και τα φλουριά. Σύμφωνα με την περιγραφή της ερευνήτριας είναι ο κεφαλόδεσμος, όπως εκτίθεται, στη φορεσιά του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου.⁹ Πιθανότατα, επρόκειτο για την πλέον επίσημη συνήθεια και όχι για την καθημερινή, γενικευμένη κάλυψη με μαντήλι.

Το εσωτερικό μεσοφόρι, το πουκάμισο (εικ. 3, 4), ραμμένο από μάλλινο ή βαμβακερό ύφασμα, είναι εξαιρετικά πλατύ και με μήκος που φθάνει ως τη μέση της κνήμης. Ορισμένα πουκάμισα, προ-

4. Το Λαογραφικό Μουσείο «Κώστας Φρόντζος», στεγάζεται στο κέντρο της πόλης των Ιωαννίνων, σε διώροφο κτηριακό συγκρότημα, αποτελούμενο από ένα αρχοντικό κτήριο του 19ου αι. και τη σύγχρονη πτέρυγα. Τα δύο κτήρια ενώνονται με γέφυρα. Η συλλογή του εν λόγω Μουσείου συγκροτήθηκε από δωρεές Ηπειρωτών και αγορές, χάρη στις προσπάθειες του εμπνευστή και δημιουργού του, Κώστα Φρόντζου, την επωνυμία του οποίου φέρει. Αξίζει να σημειωθεί πως η συγκέντρωση λαογραφικού υλικού εξακολουθεί και ως εκ τούτου η συλλογή διαρκώς εμπλουτίζεται, βλ. Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών 1989, 124-126.

5. Από τα στοιχεία καταλόγου των ενδυματολογικών κομματιών της συλλογής που προέρχονται από το Σούλι, πληροφορούμαστε πως τα περισσότερα συλλέχτηκαν τμηματικά, όπως και ταξινομήθηκαν με αρ. κατ.: μαντήλια 1766, 1768, πουκάμισα 2413-2425, ζωνάρια 1755-1765, ποδιές, 1199, 1248, 1249, 1692-1712, τσουράπια 1785-1788, 2159-2181, σιγκούνια 2442-2447. Ωστόσο, δεν αποκλείουμε το ενδεχόμενο φορεσιές από το Σούλι να κατέληξαν στην εν λόγω συλλογή ως ολοκληρωμένα σύνολα, αφού γνωρίζουμε πως αρκετά προέρχονται και από ανώνυμες δωρεές.

6. Bartholdy 1807, 265.

7. Ο Δημήτριος Οικονομίδης (1958-1959, 275), επισκεπτόμενος τα χωριά του Σουλίου, αναφέρει πως: αϊ γυναίκες μαυροφορούν κατ' έθος ανεξαρτήτως αν πενθούν ή όχι. Μόνον αϊ νεάνιδες ήρχισαν κατά τὰ τελευταία ἔτη νὰ φοροῦν φορέματα με ἀνοικτότερα κάπως χρώματα, ἀλλὰ καὶ πάλιν δεν παύουν καὶ αὐταὶ νὰ φοροῦν εἰς τὴν κεφαλὴν μαύρην μανδῆλαν, ὡς αὶ καθ' ἡλικίαν μεγαλύτεραϊ των.

8. Χατζημιχάλη 1978, 233. Κορρέ 1978α, 113.

9. Ελληνικές Φορεσιές 1993, 143.

φανώς τα γιορτινά ή νυφικά, είναι κεντημένα γύρω από τον λαιμό ή και στα μανίκια, όπως και στον ποδόγυρο, όπου διακοσμούνται με άσπρα διάτρητα κεντήματα, που φθάνουν ψηλά ως την απόληξη του επενδύτη.¹⁰

Τα χέρια από τους καρπούς μέχρι τον αγκώνα κάλυπταν χειρώτια ή μανικέτια, όπως λέγονταν. Είναι περίτεχνα πλεγμένα με μάλλινα νήματα σε έντονους χρωματισμούς (καφέ, πράσινο, βυσσινί, κόκκινο, μαύρο), σχηματίζοντας ζώνες με επαναλαμβανόμενα γεωμετρικά μοτίβα (ρόμβων - χιαστών), είτε και με απλές μονόχρωμες γραμμές. Στις άκρες του καρπού φέρουν κέντημα (εικ. 5).¹¹

Η Χατζημιχάλη παραδίδει πως αποκλειστικά οι Σουλιώτισσες –και όχι οι γυναίκες των υπόλοιπων χωριών της Παραμυθιάς– φορούσαν ένα γιλέκο, την καμντζέλα. Στη συλλογή του Λαογραφικού Μουσείου δεν συγκαταλέγεται ένδυμα αυτού του τύπου με τόπο προέλευσης το Σούλι. Ωστόσο, στην εν λόγω συλλογή εντοπίσαμε αρκετά γιλέκα από τη Θεσπρωτία, πανομοιότυπα με εκείνα που περιγράφονται, ραμμένα από βαμβακερό, μάλλινο ή και μεταξωτό ύφασμα (εικ. 6, 7).¹² Δεν αποκλείουμε, λοιπόν, το ενδεχόμενο ορισμένα από τα γιλέκα αυτά να προέρχονται από το Σούλι.¹³

Η περιζώση των γυναικών του Σουλίου υπήρξε ισχυρή. Αρχικά τοποθετούνταν στη μέση ένα πλατύ μάλλινο ζωνάρι, συνήθως χρώματος γκρενά, με πλούσιες φούντες που έπεφταν πλάγια πίσω (εικ. 8). Κατόπιν, εφαρμοζόταν επ' αυτού στενή μάλλινη υφαντή ζώνη, πολύχρωμη, με μπορντούρα από σιρίτια στις άκρες και με βασικά χρώματα τα πιο έντονα, το μαύρο ή το κόκκινο. Τα κρόσσια του ζωναριού αυτού είναι πλεχτά, μαύρα και απολήγουν με φούντες (εικ. 9).

Το πλέον εντυπωσιακό κομμάτι της γυναικείας φορεσιάς του Σουλίου είναι η ποδιά με κεντητή διακόσμηση στην επιφάνειά της (εικ. 10-14). Ειδικότερα, κάθε ποδιά από το Σούλι είναι υφασμένη με χοντρό μάλλινο νήμα και φέρει πλούσια και μακριά κρόσσια στα πλαϊνά, σε έντονα χρώματα όπως βυσσινί, μαύρο, μπλε, κίτρινο ή κόκκινο. Συνηθέστερα, την επιφάνεια διασχίζουν κάθετα χοντρά κορδόνια, χωρίζοντάς την σε επιμέρους ζώνες που κοσμούνται πλάγια και οριζόντια με κεντήματα διαφορετικών χρωματισμών. Οι ποδιές είναι υπενδεδυμένες από βαμβακερό ύφασμα.

Το σύνολο συμπληρώνει ο μαύρος μάλλινος επενδύτης, το σιγκούνι (εικ. 15-17). Τα εμπρόσθια μέρη, το περιλαίμιο, ο γύρος και τα ανοίγματα για τα χέρια, περιγράφονται από μάλλινο ρέλι, όπου είναι ραμμένα πολύχρωμα μεταξωτά σιρίτια, χάρτζια, συνηθέστερα βυσσινί, κίτρινου ή κόκκινου χρώματος. Παράλληλα, είναι κεντημένα γαϊτάνια και κορδόνια σε σπειροειδείς σχηματισμούς. Στην οπίσθια πλευρά, το σιγκούνι στενεύει στο ύψος της μέσης, σχηματίζοντας πλούσιες πτυχώσεις.

Οι κνήμες καλύπτονταν από τα πλεκτά, μάλλινα τσουράπια (εικ. 18-19), πλεγμένα πανομοιότυπα με τα χειρώτια. Τέλος, φοριόνταν δερμάτινα τσαρούχια, κοκκινωπού χρώματος με μαύρη φούντα.¹⁴

10. Τα πουκάμισα που απόκεινται στη συλλογή του Λαογραφικού Μουσείου διαφοροποιούνται ως προς τα μανίκια, καθώς σε ορισμένα έχουν φαρδιά απόληξη και σε άλλα στενή. Επιπλέον, από τις καρτέλες εισαγωγής τους, γνωρίζουμε πως είναι αντίγραφα παλαιών.

11. Σε κάθε μία φορεσιά από το Σούλι τα μανικέτια είναι πανομοιότυπα με τα τσουράπια (βλ. πρκ.) ως προς τον τρόπο κατασκευής και τη διακόσμηση.

12. Εκτός εκείνων που παρουσιάζονται στην παρούσα δημοσίευση, στην ίδια συλλογή απόκεινται περισσότερα γιλέκα από τη Θεσπρωτία, υπ. αρ. κατ. 1713-1733, 2555-2582.

13. Η Χατζημιχάλη (1978, 232), αναφέρει πως η καμντζέλα ήταν γιλέκο με μανίκια. Ωστόσο, στη φορεσιά του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου φαίνεται πως το γιλέκο είναι αμάνικο, όπως και τα γιλέκα της συλλογής του Λαογραφικού Μουσείου «Κώστας Φρόντζος», τα οποία προέρχονται, πιθανότατα, από το Σούλι. Η ένδυση των γυναικών του Σουλίου με ανεξάρτητα μάλλινα – πλεκτά μανίκια, οπωσδήποτε υποδηλώνει πως αν φοριόταν γιλέκο, τότε ήταν αμάνικο.

14. Για τα τσαρούχια, τα υλικά και τις τεχνικές κατασκευής τους στην Ήπειρο, βλ. το έργο της Βρέλλη-Ζάχου 1991, ιδίως 19-28.

Στη συλλογή του Λαογραφικού Μουσείου απόκεινται πολυάριθμα κοσμήματα, τα οποία χρονολογούνται από τον 19ο έως και τον 20ό αι.¹⁵ Αργυρά ή επίχρυσα στην πλειονότητά τους, είναι δουλεμένα από Ηπειρώτες τεχνίτες με διαφορετικές τεχνικές.¹⁶ Παρότι γνωρίζουμε ότι σώζονται λιγοστά σύνολα στολισμού, η γνώση της προέλευσης των κοσμημάτων, κατά την πρόσκτησή τους από την εν λόγω μουσειακή συλλογή, το είδος, η τυπολογία, η δομή της κατασκευής τους και η εναρμόνισή τους με ενδυματολογικά μέρη μιας συγκεκριμένης περιοχής, μας επιτρέπουν να εξακριβώσουμε την καταγωγή τους. Όμως, τα κοσμήματα και η χρήση τους δεν μπορούν να ταυτίζονται αποκλειστικά με μία γεωγραφική περιφέρεια, καθώς και αυτά ταξίδευαν μαζί με τους ανθρώπους.

Ο Ιωάννης Λαμπρίδης αναφέρει πως οι Σουλιώτες ηγάπων όμως τὰ κοσμήματα τῶν γυναικῶν αὐτῶν ἐπὶ τοῦ στήθους.¹⁷ Αδιαμφισβήτητα, κεντρικό σημείο στολισμού υπήρξε πάντοτε το στήθος. Στην κατηγορία των επιστήθιων κοσμημάτων συγκαταλέγονται τα κιουστέκια, ιδιότυπα αλυσιδωτά κοσμήματα (εικ. 20-21).¹⁸ Σειρές αλυσίδων ενώνονται με χυτές ή συρματερές πλάκες, στις οποίες συχνά φιλοτεχνούνται γεωμετρικά σχήματα. Σε πολλά κοσμήματα, αυτού του είδους, κυρίως γυναικεία, αναρτώνται από τις αλυσίδες ποικίλα εξαρτήματα, κρεμασίδια, όπως και νομίσματα.¹⁹ Σε αρκετές περιοχές, όπως και στο Σούλι, οι γυναίκες συνήθιζαν να φορούν κιουστέκια και στη μέση (εικ. 1, 5).²⁰

Σταυροί και φυλακτά, τα λεγόμενα χαϊμαλιά, δεν υπολείπονταν του στολισμού (εικ. 22-23).²¹ Η συμβολική και αποτροπαική ιδιότητα αυτής της ειδικής κατηγορίας κοσμημάτων συνδέεται αναπόσπαστα με τις κατά τόπους παραδόσεις. Αποδίδονταν συνήθως ως δώρα με σκοπό την προστασία από τις αντίξοες καιρικές συνθήκες του ορεινού ηπειρωτικού αναγλύφου, τις επικίνδυνες ληστρικές επιδρομές κατά τη διάρκεια των ταξιδιών και τις συχνές πολεμικές αναμετρήσεις που ταλάνιζαν την περιοχή, ιδίως το Σούλι.²²

Σε αρκετές περιπτώσεις οι ζώνες, ως βασικό εξάρτημα των ενδυμασιών, εξελίχθηκαν σε κοσμήματα, τα οποία συγκρατούσαν κυρίως στο εμπρόσθιο μέρος την περιζώση. Για το λόγο αυτό ονομάστηκαν και κλειδωτήρια (εικ. 24).²³ Γνωστά και ως πόρπες ή τσαπράκια (τα μικρότερου μεγέθους), στην Ήπειρο ήταν αποκλειστικό εξάρτημα των ενδυμασιών. Η τεχνική κατασκευής τους, οι διαστάσεις, όπως και το σχήμα τους ποικίλλουν ανάλογα με την περιοχή προελεύσεως και το λειτουργικό τους ρόλο για τη στήριξη της μέσης ή σε ορισμένες περιπτώσεις και των ρούχων, κυρίως των επενδυτών. Συνδεδεμένες και με τον συμβολικό τους χαρακτήρα, ως γαμήλια στολίδια, αρκετές πόρπες υπερέχουν σε μέγεθος και αξία, όπως τα περίφημα κεμέρια (εικ. 25).

Η διαρκής ενασχόληση των ορεσίβιων κατοίκων του Σουλίου με την κτηνοτροφία, υπήρξε καθοριστικής σημασίας για την επιβίωσή τους. Έχοντας ως άφθονη πρώτη ύλη το μαλλί, οι γυναίκες επιδόθηκαν συστηματικά στην κατεργασία του, εξασφαλίζοντας τον ατομικό και οικιακό ρουχισμό με το γνέσιμο, την ύφανση, την πλέξη, το ράψιμο και το κέντημα. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά του Δημητρίου

15. Σιόντης 2021, 196-319.

16. Για τους τύπους των ηπειρωτικών κοσμημάτων και τις τεχνικές διακόσμησης, βλ. Βρέλλη-Ζάχου 2008, 94-105. Σιόντης 2017, 55-61, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

17. Λαμπρίδης 1890, 29.

18. Ζώρα 1966, 20. Σιόντης 2021, 241-255.

19. Σιόντης 2017, 55-75, ιδίως 59-60 και 67-69, πίν. 14-20. Σιόντης 2021, 313-319.

20. Ζώρα 1966, 20-21, εικ. 46-51.

21. Ζώρα 1966, 21. Σιόντης 2021, 264-273.

22. Στα φυλακτά κυριαρχεί η μορφή του Αγίου Γεωργίου, βλ. Κορρέ 1978β, 48-50. Σιόντης 2021, 272-273.

23. Ζώρα 1966, 21-22. Σιόντης 2021, 277-298.

Οικονομίδη, έπειτα από τη λαογραφική του αποστολή στα Σουλιωτοχώρια το καλοκαίρι του 1958: 'Ως πρὸς τὸ ἔνδυμα συνεχίζεται ἡ παλαιὰ παράδοσις. Αἱ γυναῖκες ὑφαίνουν εἰς τὸν ἀργαλειὸν τὰ ἐσώρρουχα καὶ ἐξώρρουχα, τὰς κληνοστρωμνὰς καὶ τὰ σκεπάσματά των. Τῆς κόρης κυριώτατον καθήκον κατὰ τὴν νεανικὴν ἡλικίαν εἶναι νὰ ὑφάνῃ τὴν προῖκα τῆς, τὴν ὁποίαν στοιβάζει ἐπὶ κασσέλλας. Τὸ σύνολον τῆς προικὸς λέγεται «γίκος».²⁴

Τα αυθεντικά εναπομείναντα δείγματα των φορεσιῶν του Σουλίου, τα οποία ανήκουν στη συλλογή του Λαογραφικῦ Μουσείου «Κώστας Φρόντζος», ὅπως και τα κοσμήματα που συνδέονται με τον στολισμό των γυναικῶν, συμβάλλουν καθοριστικά στην ανασύνθεση του εν λόγω συνόλου. Η γυναικεία σουλιώτικη φορεσιά ανήκει στον τύπο των φορεσιῶν με το σιγκούνι και μοιάζει τυπολογικά και αισθητικά με τις υπόλοιπες φορεσιές που γνωρίζουμε ἀπὸ τὴν περιοχή τῆς Θεσπρωτίας, ως ἀναπόσπαστο μέρος τῆς ηπειρωτικῆς παράδοσης.

Theodoros K. Siontis

Costumes from Souli in the collection of the «Kostas Frontzos» Folklore Museum

In the collection of the «Kostas Frontzos» Folklore Museum, which is in the center of the city of Ioannina, costumes from Souli are kept, one of which is exhibited, among others, in the permanent exhibition. This publication describes the parts of the costume, as well as various jewels, which the Souliotisses used to hang on their clothes, as an integral element of their adornment.

24. Οικονομίδης 1958-1959, 277.

Βιβλιογραφία

- Bartholdy 1807: J. L. S. Bartholdy, *Voyage en Grèce, fait dans les années 1803 et 1804*, II, Παρίσι.
- Βλαχογιάννης 1930: Γ. Βλαχογιάννης, *Μεγάλα Χρόνια. Λόγοι κι' αντίλογοι*, Αθήνα.
- Βρέλλη-Ζάχου 1991: *Τα τσαρούχια και οι τσαρουχάδες στην Ήπειρο. Συμβολή στη μελέτη της λαϊκής υπόδησης*, (έκδ. Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα), Ναύπλιο.
- Βρέλλη-Ζάχου 2008: Μ. Βρέλλη-Ζάχου, Τα ηπειρωτικά κοσμήματα (Ιστορία-Λαογραφία), *Εικαστική Παιδεία* 24, 94-105.
- Ελληνικές Φορεσιές 1993: *Ελληνικές Φορεσιές. Συλλογή Εθνικού Ιστορικού Μουσείου* (Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος), Αθήνα.
- Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών 1989: Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών (εκδ.), *Ήπειρος: Ιστορική παράδοση και δημιουργική συνέχεια. Η Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών και ο θεμελιωτής της Κ. Φρόντζος, πρόεδρος της ΕΗΜ από την ίδρυσή της ως το θάνατό του (1955-1986)*, Ιωάννινα.
- Ζώρα 1966: Π. Ζώρα, *Κεντήματα και κοσμήματα της ελληνικής φορεσιάς*, Αθήνα
- Κορρέ 1978α: Κ. Γ. Κορρέ, *Νεοελληνικός κεφαλόδεσμος*, Αθήνα.
- Κορρέ 1978β: Κ. Γ. Κορρέ, *Η ανθρώπινη κεφαλή θέμα αποτρεπτικό στη νεοελληνική λαϊκή τέχνη: συμβολή στη μελέτη των συμβολισμών της νεοελληνικής λαϊκής τέχνης*, Αθήνα.
- Λαμπρίδης 1890: Ι. Λαμπρίδης, *Ήπειρωτικά Μελετήματα II (Τὰ Σουλιωτικά. Τοπογραφία τοῦ Σούλη, προαγωγή, ἤθη, ἔθιμα, ἄθλοι καὶ εὐκλεεῖς ἀγώνες τῆς Λάκκας καὶ τοῦ Κακοσοῦλη)*, τεύχ. 10, Ἐν Ἀθήναις.
- Μαμμόπουλος 1964: Α. Χ. Μαμμόπουλος, *Ήπειρος. Λαογραφικά – Ηθογραφικά – Εθνογραφικά Β΄*, Αθήνα.
- Οικονομίδης 1958-1959: Δ. Οικονομίδης, Λαογραφική ἀποστολή εἰς τὰ Σουλιωτοχώρια (12 Ἰουλίου-10 Αὐγούστου 1958), *Ἐπετηρίς τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 11-12, 270-277.
- Σιόντης 2017: Θ. Κ. Σιόντης, Νομίσματα σε κοσμήματα ἀπὸ τις μουσειακὲς συλλογὲς των Ἰωαννίνων, *Πρακτικὰ Διεθνούς Συνεδρίου: Νόμισμα / Κόσμημα. Χρήσεις – Διαδράσεις – Συμβολισμοὶ ἀπὸ την αρχαιότητα ἕως σήμερα* (Ἰος, 26-28 Ἰουνίου 2009), (KERMA IV), επιμ. ἔκδ. Κ. Λιάμπη – Κ. Παπαευαγγέλου-Γκενάκου – Δ. Πλάντζος, Αθήνα, 55-75, πίν. 15-28.
- Σιόντης 2021: Θ. Κ. Σιόντης, Θεματικὸς κατάλογος κοσμημάτων Λαογραφικοῦ Μουσείου Κώστας Φρόντζος, στο Κ. Λιάμπη (επιμ.), *Οδὸς ἀβέρωφ – κόσμημα – Γιάννινα, Εταιρεία Ηπειρωτικῶν Μελετῶν*, Ιωάννινα, 196-319.
- Σταμέλος 1988: Δ. Σταμέλος, *Λαογραφικά Σουλίου. Ἀπὸ τὸ Ἔπος τῆς Σουλιώτικης παλικαριάς ὡς τὸν αἰῶνα μας*, Αθήνα.
- Χατζημιχάλη 1978: Α. Χατζημιχάλη, *Η ελληνική λαϊκή φορεσιά*, I, Αθήνα.

1.

2.

3.

4.

Εικ. 1. 1. Ενδυμασία Σουλίου Λαογραφικό Μουσείο Κώστας Φρόντζος. 2. Μαντήλι με σταμπωτή μπορντούρα. 3, 4. Πουκάμισο.

1.

2.

3.

4.

5.

Εικ. 2. 1. Λεπτομέρεια Ενδυμασίας Σουλίου με μανίκα. 2, 3. Γιλέκο. 4, 5. Ζωνάρι.

1.

2.

3.

4.

5.

6.

Εικ. 3. 1, 2, 3, 4, 5. Ποδιά. 6. Σεγκούνι (εμπρόσθια όψη).

Εικ. 4. 1, 2. Σεγκούνι (οπίσθια όψη). 3, 4. Προποδιά.

Εικ. 5. 1. Επιστήθιο κόσμημα (κιουστέκι). 2. Κιουστέκι. 3. Φυλακτό (χαιμαλι). 4, 5. Σταυρός. 6. Πόρπη (σαπράκι). 7. Κεμέρι.

Το Σούλι στον Τύπο της Επανάστασης (1824-1827): Η περίπτωση των εφημερίδων «Ο Φίλος του Νόμου», «Ελληνικά Χρονικά» και «Γενική Εφημερίς της Ελλάδος»

Οι εφημερίδες που εκδόθηκαν κατά την περίοδο του πολέμου της Ανεξαρτησίας¹, από το 1821 έως το 1828, διασώζουν πολύτιμες πληροφορίες για την εξέλιξη του Αγώνα καθώς και πλείστα πολεμικά και στρατιωτικά γεγονότα. Ανάμεσα σε αυτές, ωστόσο, μπορεί κανείς να διακρίνει και ζητήματα που σχετίζονται με την κοινωνία, τον πολιτισμό και την παιδεία².

Η πρώτη έντυπη εφημερίδα ήταν η «Σάλπιγξ Ελληνική», η οποία εκδόθηκε τον Αύγουστο του 1821 στην Καλαμάτα³. Ακολούθως, το 1824 και αφού μεταφέρθηκαν στον Ελληνικό χώρο τυπογραφικές μηχανές, μέσα σε ιδιαίτερα δύσκολες εμπόλεμες συνθήκες, συνεχίστηκε η εκδοτική προσπάθεια⁴. Έτσι, κατά τη διάρκεια αυτού του έτους εκδόθηκαν τα «Ελληνικά Χρονικά»⁵ στο Μεσολόγγι, με συντάκτη τον Ιωάννη Μάγερ⁶, η εφημερίδα ο «Φίλος του Νόμου»⁷ στην Ύδρα από τον Ιωσήφ Κιάππε, έντυπο το οποίο εκπροσώπησε επί ένα χρονικό διάστημα τη Διοίκηση και η «Εφημερίς των Αθηνών»⁸ στην Αθήνα, με εκδότη τον Γεώργιο Ψύλλα. Το 1825 εκδόθηκε η εφημερίδα «Η Γενική Εφημερίς της Ελλάδος»⁹ στο Ναύπλιο, το οποίο ήταν τότε η έδρα της Κυβέρνησης και του Κοινοβουλίου. Η εν λόγω εφημερίδα εκδιδόταν έως τον Μάρτιο του 1832 και αποτέλεσε την επίσημη εφημερίδα της Διοίκησης με διευθυντή τον Θεόκλητο Φαρμακίδη¹⁰.

Συγκρατώντας τα ανωτέρω, επικεντρώνουμε την προσοχή μας στην περίπτωση του Σουλίου μέσα από τη γραφίδα της Υδραϊκής εφημερίδας «Ο Φίλος του Νόμου», της Ναυπλιώτικης «Η Γενική Εφημερίς της Ελλάδος» και της Μεσολογγίτικης «Ελληνικά Χρονικά». Ειδικά για την εφημερίδα «Ο Φίλος του Νόμου», κύρια αιτία της επιλογής της για την ανίχνευση ειδήσεων σχετικών με το Σούλι, υπήρξε η ξεκάθαρη πρόθεση του εκδότη να προβληθούν οι αγώνες και οι προσπάθειες του ελληνικού στοιχείου εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η ειδησεογραφία της εφημερίδας στόχευε στην εθνική ανάταση και την εξύψωση του πατριωτισμού, ενώ πρόβαλλε και τις εκδηλώσεις φιλελληνισμού στη δυτική

1. Mazower 2021. Χατζής 2021. Πιζάνιας 2021. Ελληνικό Ίδρυμα Πολιτισμού 2021. Βερέμης – Κολιόπουλος – Μιχαηλίδης 2018. Dakin 2010, 62-299.

2. Για ζητήματα ιστορίας και τύπου γενικώς βλ. Λούλος 2006, 25-32. Μπάλτα 2001, 65-74. Μπάλτα – Παπαδημητρίου 1993.

3. Χρήστου 2021, 49-54. Κουμαριανού 2008, 57.

4. Ματθιόπουλος 2022, 327-337.

5. Δρούλια-Μητράκου 2008α, 137-138.

6. Μπέλλα 2019.

7. Δρούλια-Μητράκου 2008β, 258-260.

8. Κουτσοπανάγου 2008, 298-299. Κουμαριανού 2001, 42-49.

9. Κουμαριανού 1975, 585-586.

10. Κρίππας 1979, 41-46. Μάγερ 1957, 20-22.

Ευρώπη και στις Ηνωμένες Πολιτείες¹¹. Κατά τα άλλα, ως διοικητική εφημερίδα δημοσίευε αποφάσεις, ψηφίσματα, πράξεις, εγκυκλίους καθώς και τα Πρακτικά του Βουλευτικού¹².

Ομοίως, επιλέξαμε για την επισκόπησή μας σχετικά με το Σούλι και την εφημερίδα «Η Γενική Εφημερίς της Ελλάδος», η οποία υπό τη διεύθυνση του Θεόκλητου Φαρμακίδη αποτέλεσε έκδοση υψηλής στάθμης με ποικιλία ειδήσεων του εξωτερικού και του εσωτερικού και αρθρογραφίας για τη διεξαγωγή του πολέμου στα διάφορα μέτωπα, με έμφαση τη χερσαία Ελλάδα¹³. Επίσης, συμπεριλάμβανε στη θεματική της άρθρα πολιτικά, δοκίμια για τον πατριωτισμό, κείμενα φιλολογικά, σχόλια για τις ελληνικές αρχαιότητες, καθώς και επιστολές αναγνωστών, που όλα αυτά συνέθεταν το τελικό ύφος της εφημερίδας¹⁴.

Στην ίδια κατεύθυνση, τα «Ελληνικά Χρονικά» εκδίδονταν στο Μεσολόγγι καθ' όλη τη διάρκεια της πολιορκίας μέχρι την Έξοδο, με κάποιες διακοπές ως προς την περιοδικότητα¹⁵. Σε κάθε περίπτωση, υπάρχουν πολλά κοινά στη θεματογραφία των «Ελληνικών Χρονικών» και των άλλων εφημερίδων, με κύρια την ειδησεογραφία που αφορά τα πολεμικά γεγονότα, την προετοιμασία του στρατού καθώς και τις πράξεις της Διοίκησης. Βεβαίως, στα «Ελληνικά Χρονικά» δημοσιεύονται περισσότερες ειδήσεις και πληροφορίες για τον πόλεμο και τα γεγονότα της Στερεάς γιατί υπήρχε αυξημένο το ενδιαφέρον του κοινού για τα θέματα της περιοχής του.

Στρεφόμενοι, τώρα, στα προσφερόμενα στοιχεία από τις τρεις εφημερίδες, αποδίδουμε, αρχικά, την ποσοτική - αριθμητική παρουσία του Σουλίου στις σελίδες των εφημερίδων. Συγκεκριμένα, στο σύνολο των δέκα, ακριβώς, αναφορών για το Σούλι, χρειάζεται να επισημανθεί ότι την καθολική πλειοψηφία στις αναφορές λαμβάνει ο ηρωικός απόηχος του Σουλίου και των Σουλιωτών και ο αντίστοιχος θρύλος που τον συνόδευσε¹⁶. Κάτι, το οποίο αιτιολογείται από το γεγονός ότι από το 1824 και εξής τα επιχειρησιακά γεγονότα σχετικά με το Σούλι είχαν, επί της ουσίας, ολοκληρωθεί.

Διατρέχοντας, πάντως, τις δημοσιεύσεις που αφορούν γενικά τις εφημερίδες κατά την περίοδο, τουλάχιστον από το 1824 έως το 1827, διαπιστώνουμε τις διαρκείς και σταθερές αναφορές στις αλληπάλληλες ήττες της περιόδου, εξαιτίας και του εμφυλίου, με τις αντίστοιχες οδυνηρές συνέπειες για τις εμπόλεμες περιοχές, στις οποίες η Οθωμανική Αυτοκρατορία είχε επιβληθεί¹⁷. Η αναγκαιότητα, λοιπόν, για την μνημόνευση του ηρωικού παρελθόντος από την πλευρά των εφημερίδων, όπως για την περίπτωση του Σουλίου, γινόταν περισσότερο επιτακτική σε αυτές τις κρίσιμες στιγμές για την έκβαση του απελευθερωτικού Αγώνα. Έτσι, μπορεί να διαπιστώσει κανείς πως καταγράφονται στον Τύπο αρκετές αναφορές στην ηρωική παρουσία των Σουλιωτών τόσο κατά την προεπαναστατική περίοδο όσο και γενικότερα κατά τη διάρκεια της απελευθερωτικής προσπάθειας.

Ως εκ τούτου, στο φύλλο της 15ης Απριλίου του 1825 των «Ελληνικών Χρονικών» αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι «Άραγε έχει και η νεωστή αναγεννηθείσα Ελλάς να καυχηθή εις άνδρας πατριώτας; Τοιούτους οποίους ανωτέρω τους εχαρητηρίσαμεν; *Ναι! Μεταξύ των ζώντων έχει τινάς, τους οποίους η θεά φήμη έκαμεν ήδη γνωστούς εις τον κόσμον, και η Ιστορία ογλίγωρα θέλει διακηρύξει επισήμως.* Έχει

11. Κουμαριανού 2010, 394-397.

12. Δρούλια-Μητράκου 2008β, 258-259.

13. Κουμαριανού 1975, 585. Μάγερ 1957, 30-32.

14. Δρούλια-Μητράκου 2008γ, 420-421.

15. Δρούλια-Μητράκου 2008α, 137-138. Μάγερ 1957, 23-26.

16. Για τη συμβολή των Σουλιωτών στην Επανάσταση του 1821 γενικώς βλ. Νικολαΐδου 1997, 272-279. Ψιμούλη 2006, 313-468. Ασημακόπουλος 2021. Σούλης 2008, 217-287. Κραψίτης 1989.

17. Αναστασόπουλος 2021, 83-186. Μιχαηλίδης 2021, 73-128. Μπότσιου 2021, 243-271. Μαυρογορδάτος 2020, 99-118. Ροτζώκος 2015, 87-164. Βακαλόπουλος 1982, 407-860. Βακαλόπουλος 1975, 373-405.

και μεταξύ των αποθανόντων όχι ολίγους αληθείς ήρωας. Έχει τον εκ Σουλίου Μάρκον Μπότσαρη, έχει τον Ηλίαν και Κυριακούλην εκ της λαμπράς Σπαρτιατικής οικογενείας του Μαυρομιχάλη, οι οποίοι πολεμούντες υπέρ πατρίδος εθυσιάσθησαν ως άλλοι Λεωνίδαί...»¹⁸. Στην ίδια κατεύθυνση δύο χρόνια αργότερα, στις 7 Φεβρουαρίου του 1827 η εφημερίδα «Ο Φίλος του Νόμου» επανέρχεται στον διαμορφούμενο σθεναρό θρύλο του Σουλίου αναφέροντας χαρακτηριστικά: «Οι αθανάτοι πρόμαχοι της ιεράς Ελλάδος, οι αδάμαστοι Ρουμελιώται, έχοντες πολλάκις εις τας φάλαγγας των το καύχημα της Πελοποννήσου, τον ήρωα Νικήταν, τους παρελθόντας χρόνους ανανέωσαν εις την Αμιάλην και εις το Καρπενήσιον τας νίκας του Μαραθώνος και των Θερμοπυλών. Και σήμερον ο γενναίος στρατηγός Καραϊσκάκης βοηθούμενος από τα πολύτιμα λείψανα του Σουλίου και μαχόμενος υπέρ της ηρωικής γης των Αθηνών, εις την Αράχοβαν, εις το Δίστομον έδειξεν ανδρείαν και πολεμικήν φρόνησιν αξίαν του Μιλτιάδου.»¹⁹.

Διεισδύοντας σταδιακά, στην επεξεργασία του υλικού μας, εστιάζουμε την προσοχή μας και σε ζητήματα που αφορούν την ποίηση και γενικότερα τη λογοτεχνία. Έτσι, ενδεικτικές είναι οι αναφορές του Σουλίου σε ποιήματα που δημοσιεύονται στα συγκεκριμένα φύλλα. Το Σούλι, άλλωστε, υπήρξε πηγή έμπνευσης για τους ποιητές ως σύμβολο θυσίας, ειδικά σε μία εποχή που οι εμφύλιες διαμάχες και οι πολεμικές αποτυχίες αυξάνονταν, μετά την έλευση του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο²⁰. Η ανυποταξία των Σουλιωτών και τα παραδοσιακά κοινωνικά στερεότυπά τους αντικατοπτρίζονται έντονα και σε ποίημα του Φαναριώτη συγγραφέα και πολιτικού Ιάκωβου Ρίζου Νερουλού²¹, το οποίο δημοσιεύθηκε στις 27 Σεπτεμβρίου του 1824 στην εφημερίδα «Ελληνικά Χρονικά». Σύμφωνα με αυτό «*Το δε περίφημον όρος Σούλι όπου οι άνδρες κεραυνοί όντες κ' από τα σύνεφα καθορμώντες. Ποτέ δεν έπεσαν κάτω δούλοι...*». Και λίγο παρακάτω σημειώνει: «...*Άμα δε άρχισε χειρ δημίων / Μ' Ελλήνων αίμα την γην να βάφη. / Κ' άμα το Σούλι αίφνης εστράφη / Κ' είδε τας φάλαγγας των Σουλιών. / Από την φήμην ήκουσε πρώτα / Τας υψηλάς των ανδραγαθίας, / Έπειτ' αν θέλης και μαρτυρίας / Τους πολεμίους αυτών ερώτα...*»²².

Σε κάθε περίπτωση, πάντως, τα γραφόμενα στην εφημερίδα απεικονίζουν λεπτομερείς για κάθε ερευνητή, αποτυπώσεις των στιγμών του Αγώνα και μεταδίδουν τις αγωνίες των αγωνιστών κατά την πολεμική διαδικασία. Γράφεται, για παράδειγμα, στην «Γενική Εφημερίδα της Ελλάδος» της 10ης Απριλίου του 1826, με αφορμή τα γεγονότα του Μεσολογγίου, στο ποίημα «Ωδή εις το Μεσολόγγι» του λογιού, δικαστικού και πολιτικού Δημητρίου Αινιάνος²³, αγωνιστή της Επανάστασης του 1821: «...*Το τείχος τούτο το ματωμένον / και το πολύτιμόν σου το χώμα, / Όπως' τα αίματα / είν' πνιγμένον, / θα ευφημούντ' από κάθε στόμα. / Αλλά τί λέγω; Σεις στρατιώται, / Σεις, ω γενναίοι παίδες Σουλίου, / Σεις καρτερόψυχοι Ρουμελιώται, / Σωτήρες είσθε Μεσολογγίου...*»²⁴.

Ωστόσο, σε μία περίοδο εμφυλίου πολέμου για την ελληνική πλευρά και έντονων πολιτικών αντιπαραθέσεων είναι αναμενόμενο οι εφημερίδες να ενδιαφέρονται τόσο για την ουσιαστική ενημέρωση των αναγνωστών όσο και για τη δημιουργία εντυπώσεων στην κοινή γνώμη. Είναι, ως εκ τούτου, ανάλογες κάποιες αναφορές στις εφημερίδες, υπό την σκέπη του ελέγχου, για τις πολιτικές εξελίξεις αλλά και την στρατιωτική έκβαση των μαχών.

18. ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ 15-4-1825, Αρ. 30.

19. Ο ΦΙΛΟΣ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ 7-2-1827, Αρ. 266.

20. Σακελλαρίου 2012, 105-111. Κοτσώνης 1999, 21-22.

21. Μακροδημήτρης 2000, 43-44. Πούχνερ 2006, 421-422.

22. ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ 27-9-1824, Αρ. 79.

23. Καγιαλής 1996, 116-133.

24. ΓΕΝΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ 10-4-1826, Αρ. 53.

Μία ενδιαφέρουσα πτυχή αυτών των δημοσιευμάτων είναι και οι διπλωματικές παράμετροι των διαφόρων συμβάντων κατά τη διάρκεια του Αγώνα. Είναι συχνές οι αναφορές αλλά και ο στηλιτευτικός λόγος για δραστηριότητες των Αγγλικών και των Γαλλικών στρατιωτικών δυνάμεων, τις οποίες οι δημοσιογράφοι είχαν συνδέσει με την ιστορική διαδρομή του Σουλίου. Ειδικότερα, διαβάζουμε στο φύλλο της 25ης Σεπτεμβρίου του 1826 της εφημερίδας «Γενική Εφημερίς της Ελλάδος»: «Η μεγάλη Βρετανία έως τα 1823 δεν εντράπη τελείως να συνδράμη τους Τούρκους, και να καταπονέση τους Έλληνας με όλην όσην δύναμιν την έδιδεν η γειτονία της· και ο σουλτάνος χρεωστεί την διατήρησιν των Πατρών, της Πρεβέζης και της Πάργας, τον επηρησμόν του Γαλαξιδίου και την ολεθρίαν παράδοσιν του ηρωϊκού Σουλίου εις τους Άγγλους. Το εναντίον από τα 1823 η Αγγλία επήρην άλλο σύστημα ουδετερότητος επικιέστερον και συχνά ευμενές προς τους Έλληνας»²⁵. Στην συχνότητα αναλόγων ειδήσεων θα προσθέταμε και την κρίση της εφημερίδας (εικόνα 2) για την Γαλλική στάση επί του ελληνικού ζητήματος στις 5 Μαρτίου του 1827. Συγκεκριμένα, η εφημερίδα μας πληροφορεί ότι «Η Γαλλία, λέγει και η Αγγλία ησχολήθησαν επιμόνως εις το να δώσωσι τέλος εις τον πόλεμον των Ελλήνων· αλλ' η μεν Γαλλία επεθύμει και ηύχετο εν ταυτώ να συσταθή εις την Ελλάδα μοναρχία συνταγματική· η δε Αγγλία ήθελε και επρότεινεν έν οσποδαράτον εις την Πελοπόννησον, και άλλο εις την Κρήτην και το Αιγαίον πέλαγος, και τα δύο εξαρτώμενα και υποτελή του σουλτάνου· και ούτως οι ήρωες του Σουλίου και οι ανδρείοι Ρουμελιώται υποπίπτουσι πάλιν εις τον ζυγόν των Τούρκων, οίτινες, εκτός των επαρχιών της Αιτωλίας, Λεβαδείας, Ακαρνανίας, και της ιεράς των Αθηνών πόλεως, θέλουσι κρατεί ακόμη και το Φρούριον της Κορίνθου»²⁶.

Κινούμενοι, πάντως, σε κάποιο διαφορετικό, αν και σχετικό με τα προηγούμενα, πεδίο, ας σημειώσουμε με έμφαση και την περίπτωση δριμείας κατηγορίας σε πρόσωπα και οπλαρχηγούς του Αγώνα με αφορμή την αποτυχούσα έκβαση των πολεμικών διαδικασιών. Συγκεκριμένα, ο Μάγερ, μέσω της εφημερίδας του «Ελληνικά Χρονικά», έβαλε πολλάκις εναντίον του Γεωργίου Βαρνακιώτη, Έλληνα οπλαρχηγού από τη Ρούμελη με πολλές πρωτοβουλίες στις διαπραγματεύσεις με τους Τούρκους, τα αποκαλούμενα τότε «καπάκια»²⁷. Εν προκειμένω, στο φύλλο της 28ης Ιουνίου του 1824 ο Μάγερ απευθύνεται στον Βαρνακιώτη κάνοντας αναφορά και στις ενέργειές του για το Σούλι: «...Και που να διηγούμαι τας πράξεις σου! Δεν εξήτεις ψηφίσματα της Γερουσίας δια να γενής Κύριος και αυτής της Διοικήσεως; δεν ανταπεκρινόσουν μετά του Ομέρ πασά από το του Λουτρακίου στρατόπεδον, αποστέλλων κριθάρια, και άλλα όσα εσπερείτο αυτός και δια να απατήσης τον Κόσμον και την Διοίκησιν κατηγορείς τον φιλέλληνα Αντόνιο Πασάνον (Μπασάνον), όστις σου έδιδεν εμπόδιον εις αυτήν την ανταπόκρισιν; δεν εστάθης συ ο επίβουλος της εκστρατείας προς βοήθειαν του Σουλίου, δια την ζηλοτυπίαν σου εναντίον του αιμνήστου Μάρκου Μπότσαρη, δεν κατέπιες δια δύο χρόνους τα εισοδήματα των Σκαλωμάτων του Ξηρομέρου; ο Χαλαστής της Άρτας δεν είσαι συ, και ο αίτιος τώσων και τώσων κακών;»²⁸.

Διεισδύοντας περαιτέρω στην επεξεργασία του πολύπλευρου υλικού μας, εστιάζουμε την προσοχή μας και σε ζητήματα που αφορούν την ίδια την πολεμική διαδικασία στα 1827 στην Στερεά Ελλάδα, στην οποία το Σούλι αποτελεί, εκ νέου, σημείο αναφοράς και ηρωισμού. Πρόκειται για δημοσιεύματα της εφημερίδας «Ο Φίλος του Νόμου», στα οποία περιγράφονται οι νίκες του στρατεύματος του στρατηγού Καραϊσκάκη που διαμέλισε το Τουρκικό στρατόπεδο του Διστόμου²⁹. Η εφημερίδα γράφει

25. ΓΕΝΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ 25-9-1826, Αρ. 95.

26. ΓΕΝΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ 5-3-1827, Αρ. 34.

27. Παπαγιώργης 2003, 71-141. Αγαπητός 1877, 304-321.

28. ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ 28-6-1824, Αρ. 52.

29. Κόκκινος 1974α, 554-556.

για αυτό το στράτευμα στις 21 Φεβρουαρίου του 1827: «Το δε ηρωϊκόν εκείνο στράτευμα, εις το οποίον ευρίσκονται τα ένδοξα και εις τους Τούρκους τρομερά λείψανα του Σουλίου και της αμιμήτου φρουράς του Μεσολογγίου, ενούμενα με το Ολυμπιακόν, μέλλουσιν εντός ολίγου ως κεραυνοί να εκπέσωσιν εις τον Κιουταχή και ως Άγγελοι ελευθερωταί ν' ανοίξωσι τας πύλας της Ακροπόλεως των Αθηνών»³⁰. Ως προέκταση, πάντως, της συγκεκριμένης επισήμανσης, ας σημειώσουμε και την μνημόνευση από την ίδια εφημερίδα της μάχης του Ανάλατου και του θανάτου του Σουλιώτη Λάμπρου Βεϊκού. Η μάχη του Ανάλατου ήταν μία σκληρή μάχη με αρνητική έκβαση για την ελληνική πλευρά, στις 24 Απριλίου του 1827, στη σημερινή περιοχή του Νέου Κόσμου στην Αθήνα³¹. Διαβάζουμε, επί παραδείγματι, ως ένα είδος νεκρολογίας στο φύλλο της εφημερίδας της 29ης Απριλίου του 1827: «Τούτων δε όλων οι περισσότεροι εξωγήθησαν, και μόνον κατά το λέγειν των πολλών εφονεύθησαν ο Λάμπρος Βεϊκος και ο Ιγγλέσης. Εις τον πρώτον εχασεν η Ελλάς ένα των ενδοξοτέρων Αρχηγών της αμιμήτου φρουράς του Μεσολογγίου, έν από τα λαμπρότερα λείψανα του περικλεούς Σουλίου. Εις δε τον δεύτερον έχασε νέον ενάρητον και γενναίον από τους πρώτους, οίτινες ησθάνθησαν την ανάγκην της Στρατιωτικής Τακτικής...»³². Στην ίδια κατεύθυνση, πάλι για το Σούλι και το φρούριό του αυτή τη φορά, πληροφορούμαστε από την εφημερίδα «Ο Φίλος του Νόμου» της 9ης Ιουνίου του 1824 (εικ. 3) τα εξής: «Εις τας 24 Μαΐου ήλθεν από Κωνσταντινούπολιν εις Πρέβεζαν ένας βασιλικός Ιμπροχώρης με 100 γιανιτσάρους φέρων φερμάνια προς τον εκεί Μουσελίμην Μπεκίρ Τζογαδόρον να παραδώσει εις αυτόν τα φρούρια Πρέβεζας, Βόνιτζας, Άρτας, Πάργας, Βουθιντρού και Σουλίου. Ούτος δε όχι μόνον δεν τα εδέχθη μέσα εις την Πρέβεζαν, αλλά ήρχησεν ευθύς να προπαρασκευάζεται και εις αντίστασιν, βαθύνων τας τάφρους του φρουρίου»³³.

Οδεύοντας προς το τέλος αυτής της επισκόπησης, υπογραμμίζουμε ότι τα ανωτέρω συγκεκριμένα τεκμήρια αποτυπώνουν αντιπροσωπευτικά την παρουσία του Σουλίου κατά την δεκαετία του 1820 καθώς και τις προτεραιότητες του τύπου στην διαμόρφωση της θεματολογίας του. Με άλλα λόγια πρόκειται για ειδήσεις, οι οποίες αφενός προσδιορίζουν τις εξαρτώμενες σχέσεις ανάμεσα στην εφημερίδα και τον αναγνώστη και αφετέρου περιγράφουν το στρατιωτικό πλαίσιο της εποχής του απελευθερωτικού Αγώνα. Σε κάθε περίπτωση, για την περίπτωση του Σουλίου, οι εφημερίδες αποτέλεσαν μία πλεονεκτική σύνθετη πηγή πληροφοριών, εντός των οποίων συνδυάστηκαν οι πολιτικές ή στρατιωτικές επιρροές, οι κοινωνικές επιδράσεις και εν τέλει οι προσδοκίες των ίδιων των αναγνωστών κατά την περίοδο της Επανάστασης του 1821.

30. Ο ΦΙΛΟΣ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ 21-2-1827, Αρ. 270.

31. Δημητρακόπουλος 1975, 449-452. Κόκκινος 1974β, 24-37.

32. Ο ΦΙΛΟΣ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ 29-4-1827, Αρ. 288.

33. Ο ΦΙΛΟΣ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ 29-6-1824, Αρ. 25.

Nikolaos A. Anastasopoulos

Souli in the press of the Revolution (1824–1827): The case of the newspaper «The Friend of the Law», «Greek Chronicle» and «General Journal of Greece»

The newspapers published during the period of the Revolution, from 1821 to 1828, preserve valuable information as well as much news about war and military events. In this article we are looking for news about Souli through the pages of the Hydra newspaper «Friend of the Law», the Nafplio newspaper «The General Journal of Greece» and the Messolonghi «Greek Chronicle». In any case, in the case of Souliou, newspapers were a source of information, with political or military influences, social influences and the expectations of the readers themselves during the period of the 1821 Revolution.

Βιβλιογραφία

- Αγαπητός 1877: Αγ. Σ. Αγαπητός, *Οι ένδοξοι Έλληνες του 1821 ή οι Πρωταγωνισταί της Ελλάδος*, εν Πάτραις.
- Ασημακόπουλος 2021²: Ν. Χ. Ασημακόπουλος, *Η συμβολή των Σουλιωτών στην Επανάσταση του 1821*, Αθήνα.
- Αναστασόπουλος 2021: Ν. Αναστασόπουλος, *Από τη σφαγή της Χίου στην έξοδο του Μεσολογγίου*, Αθήνα.
- Βακαλόπουλος 1975: Απ. Ε. Βακαλόπουλος, *Η Επανάσταση κατά το 1825, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΒ΄, Αθήνα, 373-405.
- Βακαλόπουλος 1982: Απ. Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, Η μεγάλη Ελληνική Επανάσταση (1821-1829), ΣΤ΄ Η εσωτερική κρίση (1822-1825)*, Αθήνα.
- Βερέμης – Κολιόπουλος – Μιχαηλίδης 2018: Θ. Μ. Βερέμης – Γ. Σ. Κολιόπουλος – Ι. Δ. Μιχαηλίδης, *1821, Η δημιουργία ενός έθνους – κράτους*, Αθήνα.
- Dakin 2010: D. Dakin, *Ο αγώνας των Ελλήνων για την ανεξαρτησία 1821-1833*, Αθήνα.
- Δημητρακόπουλος 1975: Οδ. Δημητρακόπουλος, Θάνατος του Καραϊσκάκη. Η μάχη στον Ανάτο και δεινή ήττα των Ελλήνων, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΒ΄, Αθήνα.
- Δρούλια-Μητράκου 2008α: Έλ. Δρούλια-Μητράκου, Ελληνικά Χρονικά, *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, τόμ. Β΄, Αθήνα, 137-138.
- Δρούλια-Μητράκου 2008β: Έλ. Δρούλια-Μητράκου, Ο Φίλος του Νόμου, *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, τόμ. Β΄, Αθήνα, 258-260.
- Δρούλια – Μητράκου 2008γ: Έλ. Δρούλια-Μητράκου, Γενική Εφημερίς της Ελλάδος, *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, τόμ. Α΄, Αθήνα, 420-421.
- Ελληνικό Ίδρυμα Πολιτισμού 2021: Ελληνικό Ίδρυμα Πολιτισμού, *Η Επανάσταση του 1821, Έντεκα ιστορικοί ιχνηλατούν την πορεία του Αγώνα*, Αθήνα.
- Εφημερίδες: Φίλος του Νόμου 1824 - 1827, Ελληνικά Χρονικά 1824 – 1825, Γενική Εφημερίς της Ελλάδος 1826-1827.
- Καγιαλής 1996: Τ. Καγιαλής, Δημήτριος Αινιάν. Βιογραφία, εργογραφία, εισαγωγή στο πεζογραφικό του έργο, ανθολόγιο κριτικής, επιλογή βιβλιογραφίας, στο Ν. Βαγενάς (επιμ.), *Η παλαιότερη πεζογραφία μας*, τ. Δ΄ (1830-1880), Αθήνα, 116-133.
- Κόκκινος 1974α: Δ. Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάσταση*, τόμ. 5, Αθήνα.
- Κόκκινος 1974β: Δ. Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάσταση*, τόμ. 6, Αθήνα.
- Κοτσώνης 1999: Κ. Λ. Κοτσώνης, *Ο Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο*, Αθήνα.
- Κουμαριανού 1975: Αικ. Κουμαριανού, Έντυπες εφημερίδες, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΒ΄, 584-586.
- Κουμαριανού 2001: Αικ. Κουμαριανού, Εφημερίς Αθηνών, *Ιστορικά, «Ο Τύπος στον αγώνα του 1821»*, εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 22/3/2001, Αθήνα, 42-49.
- Κουμαριανού 2008: Αικ. Κουμαριανού, Σάλπιγξ Ελληνική, *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, τόμ. Δ΄, Αθήνα, 57.
- Κουμαριανού 2010: Αικ. Κουμαριανού, *Ιστορία του ελληνικού τύπου 18ος - 19ος αι.*, Αθήνα.
- Κουτσοπάναγου 2008: Γ. Κουτσοπάναγου, Εφημερίς Αθηνών, *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, τόμ. Β΄, Αθήνα, 298-299.
- Κραψίτης 1989: Β. Κραψίτης, *Η αληθινή ιστορία του Σουλίου*, Αθήνα.
- Κρίππας 1979: Γ. Ηλ. Κρίππας, Το Ναύπλιον γενέθλιος πόλις της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως, *Πελοποννησιακά – Παράρτημα 4 (1979), Πρακτικά του Α΄ Τοπικού Συνεδρίου Αργολικών Σπουδών (Ναύπλιον 4 - 6 Δεκ. 1976)*, Αθήνα, 41-46.
- Λούλος 2006: Κ. Λούλος, *Ιστορία και Τύπος, Οι αθηναϊκές εφημερίδες και η περίπτωση του σκανδάλου των εξοπλισμών του 1907*, Αθήνα.
- Μακρυδημήτρης 2000: Α. Μακρυδημήτρης, *Οι υπουργοί των εξωτερικών της Ελλάδας 1829-2000*, Αθήνα.
- Μάγερ 1957: Κ. Μάγερ, *Ιστορία του Ελληνικού Τύπου*, τόμ. Α΄ (1790-1900), Αθήνα.

- Μαθιόπουλος 2022: Γ. Δ. Μαθιόπουλος, *Η ιστορική εξέλιξη των Ελληνικών τυπογραφικών στοιχείων: από την αναλογική έως την ψηφιακή εποχή* (Διδακτορική Διατριβή), Ιωάννινα.
- Μαυρογορδάτος 2020: Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνική ολοκλήρωση και διχόνοια, Η Ελληνική περίπτωση*, Αθήνα.
- Mazower 2021: Μ. Mazower, *Η Ελληνική Επανάσταση*, Αθήνα.
- Μιχαηλίδης 2021: Ιάκ. Δ. Μιχαηλίδης, *Εσωτερικές έριδες και διενέξεις στα χρόνια του Αγώνα*, Αθήνα.
- Μπάλτα 2001: Ν. Μπάλτα, «*Η καρδιοβόρος αγωνία της κάλπης*». *Τύπος και βουλευτικές εκλογές την εποχή του Χαριλάου Τρικούπη 1881-1895*, Αθήνα.
- Μπάλτα – Παπαδημητρίου 1993: Ν. Μπάλτα – Δ. Παπαδημητρίου, *Σημειώσεις για την ιστορία του Τύπου, Η ελληνική και η ευρωπαϊκή διάσταση*, Αθήνα.
- Μπέλλα 2019: Ειρ. Μπέλλα, *Ιωάννης-Ιάκωβος Μάγερ – Δημήτριος Μεσθενεύς, Η δημοσιογραφική πένα του Μάγερ συναντά την τυπογραφική τέχνη του Μεσθενέως*, Μεσολόγγι.
- Μπότσιου 2021: Κ. Ε. Μπότσιου, *Οι εμφύλιοι της Επανάστασης του 1821, Η Επανάσταση του 1821, Έντεκα ιστορικοί ιχνηλατούν την πορεία του Αγώνα*, Αθήνα, 243-271.
- Νικολαΐδου 1997: Ελ. Νικολαΐδου, *Οι Ηπειρώτες και η αποστασία του Αλή πασά, Ήπειρος 4000 χρόνια Ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα, 272-279.
- Παπαγιώργης 2003: Κ. Παπαγιώργης, *Τα καπάκια, Βαρνακιώτης, Καραϊσκάκης, Ανδρούτσος*, Αθήνα.
- Πιζάνιας 2021: Π. Πιζάνιας, *Η Ελληνική Επανάσταση 1821-1830*, Αθήνα.
- Πούχνερ 2006: Β. Πούχνερ, *Ανθολογία Νεοελληνικής Δραματουργίας*, τόμ. Α΄, *Από την Κρητική Αναγέννηση ως την Επανάσταση του 1821*, Αθήνα.
- Ροτζώκος 2015: Ν. Β. Ροτζώκος, *Επανάσταση και εμφύλιος πόλεμος στο εικοσιένα*, Αθήνα.
- Σακελλαρίου 2012, Μ. Β. Σακελλαρίου, *Η απόβαση του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο*, Ηράκλειο.
- Σούλης 2008: Κ. Μ. Σούλης, *Ιστορικές αναδρομές: Θεσπρωτία και η περί αυτήν χώρες, 1700-1944: Τσιάμηδες, Κοσμάς ο Αιτωλός, Σουλιώτες - Πάργα, Αλής*, Αθήνα.
- Χατζής 2021: Αρ. Ν. Χατζής, *Ο ενδοξότερος Αγώνας, Η Ελληνική Επανάσταση του 1821*, Αθήνα.
- Χρήστου 2021: Θ. Χρήστου, *Η Σάλπιγξ Ελληνική και το πανόραμα του επαναστατικού Τύπου (1821-1830)*, *Σάλπιγξ Ελληνική*, Καλαμάτα.
- Ψιμούλη 2006: Β. Δ. Ψιμούλη, *Σούλι και Σουλιώτες*, Αθήνα.

Ἐξακλούθησι τῆς Ὀδῆς τοῦ Κ. Ἰ. Ρίζου
(ἴδ. ἀρ. 76)

Τὸ δὲ περίφημον ἔπος Σούλι
Ὅπῃ οἱ ἄνδρες κεραυνοὶ ὄντες
Κ' ἀπὸ τὰ σύνεφα καθορμῶντες
Ποτὲ δὲν ἔπεσαν κάτω δοῦλοι .

Ὅπῃ ὁ Φάλαγξ τῆς Ἡπείρου
Μάτην τρῶακίς ὠρμησε φθείρας ,
Καὶ στρατευμάτων τῆ πολλὰς σπείρας
Καὶ Δημονίας χρυσοῦ ἀπείρου .

Ἀλώθη τέλος οἱ δ' ἄνδρες ὄχι
Ξίφος δὲ μόνον κ' ἐλευθερίαν
Διαφυλάξαντες μὲ εὐψυχίαν ,
Τοὺς ἐπεερίβαλψαν ξενόδοχοι .

Ἄμα δὲ ἄρχισε χεῖρ δημίων
Μ' Ἑλλήνων αἶμα τῆν γῆν νὰ βάφῃ .
Κ' ἅμα τὸ Σούλι αἵφνης ἐστράφη
Κ' εἶδε τὰς φάλαγγας τῶν Σηλίων .

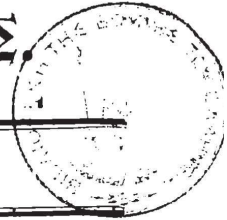
Ἀπὸ τῆν φήμην ἤκωσε πρῶτα
Τὰς ὑψηλὰς τῶν ἀνδραγαθίας ,
Ἐπειδ' ἂν θέλῃς καὶ μαρτυρίας
Τοὺς πολεμίους αὐτῶν ἐρώτα .

Ἀπὸ τὸν τάφον ἠγέρθ' ὁ Μίνως ;
Τ' ἀρχαῖον εἶπε τῶν Κρητῶν κλέος
Τόλμη καὶ νίκη εἰς αὐτοὺς εὐθέως ,
Εὐθύς εἰς τοὺς Τούρκους Ἰροπῆ καὶ Δεξιῆνος .

Τῆς ἀνικῆτι ἐλευθερίας
Ἀκατανόητε σὺ μαγεία ,
Νὰ ἐξηγήσῃς σὺ εἰς' ἀξία ,
Κρητῶν τὰς πράξεις τὰς Τεραστίας

ΓΕΝΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ.

ΕΝ ΑΙΓΙΝΗ, ΣΑΒΒΑΤΩ 5 ΜΑΡΤΙΟΥ 1827.

ΕΣΩΤΕΡΙΚΑ

Εγχώριοι εἰδήσεις.

Ἐξ Αἰγίνης.

Τὴν τρίτην τοῦ μηνὸς, τέσσαρας ὥρας πρὸ τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου, ἀπέδρασαν οἱ ἡμέτεροι, ἕως χίλιοι τὸν ἀριθμὸν, ὑπὸ τὸν γενικὸν ἀρχηγὸν Καραϊσκάκη, εἰς τὸ μέρος τὸ λεγόμενον Κερατιὰ ἢ Κερατσίνι, κατ' ἀριστερὰν τοῦ Πειραιῶς. Μόλις ἑμαθὼν τὴν ἀπόβασιν ταύτην οἱ ἐχθροὶ, καὶ εὐθὺς, γενόμενης ἡμέρας, ἔδραμον πρὸς τὸ μέρος ἐκεῖνον, ἕως 1500 πῆζοι καὶ 500 ἵπποις. Ἡ μάχη ἄρχισε, καὶ διήρκεσεν ἰκανὴν ὥραν. Δις ἐφόρμησαν οἱ ἐχθροὶ κατὰ τὸν ἡμέτερον, καὶ δις ἀπεκρούσθησαν μετὰ μεγάλης φθορᾶς. Τέλος ὑπεχώρησαν οἱ ἐχθροὶ, καὶ οἱ ἡμέτεροι ἐφάνησαν νικηταί. Ὀλίγοι ἵπποις Ἕλληνας ἐτρέψαν τὸ ἵππικὸν τοῦ ἐχθροῦ εἰς φυγὴν. Ἐν τῷ δὲ ἐγίνετο ἡ μάχη, ἐκζηκῶν καὶ οἱ ἐν Πειραιεῖ τῶν ὀχυρωμάτων, καὶ ἀκροβουλίσθησαν ἐπὶ πολλαῖς ὥραις.

Ἐσχίς, τετάρτη τοῦ μηνὸς, ἄρχισε πάλιν ὁ πόλεμος ἀπὸ πρωΐας, καὶ διήρκεσε κατ' ὅλην σχεδὸν τὴν ἡμέραν, ὡς ἐσλέπαμεν αὐτοὺς ὀφθαλμοῖς.

Προσμένοντες ἀναφορὰν τοῦ γενικοῦ ἀρχηγοῦ, διὰ τὰ μάθωμεν ἀκριδέστερον τὰ κατὰ τὴν νέαν ἐκστρατείαν, καὶ τὰ κατὰ τὰς μάχας ταύτας.

Ἀπὸ τῆς διακρούσεως τῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Συνελεύσεως, εἰς τὸν Αἰθ. 32 ἐκδεδομένης, ἐπωλοφορήθη τὸ Κοινόν, ὅποια σκάνδαλα ὀλίγοι σπερμολόγοι ἐπροσπάθησαν νὰ παρενοσίρωσι, διὰ τὰ ταράξωσι τὸ ἔθνος, καὶ νὰ δειξωσιν ὑπόπτους τοὺς πρὸς ἡμᾶς σκοποῦς τῆς Ἀγγλίας. Εἶναι περίεργον νὰ μάθῃ τις καὶ τὴν πηγὴν τῶν σκανδάλων τούτων. Οἱ λογοποιοὶ ἔλαβαν πρὸ ὀλίγου, ὡς αὐτοὶ βεβαίουν, ἐκ Παρισίων γράμμα τοῦ Κυρίου Βιλλεδέκη (Lainé de Villeueque) ἀπὸ 29 Νοεμβρίου. Ἀντὶ νὰ ἐξηγήσωμεν τὸν σκοπὸν τοῦ γράμματος, προτιμῶμεν νὰ ἀναφέρωμεν τοὺς λόγους τοῦ γράφοντος.

«Ἡ Γαλλία, λέγει, καὶ ἡ Ἀγγλία ἠσυχολήθησαν ἐπιμῶνως εἰς τὸ νὰ δώσωσι τέλος εἰς τὸν πόλεμον τῶν Ἑλλήνων ἀλλ' ἡ μὲν Γαλλία ἐπεθύμει καὶ ἤνυχετο ἐν ταῦτῳ νὰ συσταθῇ εἰς τὴν Ἑλλάδα

», μαναχία συνταγματικὴ ἢ δὲ Ἀγγλία ἤθελε καὶ ἐπρότεινε ἐν ὁπωδαράτον εἰς τὴν Πελοπόννησον, καὶ ἄλλο εἰς τὴν Κρήτην καὶ τὸ Αἰγαίου πέλαγος, καὶ τὰ δύο ἐξαρτώμενα καὶ ὑποτελῆ τοῦ σουλτάνου καὶ οὕτως οἱ ἥρωες τοῦ Σουλίου, καὶ οἱ ἀνδρεῖοι Ρουμελιῶται ὑποπίπτουσι πάλιν εἰς τὸν ζυγὸν τῶν Τούρκων, οἵτινες, ἐκτὸς τῶν ἐπαρχιῶν τῆς Αἰτωλίας, Λεβαδίας, Ἀκαρνανίας, καὶ τῆς ἱεράς τῶν Ἀθηνῶν πόλεως, θέλουσι κρατεῖ ἀκόμη καὶ τὸ φρούριον τῆς Κοζάνθου.»

Δὲν ἔχομεν τὴν τιμὴν νὰ γνωρίζωμεν τὸν Κύριον Βιλλεδέκην ἠξεύρομεν μόνον, ὅτι οὔτε τοῦ Γαλλικοῦ οὔτε τοῦ Ἀγγλικοῦ συμβουλίου τῶν μινίστρων μέλος εἶναι, διὰ τὰ γνωρίζῃ ἀκριδῶς καὶ βεβαίως, τὴν ἀπεφάσισαν αἱ δύο ἐκεῖναι αὐλαὶ περὶ τῆς τύχης τῆς Ἑλλάδος, ἠξεύρομεν ἀκόμη, ὅτι πρῶτος ἄρχισε κάποιον πολιτικὸν σχέδιον, τὸ ὁποῖον ἐπειτα ὁ στρατηγὸς Ρόχης (Roche) ἤλθεν εἰς τὴν Ἑλλάδα νὰ φέρῃ, παρὰ τὰς ὁδηγίας τῆς ἐν Παρισίοις φιλελληνικῆς ἐταιρίας, εἰς ἑκδασιν, σχέδιον, τὸ ὁποῖον μᾶς ἔφερε τότες ταραχὰς καὶ τόσα ἐμβύλια σχίσματα ἠξεύρομεν τέλος, ὅτι ἡ Γαλλικὴ κυβέρνησις, τῆς ὁποίας καυχᾶται ὅτι γνωρίζει τὰ μυτικά φρονήματα, ἀπεδοκίμασε καὶ κατέκρινε τὸ σχέδιόν του ῥητῶς καὶ ἐπισήμως. Μήπως καὶ τὰ νεοστὶ ταῦτα γραφόμενά του εἶναι συνέχεια καὶ ἐξακολούθησις ἐκείνου τοῦ σχεδίου του; Πολλοὶ ὑποπιτεύουσι, ὅτι, ἀποτυχῶν εἰς τὰ πρῶτα ἐπιχειρήματά του, ἄλλαξε τρόπους καὶ μέτρα, ἀλλ' ὄχι καὶ σκοπὸν. Ἀλλ' ἡμεῖς μὴ πιτεύοντες εἰμὲν δετικά πράγματα, ἢ τοῦλάχιστον δετικά διδόμενα, δὲν τολμῶμεν νὰ τὸ βεβαίωσωμεν. Δὲν εἶναι παράξενον, ὁ γὰρ εἶναι κακῶς πληροφορημένος, καὶ νὰ ἀπατάται μάλλον, ἢ νὰ δέλῃ νὰ ἀπατήσῃ.

Εἶναι βέβαια πολλὰ πικρὸν, εἶναι μάλιστα φρικτὸν ὄχι μόνον εἰς Ἑλληνας, ἀλλὰ καὶ εἰς πάντα εὐαίσθητον ξένον, νὰ στοχασθῇ, ὅτι τόσα πολῦτιμα αἵματα, χυνόμενα ἔξ ἤδη ἔτη, τόσαι θυσίαι βαρύνονται τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους δὲν θέλουσιν ἔχει ἄλλον καρπὸν εἰμὲν ὁπωδαράτα, καὶ θλαχικὴν δουλείαν. Εἶναι ἀκόμη πικρότερον νὰ φαντασθῇ, ὅτι οἱ ἀνδρεῖοι Ρουμελιῶται, οἵτινες καὶ τὸν ἀγῶνα τῆς Ἑλλάδος προθυμεί-

Ο ΦΙΛΟΣ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ.

ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΔΙΟΙΚΗΣΕΩΣ,

Ἄρ.^ο 25^ο

ΚΑΙ ΤΗΣ ΝΗΣΟΥ ΥΔΡΑΣ.

Ἰδρα τῆ 9 Ἰουνίου 1824.

Δευτέρα.

“Ὡς περ γὰρ ταπεινὸν θέμισμα τῶν ἑσθίων
ἀνθρώπων ἐστίν, αὐτοὶ καὶ χωρῶν Νόμοι
καὶ Δίκας χεῖρισαν πάντων.”

(Ἄρισ. Πολιτ. Βιβλ. Α. Κεφ. Α')

ΕΣΩΤΕΡΙΚΑ.

Ἀνατολικὴ καὶ Δυτικὴ Ἑλλάς.

Γράμματα τῶν 27 Μαΐου ἐκ τῆς νήσου
Καλάμου βεβαιόνουν τὰς ἐξῆς εἰδήσεις.

Ὁ Ὁμῆρ πασσᾶς δὲν κινεῖται ἀπὸ
τὸ Βεράτι, ἐπειδὴ διαφέρεται μὲ τὸν
ἀνεψιὸν του Ἀχμέτ μπέη, μάλισα δὲ
ἐπειδὴ εἶναι ἀπὸ τὴν Πέρταν φερμαν-
λῆς (καθηρημένος), καλῶς ἀποδεικνύ-
ται ἀπὸ τὰ ἀκόλουθα.

Εἰς τὰς 24 Μαΐου ἦλθεν ἀπὸ Κων-
σταντινούπολιν εἰς Πρέβεζαν ἓνας βασι-
λικὸς ἱμπροχώρης μὲ 150 γιαντισάρους
φέρων φερμάνια πρὸς τὸν ἐκεῖ Μουσε-
λίμην Μπεκίρ Τζογαδόρον νὰ παρα-
δώσῃ εἰς αὐτὸν τὰ φρούρια Πρέβεζας,
Βόνιτζας, Ἄρτας, Πάργας, Βουθιντροῦ
καὶ Σουλίου. Οὗτος δὲ ὄχι μόνον δὲν
τὸν ἐδέχθη μῆσα εἰς τὴν Πρέβεζαν,
ἀλλὰ ἤρχησεν εὐθὺς νὰ προπαρασκευά-
ζεται καὶ εἰς ἀντίστασιν, βαλόντων τὰς
τάφρους τοῦ φρουρίου. Ὁ δὲ ἱμπροχώρης
ἀνεχώρησεν εἰς Ἑλληνικὸν χωρίον λεγό-

μενὸν Καμαρῖναν. Ὁσαύτως ἔκαμαν καὶ
εἰς Ἰωάννινα, καὶ δὲν ἐδέχθησαν οὔτε
ἐκεῖ τὸς βασιλικὸς κατὰ προσηρῆν
τοῦ Ὁμῆρ.

Εἰς τὴν Ἄρταν εὐρίσκονται μολίς 250
Τούρκοι ἔχοντες μεθ' αὐτῶν 400 περί
ποῦ χωρικοὺς χριστιανούς.

Περὶ τοῦ Σκόνδρας πασσᾶ ἀδεταί
λόγος ὅτι δὲν ἐμπορεῖ νὰ κινήσῃ τὸ
εἰσπρατεμῖα του ζητούν ἐπιμόνωσ τριῶν
μηνῶν χρεωστούμενους μισθούς, καὶ τριῶν
ἄλλων προπληρωμῆν' ἐπι δὲ ὅτι ἐσυγγί-
σθη μὲ τὸς Μαυροβουνιώτας ἐπὶ προ-
φάσει, ὡς λέγουν, νὰ μὴν ἐκστρατεύσῃ
κατὰ τῆς Ἑλλάδος δι' ὅσα πολλὰ δει-
νὰ ἔπαθε πέρσει εἰς τὴν δυστυχῆ ἐκ-
στρατείαν του.

Ὁ Σὲρ Ἀσκέρης Δερβίς Ἰσούρ πασσᾶς
ἕως τὰς 10 τοῦ τρέχοντος εἶχε συνά-
ξει περίπου 8,000 εἰσπρατεμῖα, ἐκ τῶν
ἑσπρίων 3,000 εἶχε στείλει εἰς Ἰαπόνην,
καὶ 1500 εἰς Πατρατζῖαι. Τούτο μα-
θόντες οἱ Ἕλληνες ἐξεστράτευσαν καὶ εἰς
τὰ δύο μέρη καὶ ἐπύλασαν τὰς δυνα-
τὰς θέσεις.

Σούλι: Η ταυτότητα του τόπου*

Η παρούσα εργασία επιχειρεί να αναδείξει την ιδιαίτερη φυσιογνωμία και ταυτότητα της περιοχής του Σουλίου και να διατυπώσει πρωταρχικές σκέψεις για την προστασία και ανάδειξή της. Σκέψεις που ανέκυψαν από την βαθιά εμπλοκή με τον τόπο, με αφορμή την έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος με θέμα «Διερεύνηση του ευρύτερου Ιστορικού χώρου Σουλίου: Ανάδειξη, προστασία και ανάπτυξη του πολιτισμικού και πολιτιστικού του τοπίου».

Το Σούλι, συγκαταλέγεται, ως γνωστόν, στους σημαντικότερους τόπους ιστορικής μνήμης της Ελλάδος. Μνήμης η οποία δεν περιορίζεται μόνο στη νεότερη ιστορία ούτε καν στην Ελληνική μόνο ιστορία. Η σημασία αυτού του τόπου ξεπερνά χωρικά και χρονικά όρια, επιστρέφει στον χρόνο, στις μυθικές απαρχές της Ελληνικής αρχαιότητας, ενώ στη συνέχεια ταυτίζεται συμβολικά με το ελεύθερο πνεύμα και την απαίτηση ανεξαρτησίας των λαών και φθάνει να συσχετιστεί με το συνολικότερο πολιτικό υπόβαθρο της νεότερης Ευρώπης και του Δυτικού κόσμου.

Ο βασικός οικιστικός πυρήνας του Τετραχωρίου αναπτύσσεται σταδιακά γύρω στα τέλη του 17ου αιώνα, σε φυσικά οχυρή θέση, στην κορυφή απόκρημνων υψωμάτων πάνω από τον Αχέροντα¹. Διαδοχικά αναπτύσσονται οι τέσσερις οικισμοί (το Καθαυτό Σούλι, η Σαμονίβα, η Κιάφα και ο Αβαρίκος), αυτό που λέμε Τετραχώρι, σε έκταση οκτώ περίπου τετραγωνικών χιλιομέτρων από Βορρά προς Νότο (εικ. 1). Στην περιοχή αυτή ιδρύουν οι Σουλιώτες την ομοσπονδία τους, η οποία γνωρίζουμε πως αργότερα επεκτάθηκε, για να φτάσει (1789-1790) μέχρι το ΝΔ τμήμα της κοιλάδας των Ιωαννίνων, με στρατό 2.000-2.500 άνδρες και πληθυσμό πάνω από 10.000 κατοίκους μαζί με τα υποτελή χωριά, που ήταν πάνω από εβδομήντα².

* Το ερευνητικό πρόγραμμα «Διερεύνηση του ευρύτερου ιστορικού χώρου Σουλίου: Ανάδειξη, προστασία και ανάπτυξη του πολιτισμικού και πολιτιστικού του τοπίου» εκπονήθηκε σε συνεργασία του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου (ΕΜΠ) με το Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού (ΥΠΠΟΑ) και την Περιφέρεια Ηπείρου (2021-2021). Αντικείμενο η αναγνώριση του Τετραχωρίου Σουλίου και η διατύπωση προτάσεων για την προστασία, την προβολή και ανάδειξη της ιστορικής, αρχιτεκτονικής και πολιτιστικής κληρονομιάς και ταυτότητας της περιοχής. Για το έργο εργάστηκε μια διευρυμένη ομάδα, με πάνω από σαράντα (40) εξειδικευμένα μέλη διαφόρων επιστημονικών ειδικοτήτων - μέλη ΔΕΠ του ΕΜΠ, του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (Τμήμα Αρχιτεκτόνων) καθώς και του Μετσόβιου Κέντρου Διεπιστημονικής Έρευνας (ΜΕ.Κ.Δ.Ε.), μέλη του προσωπικού των σχολών, υποψήφιοι διδάκτορες και μεταπτυχιακοί φοιτητές καθώς και εξωτερικοί συνεργάτες με σχετική εξειδίκευση. Στην ερευνητική ομάδα συμμετείχαν επίσης εκπρόσωποι του ΥΠΠΟΑ και της Περιφέρειας Ηπείρου. Επιστημονικά υπεύθυνη: Ε. Κωνσταντινίδου, αναπλ. καθ. Σχολής Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ. Ιστοσελίδα ερευνητικού έργου: <https://souli.arch.ntua.gr/>

1. Η κοίτη του ποταμού Αχέροντα και των παραποτάμων του, Κωκυτού και Βουβοπόταμου, κηρύχθηκαν τόποι ιστορικοί και ιδιαίτερου φυσικού κάλλους με την ΥΠΠΕ/ΑΡΧ/Α/Φ31/37633/74/22.12.1976 Υπουργική Απόφαση (ΦΕΚ 7/Β/13.01.1977).
2. Βασικές πηγές για την πρώτη ιστορία των οικισμών του Σουλίου, των κατοίκων, της κοινοτικής οργάνωσης των Σουλιωτών και των ιστορικών γεγονότων της περιοχής αποτελούν τα τρία βιβλία του Χ. Περραιβού για την ιστορία του Σουλίου (1803, 1815, 1856) και εκείνο του Ι. Λαμπρίδη (1889). Ο Π. Αραβαντινός στην Χρονογραφία της Ηπείρου (1856) ανακεφαλαιώνει την ιστορία του Σουλίου, βασιζόμενος κυρίως στον Περραιβό, ενώ ο Σπ. Αραβαντινός στην Ιστορία του Αλή Πασά (1895), εξαντλεί το θέμα των αγώνων των Σουλιωτών με την τοπική οθωμανική διοίκηση.

Η ταυτότητα του τόπου συγκροτείται από πλήθος στοιχεία, ιστορικά, φυσικού περιβάλλοντος, κοινωνικά, χωρικά. Στοιχεία όχι μόνο ποσοτικά αλλά και ποιοτικά, όχι μόνο υλικά αλλά και άυλα.

Το φυσικό τοπίο, αδρό, άγονο, λιτό, «δωρικό» είναι ιδιαίτερα επιβλητικό και υποβάλλει άμεσα στον γνώστη της ιστορίας την ισχυρή εντύπωση της άμεσης αλληλεξάρτησης του ιστορικού γίνεσθαι και του φυσικού περιβάλλοντος. Στο έντονο φυσικό ανάγλυφο μεταξύ των οικισμών εκφύονται δύο δύσβατοι και απόκρημνοι λόφοι, η Κιάφα και το Κούγκι, που αποτέλεσαν ορμητήρια των Σουλιωτών και φυσικά σημεία αναφοράς. Στην Κιάφα δύο πλατάνια σηματοδοτούν την περιοχή και συγκεντρώνουν την αναγνωρισιμότητα και τους συμβολισμούς της.

Η συσχέτιση του φυσικού με το δομημένο περιβάλλον αποκαλύπτεται σε όλα τα επίπεδα συγκρότησης του χώρου, από την κλίμακα του συνόλου έως το μεμονωμένο κτίσμα. Στον τρόπο που αναπτύσσονται οι οικισμοί, καθώς εντοπίζονται συστηματικά πυκνοδομημένες περιοχές-συνοικίες (Κιάφα, Σούλι) πλησίον των ρεμάτων, που διαμορφώνουν το ανάγλυφο του τόπου (εικ. 2). Βάση του ανάγλυφου, σε σημεία που να συλλέγεται αρκετή ποσότητα νερού, κατασκευάστηκαν τα Πηγάδια, μοναδικό πολιτιστικό αποτύπωμα των Σουλιωτών, αλλά και ένα πρωτότυπο σύστημα ύδρευσης και διαχείρισης των υπόγειων και επιφανειακών υδάτων. Ακόμα και στον τρόπο που τα κτίσματα αναπτύσσονται σε δύσβατες και απόκρημνες θέσεις, με κριτήριο την ασφάλεια αλλά και τη δυνατότητα εκτενούς οπτικής επαφής με τα άλλα κτίσματα αλλά και την ευρύτερη περιοχή.

Σε σχέση με τη διάρθρωση και τη συγκρότηση των ιστορικών οικισμών, ο διαχωρισμός από τα ρέματα σε υποπεριοχές σχετίζεται με την κατά γένη (φάρες) διαμόρφωση της σουλιώτικης κοινωνίας. Αντανακλά θα λέγαμε την κοινωνική δομή και οργάνωση των Σουλιωτών, που βασίστηκε σε ένα σύστημα πατριαρχίας, που πήγαζε κυρίως από την ανάγκη να οργανωθούν πολεμικά και να επιβιώσουν κοινωνικά. Στα τέλη του 18ου αι. η κάθε φάρα κατοικεί σε συγκεκριμένο χωριό και τόπο, ενώ η κάθε περιοχή έχει κέντρο που ταυτίζεται ενδεχομένως με την κατοικία του γενάρχη. Η εικόνα αυτή αντανακλάται στην χωροταξική διαμόρφωση του Τετραχωρίου, που παρουσίαζε την εικόνα πολυκεντρικών οικισμών, αλλά και στην αρχιτεκτονική των σπιτιών.

Το ιστορικό δομημένο περιβάλλον περιλαμβάνει κατοικίες (Σουλιώτικες, Λιάπικες), κτήρια επωνύμων Σουλιωτών, κτήρια με δημόσια χρήση (σχολείο, φυλακές, βουλευτήριο), θρησκευτικά μνημεία και νεκροταφεία, οχυρωματικά έργα μείζονος και ελάσσονος σημασίας (π.χ. κάστρο Κιάφας, Κάστρο Κουγκίου, Ταμπούρια, Κούλιες); και σημαντικά υδραυλικά έργα (πηγάδια). Τα φερόμενα ως δημόσια κτίσματα αλλά και τα θρησκευτικά κτίσματα είναι κατανεμημένα στον χώρο με τρόπο που υποδεικνύει την αυτονομία των γενών.

Οι κατοικίες ήταν απλά και απέρριπτα κτίσματα που ικανοποιούσαν στοιχειώδεις λειτουργικές ανάγκες. Ανάμεσα στο πλήθος των ερειπωμένων σήμερα κτισμάτων, κάποια κτήρια είναι πιο επιμελημένα και μεγαλύτερα. Μάλιστα αυτός ο τύπος κτηρίου (κατά «κορυφήν» διώροφων που αποτελούνται από τη σύνθεση δύο ορθογώνιων διώροφων σπιτιών), αποτελεί ένα σπάνιο δείγμα αρχιτεκτονικής του Ηπειρωτικού χώρου. Υποδηλώνει επίσης και τις διαφορετικές κοινωνικές τάξεις μεταξύ των κατοίκων, πιθανώς και την εξουσία και το κύρος που είχαν διαφορετικές οικογένειες μέσα στην ίδια φάρα³.

Τα ιστορικά γεγονότα επιβεβαιώνουν τη συνεχή καταστροφή τμημάτων των οικισμών, τη διαρκή επανάχρησή τους και την ανακατασκευή των οικιών, που δημιουργεί επισφάλεια ως προς την ακριβή χρονολόγησή τους. Κατά τη διάρκεια των συνεχών πολεμικών συρράξεων που ανέδειξαν το ισχυρό πολεμικό πνεύμα των Σουλιωτών (1789-1803), οι οικισμοί και τα σπίτια καταλαμβάνονται, γίνονται πε-

3. Πολίτη 1992.

δία μαχών και καταστρέφονται για να μην χρησιμοποιηθούν από τον εχθρό. Ταυτόχρονα υπάρχει μια ενδιαφέρουσα κινητικότητα στο χώρο, καθώς ο πληθυσμός μετακινείται συνεχώς μεταξύ των οικισμών και των οχυρών κορυφών, στην προσπάθειά του να αμυνθεί (εικ. 3, 4, 5)⁴. Φαίνεται λοιπόν πως οι Σουλιώτες δεν είχαν «επενδύσει» σε αυτές τις κατασκευές και δεν δίσταζαν να τις εγκαταλείψουν.

Το 1803, μετά από μήνες ηρωικού πολέμου, η περιοχή εγκαταλείφθηκε και οι οικισμοί καταστράφηκαν, ενώ ο Αλή Πασάς εγκατέστησε στην περιοχή οικογένειες από την Αλβανική ενδοχώρα. Ταυτόχρονα, πραγματοποιήθηκε μία σειρά από μεγάλα και μικρά οχυρωματικά έργα, τοπόσημα της περιοχής. Το 1822 που οι οικισμοί εγκαταλείφθηκαν πλέον οριστικά, αποτελεί χρονολογία ορόσημο, καθώς ακολούθησε μια μακρά περίοδος ερήμωσης, για την οποία έχουμε ελάχιστες πληροφορίες, μέχρι την εγκατάσταση νέων κατοίκων μετά το 1960, πλην της Σαμονίβας που είχε αρχίσει να κατοικείται μετά το 1825⁵.

Η μοναδική ταυτότητα του Σουλίου περιλαμβάνει προφανώς και άυλα στοιχεία που σχετίζονται με την κοινωνική δομή, το εθιμικό δίκαιο, την οικονομία του τόπου, τη σχέση με τη θρησκεία, τη μουσική παράδοση, τα ήθη και έθιμα. Με κύρια ασχολία τις διαμάχες και τον πόλεμο, δεν είναι τυχαίο που οι Σουλιώτες καταγράφηκαν στην ιστορία ως σκληροτράχηλοι και σκληραγωγημένοι με ιδιαίτερη ιδιοσυγκρασία και ακόμα πιο ιδιαίτερη εμφάνιση.

Η πιο σημαντική όμως άυλη επιρροή, στην περίπτωση του Σουλίου, είναι ο τρόπος που σε αυτό το μοναδικό φυσικό τοπίο, έρχεται να επικαθήσει ο Λόγος και ο Μύθος, η άυλη αλλά ισχυρότατη ανάμνηση της θυσίας των κατοίκων του στην ιστορική αφετηρία του 19ου αιώνα και, στη συνέχεια, η ενεργή συμμετοχή τους στην Ελληνική Επανάσταση. Η Ελληνική Επανάσταση, όμως, δεν αφορούσε μόνο τους Έλληνες. Συγκέντρωσε το ενδιαφέρον μεγάλου τμήματος της Ευρώπης και πολλών αγωνιστών και διανοουμένων και έγινε σημείο αναφοράς για συγγραφείς και ποιητές, καθώς η Ελλάδα συνδεόταν με το αρχαίο ελληνικό πρότυπο πολιτισμού και δημοκρατίας. Οι αγώνες για ανεξάρτητη παρουσία των Σουλιωτών απέκτησαν τεράστια σημασία για τη δυτική σκέψη, ταυτίστηκαν με τους αγώνες για πολιτική ελευθερία των λαών της Ευρώπης και της Αμερικής την ίδια χρονική περίοδο και συσχετίστηκαν στο πλαίσιο του Φιλελληνισμού με την αρχαία Ελληνική αναφορά. Μέσα στο πλαίσιο αυτό το Σούλι δεν θεωρείται μια τυχαία περιοχή στον κόσμο αλλά ένα πρότυπο αγάπης για ανεξαρτησία και ελευθερία.

Το Σούλι διαθέτει σημαντικά χαρακτηριστικά ισχυρότατης ιστορικής, πολιτισμικής και πολιτικής ταυτότητας και συγκροτεί ένα τοπίο σύμπλοκο, παγκόσμια μοναδικό⁶. Πέραν όμως αυτών, το Σούλι διατηρεί ακόμη ζωντανούς κάποιους μικρούς οικιστικούς πυρήνες. Ο τόπος είναι ζωντανός και θα πρέπει να συνεχίσει να ζει με σύγχρονους όρους.

Η σημερινή εικόνα του Τετραχωρίου συγκροτείται κυρίως από το ιστορικό ανθρωπογενές περιβάλλον του τόπου, πάνω και γύρω από τον οποίο αναπτύχθηκαν τα σύγχρονα τμήματα των οικισμών. Τα τελευταία αποτελούν ένα πολύ μικρό ποσοστό του συνόλου της περιοχής. Χαρακτηριστικό είναι ότι σύμφωνα με τους χάρτες Corine Land Cover Survey (2018)⁷, η ευρύτερη έκταση του Τετραχωρίου αναγνωρίζεται ως φυσικό και όχι ως δομημένο περιβάλλον (δασικές εκτάσεις, καλλιέργειες, χερσότοποι κ.ά.). Την ίδια εικόνα - αίσθηση δίνει ο τόπος και εκ του σύνεγγυς, με την αναλογία ανθρωπογενούς -

4. Σχετικά με τις πολεμικές συρράξεις των Σουλιωτών βλ. τις μελέτες Περραιβός 1815. Πολίτη 1992. Ψιμούλη 1998. Σανδρής 2001.

5. Πολίτη 1992.

6. Σημειώνεται ότι το 2008 οριοθετήθηκε ο αρχαιολογικός χώρος Σουλίου (ΦΕΚ 362 ΑΑΠ/14.08.2008).

7. Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα Copernicus CLC, καταγραφή 2018.

φυσικού στοιχείου να είναι υπέρ του φυσικού. Τα όρια και οι περιορισμοί που τίθενται από το φυσικό περιβάλλον, όπως το ανάγλυφο, οι βραχώδεις εκτάσεις και το υδάτινο στοιχείο, απομονώνουν τους οικισμούς επιτρέποντας μόνο την οπτική επαφή μεταξύ τους.

Η σημερινή κατάσταση των οικισμών αποκαλύπτει έναν τόπο εγκαταλελειμμένο σε μεγάλο βαθμό που βρίσκεται στον αντίποδα της απαστράπτουσας ιστορικής του αίγλης, ενώ παρουσιάζει μια εικόνα που είναι υποδεέστερη της δυναμικής που διαθέτει. Ελάχιστοι κάτοικοι (46 μόνιμοι κάτοικοι στο Σούλι, 14 στη Σαμονίβα, 3 στον Αβαρικό), μια ηλικιακά γερασμένη κοινότητα, ενώ η τοπική οικονομία βασίζεται σχεδόν εξ ολοκλήρου στην κτηνοτροφία⁸. Ένας εκτεταμένος ερειπιώνας, με ελάχιστες νεότερες κατασκευές - κατοικίες και σταβλικές εγκαταστάσεις (μαντριά και στάνες) αποτελούν χαρακτηριστικά στοιχεία της σημερινής εικόνας των οικισμών, ενώ τα ζώα κινούνται ελεύθερα στον χώρο.

Το **Σούλι**, η σημερινή είσοδος στο Τετραχώρι, είναι ο πλέον φορτισμένος ιστορικά οικισμός. Στα 1.000 περίπου στρέμματα της έκτασής του, μπορεί κανείς να αντιληφθεί ως οικισμό ένα μικρό τμήμα και μάλιστα νεότερο, καθώς η πλειοψηφία των ιστορικών κτισμάτων βρίσκεται σε ερειπιώδη κατάσταση. Οι νεωτερικές κτηριακές εγκαταστάσεις αφορούν στη διαμόρφωση τριάντα έξι (36) οικιών με αρχικό ιστορικό πυρήνα, ένα σχολείο του 1935 (το νυν κοινοτικό κατάστημα από το 1986), ο ξενώνας (με έτος κατασκευής το 1984) και η εκκλησία των Αγ. Κωνσταντίνου και Ελένης. Επίσης είκοσι δύο (22) νεωτερικές κτηνοτροφικές μονάδες, αρκετές από τις οποίες εγκαταλελειμμένες, με ή χωρίς κτηριακές εγκαταστάσεις (εικ. 6).

Η έρευνα⁹ κατέγραψε πάνω από τριακόσια (300) κτίσματα κάθε κατηγορίας και δομικής κατάστασης, άξια προς διαχείριση: κτίσματα που συνδέονται με ιστορικά γεγονότα, κατοικίες επώνυμων Σουλιωτών, κτίσματα με θρησκευτικό - συμβολικό χαρακτήρα, ανώνυμα κτήρια με μορφολογικό, τυπολογικό και κατασκευαστικό ή ακόμα λειτουργικό, χωροταξικό, περιβαλλοντολογικό ενδιαφέρον. Ο κεντρικός πυρήνας του σύγχρονου οικισμού περιλαμβάνει εκατόν έντεκα (111) πηγάδια. Σήμερα λειτουργούν τα τριάντα δύο (32), πολλά από τα οποία καθημερινά καταστρέφονται. Στο τοπίο της ερήμωσης εξαίρεση αποτελούν η πρόσφατα αποκατεστημένη από το ΥΠΠΟΑ οικία Μπούση και η οικία Τζαβέλλα, που σηματοδοτούν το τοπίο και αποτελούν πλέον σημαντικά σημεία αναφοράς του οικισμού και τοπόσημα (Εικ. 7).

Η **Σαμονίβα** παρουσιάζει διαφορετικό χαρακτήρα από τους υπόλοιπους οικισμούς του Τετραχωρίου, καθώς είναι ο μόνος οικισμός που εμφανίζει συνεχή κατοίκηση μετά την εγκατάλειψη της περιοχής το 1822. Νεότερα κτήρια καταγράφονται από το 1932: δεκαεννέα (19) κατοικίες, σχολείο, εκκλησία και δέκα (10) περίπου κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις.

Η **Κιάφα** και ο **Αβαρικός**¹⁰ είναι σήμερα πλήρως εγκαταλελειμμένοι, με πλήθος ερειπίων διάσπαρτων στην έκτασή τους. Στην Κιάφα εντοπίζονται είκοσι οκτώ (28) Σουλιώτικες κατοικίες (με σημαντικότερη την οικία Ζέρβα), ένα κτίσμα αναφερόμενο ως «σχολείο», ο ναός των Αγ. Κωνσταντίνου και Ελένης (σώζεται σε επίπεδο θεμελίωσης), έξι (6) πηγάδια και τα δύο αιωνόβια δένδρα, ενώ στα νότια εκκινεί και το ιστορικό μονοπάτι ανόδου στο Κάστρο της Κιάφας, προέχον μνημείο και τοπόσημο της

8. Η έρευνα πεδίου πραγματοποιήθηκε κατά τη διάρκεια της καταγραφής του οικισμού, μέσα από συνεντεύξεις με πληροφόρητες-κλειδιά της τοπικής κοινωνίας.

9. Τα στοιχεία προκύπτουν από την έρευνα των χαρτογραφικών υποβάθρων (παλαιότερων και νέων), και κυρίως από την έρευνα πεδίου και την κατά χώρα επίσκεψη και συστηματική καταγραφή του συνόλου σχεδόν των κατασκευών στο Τετραχώρι Σουλίου, που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος.

10. Οι περιοχές της Κιάφας και του Αβαρικού εντάσσονται σε περιοχή Προστασίας Natura 2000, καθώς υπάγονται στη ζώνη των στενών του Αχέροντα.

περιοχής. Στο σύνολο του αρχιτεκτονικού αποθέματος εντάσσονται δύο μικρότερα οχυρά βόρεια και νότια του κεντρικού κάστρου και τα ερείπια του ναού του Αγίου Νικολάου σχεδόν στην κορυφή του λόφου νότια του Κάστρου.

Ο **Αβαρικός** προσεγγίζεται με δυσκολία μέσω δύσβατου χωματόδρομου και διατηρεί μια ιδιαίτερη ατμόσφαιρα απόκοσμη και απόμακρη από τον πολιτισμό, με μία μόνον οικογένεια κτηνοτρόφων να κατοικεί στον χώρο. Στον Αβαρικό εντοπίζονται είκοσι τρία (23) ιστορικά κτήρια κατοικιών, κατανεμημένα σε δύο συνοικίες απομακρυσμένες μεταξύ τους, καθώς και δύο (2) εκκλησίες, του Αγ. Σπυρίδωνα και του Αγ. Δημητρίου. Στον χώρο εντοπίζονται ακόμα ίχνη παλαιότερων υπαίθριων κτηνοτροφικών κατασκευών (στρούγκες κ.τ.λ.), αλλά και σημαντικές θέσεις παρατηρητηρίων.

Τα κυριότερα προβλήματα που παρουσιάζει η περιοχή του Τετραχωρίου Σουλίου, σχετίζονται με την κατάσταση διατήρησης του ιστορικού αποθέματος, την κακή κατάσταση της πλειοψηφίας των κτηρίων, των ιστορικών διαδρομών, των δρόμων, των τεχνητών διαμορφώσεων και των προσβάσεων. Ακόμα, με την δυσκολία προσπέλασης στον χώρο και προσέγγισης των κτηρίων, εξωτερικά και εσωτερικά, λόγω της βλάστησης, της ανεξέλεγκτης βόσκησης και χρήσης, αλλά κυρίως λόγω της κατά τόπους εκτεταμένης κατάρρευσης του οικοδομικού αποθέματος. Στον χώρο υπάρχει έλλειψη προστατολισμού, σήμανσης, πληροφόρησης και ενημέρωσης. Επιπλέον, η διάβρωση του εδάφους από την ορμή των ρεμάτων που κατέρχονται από τα γύρω βουνά, άλλοτε χαρακτηριστικό της χωροταξικής οργάνωσης των οικισμών, έχει αλλοιώσει τις φυσικές και τεχνικές διαβάσεις και πολλά μονοπάτια έχουν χαθεί, ενώ τα υπάρχοντα είναι αποτέλεσμα, σε μεγάλο βαθμό, της εντατικής κτηνοτροφικής δραστηριότητας.

Σημαντικά προβλήματα αφορούν ακόμα τις συνθήκες της κοινωνικοοικονομικής πραγματικότητας στο Τετραχώρι. Έλλειψη βασικών κοινωνικών υπηρεσιών υγείας, πρόνοιας αλλά και εξυπηρέτησης καθημερινών αναγκών, ελλείψεις στις υποδομές και την παροχή υπηρεσιών τηλεπικοινωνίας, έλλειψη χώρων φιλοξενίας και εστίασης κ.λπ.

Το πλέον σημαντικό πρόβλημα αποτελούν το Θεσμικό Καθεστώς Ιδιοκτησίας και Προστασίας, το Αρχαιολογικό και Ιστορικό Υπόβαθρο Προστασίας¹¹ και η πολύπλοκη εικόνα που παρουσιάζει το ιδιοκτησιακό καθεστώς των ακινήτων της περιοχής¹².

Το κυριότερο διακύβευμα στην περίπτωση του Σουλίου είναι η συνύπαρξη του αρχαιολογικού χώρου και των άλλων δραστηριοτήτων, οικιστικών, τουριστικών και παραγωγικών (κυρίως κτηνοτροφικών). Το βασικότερο ζήτημα για την ανάδειξη του τόπου αφορά στη μελλοντική επιβίωση ανθρώπων και ιστορικού χώρου, που απαιτεί την προσεκτική σύζευξη μεταξύ της ενίσχυσης του "χωρικού προνομίου" του τόπου, ως ιστορικός τόπος ισχυρής μνήμης, με τη βελτίωση των συνθηκών ζωής των κατοίκων, με όρους και προϋποθέσεις διατήρησης του κοινωνικοοικονομικού, φυσικού και πολιτιστικού υποβάθρου της περιοχής.

11. Με τις υποδείξεις της μελέτης ΤΑΠΑ το 2000 (Μελέτη συνολικής ανάδειξης Τετραχωρίου Σουλίου και κάστρου Κιάφας) οριοθετήθηκε οριστικά και χαρακτηρίστηκε ολόκληρος ο χώρος του Τετραχωρίου ως αρχαιολογικός, καθεστώς που ισχύει μέχρι σήμερα και θα καθορίσει την πολιτική των όποιων μελλοντικών επεμβάσεων.

12. Από την έρευνα προκύπτει μια πολύπλοκη εικόνα για το ιδιοκτησιακό καθεστώς των ακινήτων της περιοχής, όπου εμφανίζονται δημόσια ακίνητα, ακίνητα που ανήκουν στην ιδιωτική περιουσία του Δημοσίου και διαχειρίζονται από το Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων (Βοσκήσιμες Γαίες) - περιλαμβάνονται κτίσματα και άλλες κατασκευές (π.χ. πηγάδια) αρχαιολογικού ενδιαφέροντος. Επίσης δημόσιας κυριότητας ακίνητα, των οποίων τα δικαιώματα βοσκής έχουν παραχωρηθεί στην Περιφέρεια Ηπείρου, κατανέμονται από την Περιφερειακή Ενότητα Θεσπρωτίας σε κτηνοτρόφους και μισθώνονται. Επίσης ακίνητα, που ανήκουν στην ιδιωτική περιουσία του Δημοσίου και διαχειρίζονται από το ΥΠΠΟΑ, δημοτικά ακίνητα, εκκλησιαστικά ακίνητα και περιορισμένα σε αριθμό ιδιωτικά ιδιόκτητα με νόμιμους τίτλους ή χρησικτησία.

Το Σούλι αποτελεί πλέγμα φυσικών και ιστορικών-πολιτισμικών στοιχείων, πάνω στο οποίο θα πρέπει να βασιστούν οι όποιες προτάσεις για την ανάδειξη του τόπου, σε άμεση συσχέτιση με θέματα προστασίας του φυσικού τοπίου, θέματα διατήρησης και ανάδειξης των ιστορικών στοιχείων του χώρου και της ιστορικής μνήμης, για την αναβίωση του τόπου με παραγωγικές δραστηριότητες, αλλά και για την ενίσχυση της επισκεψιμότητας και τη δημιουργία πολιτιστικών δράσεων και πολιτιστικών διαδρομών.

Η συνθήκη "απομόνωσης" και ενσωμάτωσης της "μνήμης" της περιοχής αποτελεί κρίσιμο παράγοντα για την όποια προτεινόμενη μελλοντική ανάπτυξή της. Το δίλημμα της άρσης της απομόνωσης ή όχι, υπό τον φόβο της αλλοίωσης του διαμορφωμένου έως σήμερα χαρακτήρα της περιοχής, αποτελεί το υπόβαθρο διατύπωσης οποιουδήποτε «αναπτυξιακού και χωρικού σχεδιασμού» της. Προκύπτουν, λοιπόν ανοικτά ερωτήματα ως προς τη μελλοντική προοπτική του τόπου: *Σε ποιο βαθμό και τι είδους ανάπτυξη είναι επιθυμητή και για ποιο λόγο; Είναι επιθυμητή η αναβίωση των οικισμών με νέους κατοίκους; Ενίσχυση της πρωτογενούς παραγωγής και επεξεργασίας των σχετικών προϊόντων ή τουρισμός; Θα επιτραπεί η εγκατάσταση ξενώνων σε ερειπωμένα σήμερα κτίσματα και θα συμπληρωθούν όλες οι απαραίτητες υποδομές; Ποια κτήρια θα αποκατασταθούν, με ποιες χρήσεις και σε ποιους οικισμούς;*

Το βασικότερο ερώτημα αφορά τον τρόπο που θα διατηρήσει, εντέλει, ο τόπος την ιδιαίτερη ταυτότητα και φυσιογνωμία του. Θα αναπτυχθεί ουσιαστικά και θα αποκαλυφθεί εκ νέου, ώστε να αποδοθεί στο «κοινό» (στα «κοινά») ως ιστορική δωρεά στα πολιτιστικά και πολιτικά ήθη, ενισχύοντας τη σύγχρονη ιστορία. Ικανή και αναγκαία συνθήκη αποτελεί προφανώς η συστράτευση και εγρήγορση όλων των ουσιαστικά εμπλεκόμενων στον σκοπό αυτό, που θα αποδώσει, επιτέλους, την τιμητική μνεία που αξίζει στον τόπο. Σε έναν τόπο σημαντικό, όχι μόνο για την Ελλάδα, αλλά ευρύτερα για τον παγκόσμιο σεβασμό.

Souli: The identity of the place

This paper attempts to highlight the special identity of the area of Souli, one of Greece's most important historical sites, and to formulate thoughts for its protection and promotion. Thoughts revealed from the deep involvement with the place, on the occasion of the research carried out in the framework of the program on "RESEARCH OF THE HISTORIC REGION OF SOULI: PROMOTION, PROTECTION, AND DEVELOPMENT OF ITS CULTURAL LANDSCAPE", developed in collaboration of the Ministry of Culture and Sports of the Hellenic Republic, Region of Epirus, School of Architecture NTUA, 2020-2021 (Head of the research team: Elena Konstantinidou, Associate Professor NTUA). Souli is one of the most important historical places in Greece, related to the struggles for liberation and the recent history of the country. Furthermore, the place is symbolically identified with the highest expression of people with a free spirit and the demand for independence, associated with the overall political background of modern Europe and the Western world. The region has important characteristics of a strong historical, cultural and political identity and constitutes a complex landscape, unique worldwide. But beyond this unique "historical place", and "cultural landscape" of world scope, Souli still includes some small residential nuclei. The place is alive and should continue to live on contemporary terms. The current state of the settlements reveals a largely abandoned area, on the opposite of its glittering historical glory, presenting an image inferior to its potential. An extensive ruin, with few newer structures - dwellings and stables, corrals, while animals move freely in the area. The main stake in the case of Souli is the coexistence of the archaeological site and other activities, residential, touristic, and productive (mainly livestock). The main issue for the promotion of the place concerns the future survival of people and historical space, which requires the careful coupling between the strengthening of the "spatial privilege" of the place, as a historical place of strong memory, with the improvement of the living conditions of the inhabitants, in terms and conditions for preserving the socio-economic, natural and cultural background of the region.

Ενδεικτική Βιβλιογραφία

- Αντωνιάδη-Μπιμπίκου 1979: Ε. Αντωνιάδη-Μπιμπίκου, Ερημωμένα χωριά στην Ελλάδα· ένας προσωρινός απολογισμός, στο Σπ. Ι. Ασδραχάς (εισαγ.-επιλ. κειμ.), *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών (15^{ος}-19^{ος} αι.)*, Αθήνα, 193-259.
- Αραβαντινός 1856: Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου* (φωτοτυπική ανατύπωση Ήλ. Ρίζου, 1969), τ. Α΄-Β΄, εν Αθήναις.
- Αρς 1963: Γ. Α. Αρς, *Η Αλβανία και η Ήπειρος κατά τα τέλη του 18^{ου} - αρχάς 19^{ου} αιώνας* (μετάφραση εκ του Ρωσικού). Μόσχα.
- Ασδραχάς 1964: Σπ. Ι. Ασδραχάς, Σουλιώτικα σημειώματα, *Επιθεώρηση Τέχνης* 110, 174-185.
- Γούσης 1887: Ι. Γούσης, *Ιστορικά Σουλίου, Παρνασσός*, τ. 1 (έτος ΙΑ΄), 27-51.
- Εξερτζόγλου 2020: Χ. Εξερτζόγλου, *Η δημόσια ιστορία. Μία εισαγωγή*, Αθήνα.
- Λιάκος 2011: Α. Λιάκος, *Αποκάλυψη, Ουτοπία και Ιστορία. Οι μεταμορφώσεις της ιστορικής συνείδησης*, Αθήνα.
- Λαμπρίδης 1971: Ι. Λαμπρίδης, *Ηπειρωτικά Μελετήματα*, Β΄, τεύχος 10, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα.
- Μυλωνάς 1956: Α. Μυλωνάς, Η συντήρησις και ανάπτυξις των ιστορικών τόπων του Σουλίου, *Ηπειρωτική Εστία*, τ. Ε΄, 265-268.
- Οικονόμου 1952: Μ. Οικονόμου, Σούλι και Σουλιώτες, *Ηπειρωτική Εστία*, τ. Α΄, 143-146.
- Περραιβός 1803: Χ. Περραιβός, *Ιστορία σύντομος του Σουλίου και Πάργας*, εν Παρισίοις.
- Περραιβός 1815: Χ. Περραιβός, *Ιστορία του Σουλίου*. τ. Α΄-Β΄, εν Βενετία.
- Πολίτη 1992: Λ. Πολίτη, *Το Σούλι της Ηπείρου. Οι οικισμοί και η ιστορία τους*, Αθήνα.
- Σανδρής 2001: Β. Σανδρής, *Σούλι, Οδοιπορικό στον τόπο και στην ιστορία*, Αθήνα.
- Σαρηγιάννης 1981: Γ. Σαρηγιάννης, *Η δημιουργία, η εξέλιξη και η συγκρότηση της Σουλιώτικης Ομοσπονδίας (16^{ος}-18^{ος} αι.)*, Ιωάννινα.
- Σμύρης 2004: Γ. Σμύρης, *Το οχυρωματικό δίκτυο στο πασαλίκι των Ιωαννίνων. Ιστορική-πολιτική-οικονομική και χωροταξική θεώρηση*, Ιωάννινα.
- Χαρίσης 1982: Β. Χαρίσης, Προβληματισμοί επέμβασης σε ιστορικό χώρο (μια διαμόρφωση στο μεσοχώρι του Σουλίου), *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, τ. Δ΄, 285-313.
- Ψιμούλη 2006: Β. Ψιμούλη, *Σούλι και Σουλιώτες*, β΄ έκδοση, Αθήνα.
- Holland 1815: H. Holland, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia during the years 1812-1813*, Λονδίνο.
- Leake 1814: W. M. Leake, *Researches in Greece*, Λονδίνο.
- Leake 1835: W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, τ. I-IV, Λονδίνο.
- Rouqueville 1820: F. C. H. L. Rouqueville, *Voyage dans la Grèce*, τ. 1, Παρίσι.
- Rouqueville 1826-1827: F. C. H. L. Rouqueville, *Voyage de la Grèce*, τ. 1-6, Παρίσι.

Το εποπτικό υλικό που χρησιμοποιείται στη δημοσίευση (φωτογραφίες, χάρτες, διαγράμματα) παρήχθη στο πλαίσιο του Ερευνητικού Προγράμματος με θέμα «Διερεύνηση του ευρύτερου ιστορικού χώρου Σουλίου: Ανάδειξη, προστασία και ανάπτυξη του πολιτισμικού και πολιτιστικού του τοπίου», (2020-2021), (ΥΠΠΟΑ, Περιφέρεια Ηπείρου, ΕΜΠ), με επιστημονικά υπεύθυνη την Αναπλ. καθηγ. ΕΜΠ Ε. Κωνσταντινίδου.

Ειδικότερα:

Εικόνα 1: Τετραχώρι Σουλίου (διακρίνονται οι λόφοι της Κιάφας και του Κουγκίου)

Εικόνα 2: Ρέματα-πτυχώσεις ανάγλυφου περιοχής Τετραχωρίου Σουλίου

Εικόνες 3,4,5: Διαγράμματα πολεμικών συρράξεων – μετακινήσεων πληθυσμών

Εικόνα 6: Άποψη του κατοικήσιμου-νεότερου τμήματος του οικισμού του Σουλίου

Εικόνα 7: Άποψη της κεντρικής περιοχής των πηγαδίων Σουλίου.(στο βάθος διακρίνεται η πρόσφατα αποκατεστημένη από το ΥΠΠΟΑ Οικία Μπούση).

Εικόνα 8: Κεντρικός πυρήνας σύγχρονου οικισμού Σουλίου, χώρος «εορτών Σουλίου».

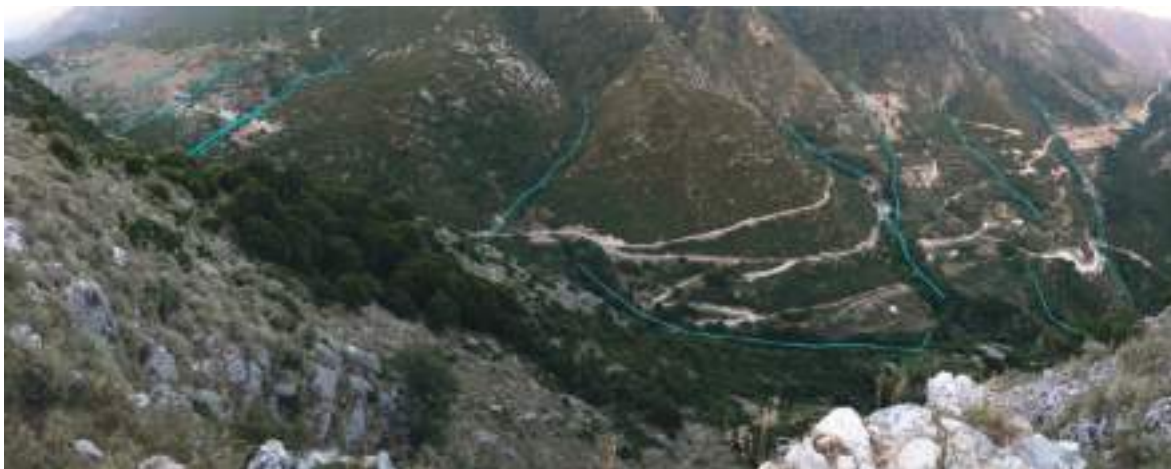

Εικ. 1. Τετραχώρι Σουλίου (διακρίνονται οι λόφοι της Κιάφας και του Κουγκίου).

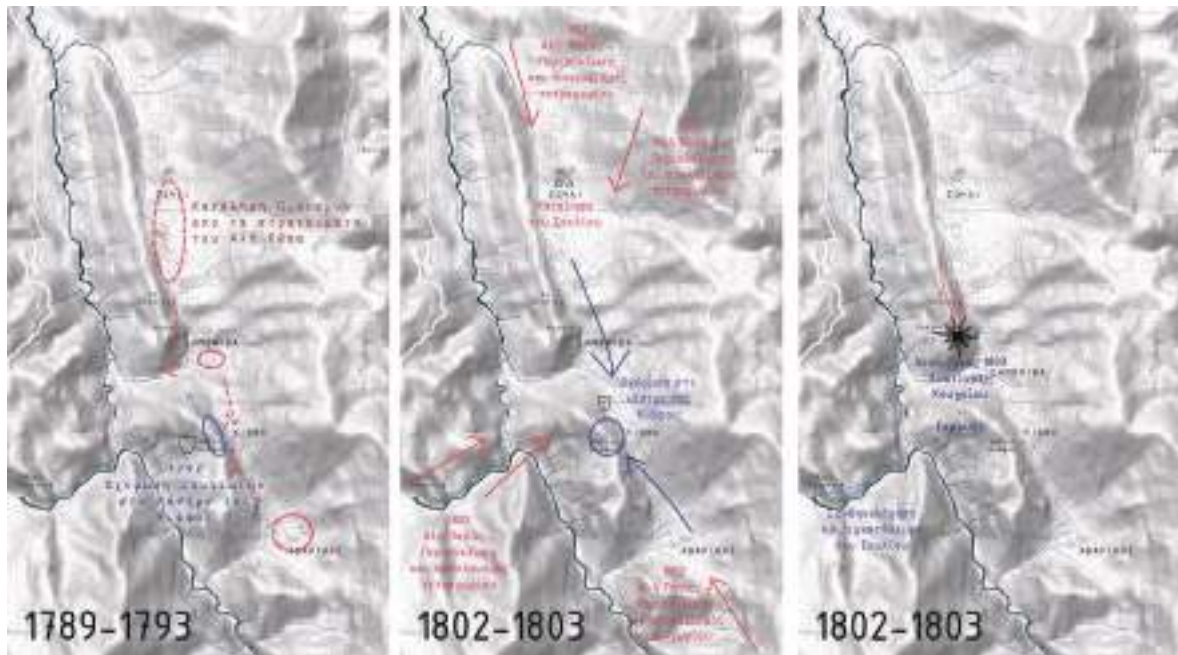
Σούλι

Σαμονίβα

Κιάφα

Εικ. 2. Ρέματα-πτυχώσεις ανάγλυφου περιοχής Τετραχωρίου Σουλίου.

Εικ. 3,4,5. Διαγράμματα πολεμικών συρράξεων – μετακινήσεων πληθυσμών.

Εικ. 6. Άποψη του κατοικήσιμου-νεότερου τμήματος του οικισμού του Σουλίου.

Εικ. 7. Άποψη της κεντρικής περιοχής των πηγαδίων Σουλίου.(στο βάθος διακρίνεται η πρόσφατα αποκατεστημένη από το ΥΠ-ΠΟΑ Οικία Μπούση).

Εικ. 8. Κεντρικός πυρήνας σύγχρονου οικισμού Σουλίου, χώρος «εορτών Σουλίου».

Η Μεθοδολογία των Μελετών Συντήρησης. Η Εφαρμογή της στην Αγία Κυριακή Αυλότοπου

Στην παρούσα ανακοίνωση θα πραγματοποιηθεί αναφορά στους κανόνες που διέπουν την έρευνα, τη σύνταξη και την κατάθεση μίας μελέτης συντήρησης αρχαιοτήτων ή έργων τέχνης και στον τρόπο εφαρμογής τους στη μελέτη συντήρησης του τοιχογραφικού διακόσμου στον Ιερό Ναό Αγίας Κυριακής Αυλότοπου (φωτ. 1).

Σύμφωνα με τα άρθρα 40 και 43 του Νόμου 3028 του 2002 «Για την προστασία των Αρχαιοτήτων και εν γένει της Πολιτιστικής Κληρονομιάς»: οι εργασίες σε ακίνητα μνημεία και ιδίως η συντήρηση, η στερέωση, η αποκατάσταση, η αναστήλωση κ.τ.λ., διενεργούνται σύμφωνα με μελέτη, η οποία εγκρίνεται από την Υπηρεσία (Διεύθυνση Συντήρησης Αρχαίων και Νεωτέρων Μνημείων) ύστερα από τη σύμφωνη γνώμη του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου ή του Κεντρικού Συμβούλιο Νεωτέρων Μνημείων κατά περίπτωση. Για την έγκριση της μελέτης απαιτείται να έχει προηγηθεί η τεκμηρίωση του μνημειακού χαρακτήρα του ακινήτου.

Επίσης, οι εργασίες συντήρησης σε κινητά μνημεία και σε γλυπτικά, ζωγραφικά, διακοσμητικά ή άλλα στοιχεία που είναι αναπόσπαστα τμήματα ακινήτων μνημείων, διενεργούνται από την Υπηρεσία ή από πρόσωπα που είναι εγγεγραμμένα στα μητρώα συντηρητών αρχαιοτήτων και έργων τέχνης, υπό την εποπτεία της Υπηρεσίας και ύστερα από μελέτη που εγκρίνεται από αυτήν.

Δικαίωμα κατάθεσης μελέτης έχουν, εκτός των υπηρεσιών, ιδιώτες συντηρητές κάτοχοι άδειας μελέτης, ανάληψης και επίβλεψης έργου.

Με απόφαση του Υπουργού Πολιτισμού έχουν καθοριστεί οι ειδικότεροι κανόνες που διέπουν την εκπόνηση των μελετών και την εκτέλεση των εργασιών.¹

Κάθε μελέτη συγκροτείται από τρεις άξονες, αυτούς της τεκμηρίωσης, της διάγνωσης και της συντήρησης. Επομένως, σκοπός είναι αρχικά η εις βάθος γνωριμία με το υπό μελέτη αντικείμενο μέσα από την παρατήρηση της τεχνολογίας κατασκευής και στη συνέχεια η διάγνωση της κατάστασης διατήρησης και ο προσδιορισμός των αιτιών που έχουν οδηγήσει στην εκάστοτε παθολογία.

Αυτά εξασφαλίζονται μέσω της αναγνώρισης, της ανάλυσης και της εξέτασης των υλικών κατασκευής και των προϊόντων διάβρωσης. Μελετάται το περιβάλλον και εντοπίζονται οι παράγοντες φθοράς. Συσχετίζονται οι παράγοντες του μικροκλίματος με τους τύπους της φθοράς για την ερμηνεία και τεκμηρίωση της παθολογίας.

Με βάση τα παραπάνω καθορίζονται οι εργασίες συντήρησης που είναι απαραίτητες, καθώς και τα υλικά και οι τεχνικές που θα χρησιμοποιηθούν και πραγματοποιούνται πιλοτικές δοκιμές πεδίου για τον έλεγχο των προτάσεων. Όλα τα ανωτέρω γίνονται με βάση τεχνικά & επιστημονικά κριτήρια λαμβάνοντας πάντα υπ' όψιν τις απαιτήσεις της κείμενης νομοθεσίας.

Διαμορφώνοντας το διάγραμμα ροής μίας μελέτης, καθορίζεται το πρόβλημα, αναπτύσσεται η με-

1. ΦΕΚ Α-153/28-6-2002.

θοδολογία προσέγγισης, τί προηγείται και τί έπεται, πώς συνδυάζονται οι πληροφορίες, πώς προκύπτουν τα συμπεράσματα, πώς καλούμαστε να δράσουμε.

Αναλυτικότερα, όλα τα προηγούμενα βρίσκουν εφαρμογή στη μελέτη για τη συντήρηση των τοιχογραφιών του παραδείγματος.

Ο Ιερός Ναός της Αγίας Κυριακής είναι κοιμητηριακός και βρίσκεται στο κέντρο του οικισμού του Δ.Δ. Αυλότοπου του Δήμου Σουλίου. Η ανέγερση του αρχικού κτίσματος μπορεί να τοποθετηθεί χρονολογικά στα τέλη του 16^{ου} με αρχές του 17^{ου} αιώνα. Τυπολογικά ο ναός ανήκει στους σταυρεπίστεγους ναούς και πρόκειται για ένα σχεδόν ορθογώνιο στην κάτοψη κτίσμα, που στεγάζεται από μία καμάρα κατά μήκος, η οποία διακόπτεται από άλλη εγκάρσια, τοποθετημένη ψηλότερα από την πρώτη και η οποία ορίζεται από ενισχυτικά σφενδόνια.

Από την ανέγερση του αρχικού οικοδομήματος μέχρι τις μέρες μας ο ναός φαίνεται ότι έχει καταγράψει πολλές επεμβάσεις στη διαδρομή του μέσα στον χρόνο.

Οι αναστηλωτικές εργασίες που έγιναν τον Ιανουάριο του 2020, έφεραν τον ναό στην πολύ καλή κατάσταση που αντικρίζουμε σήμερα εξωτερικά, εξασφαλίζοντας την ισορροπία του μνημείου.

Στο εσωτερικό του ναού οι επιφάνειες που έχουν ιστορηθεί, είναι αυτές που ανήκουν στο αρχικό κτίσμα και ο διάκοσμος που φέρουν είναι εμφανής σε περιοχές που δεν έχουν δεχθεί νεώτερες επεμβάσεις (φωτ. 2, 3).

Μεγάλο μέρος του αρχικού διακόσμου, λόγω των χρόνιων προβλημάτων διατήρησης που και σήμερα είναι εμφανή, επιζωγραφίστηκε από τον ζωγράφο Παύλο Γιαννούλη στα 1915, σύμφωνα με την επιγραφή που υπάρχει στο τόξο πάνω από την νότια είσοδο του Ιερού (φωτ. 4). Με βάση τα στοιχεία που εμφανίζονται κάτω από την επιζωγράφιση, μπορούμε με αρκετή βεβαιότητα να δεχθούμε ότι οι νεώτερες επεμβάσεις δεν τροποποίησαν το αρχικό εικονογραφικό πρόγραμμα, κατά το μεγαλύτερο μέρος τουλάχιστον, αλλά τόνισαν χρωματικά τα παλαιά πρότυπα. Επομένως μπορούμε να κάνουμε λόγο για επιχρωματισμό και όχι για ένα νέο τοιχογραφικό στρώμα.

Το νεώτερο τμήμα του ναού, που επεκτάθηκε προς τα δυτικά, δεν είναι τοιχογραφημένο, αλλά είναι καλυμμένο με στρώμα ασβέστη.

Γενικά ο ζωγραφικός διάκοσμος βρίσκεται σε μέτρια έως κακή κατάσταση διατήρησης. Οι κατά καιρούς επεμβάσεις επέκτασης δημιούργησαν ένα πλέγμα μεταβολών που είχαν σαν αποτέλεσμα την διατάραξη της υπάρχουσας ισορροπίας. Στην επιβάρυνση της σημερινής κατάστασης επέδρασαν συνδυαστικά στην διαδρομή του μνημείου μέσα στον χρόνο και άλλοι σοβαροί παράγοντες όπως τα έντονα προβλήματα υγρασίας που υπήρχαν, η γήρανση των υλικών κατασκευής και οι άστοχες ανθρώπινες επεμβάσεις.

Τον Ιανουάριο του 2020 έγιναν εργασίες που είχαν προγραμματιστεί στο πλαίσιο των ευρύτερων αναστηλωτικών επεμβάσεων του ναού, είχαν σωστικό χαρακτήρα και βασίστηκαν στην εγκεκριμένη, από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Θεσπρωτίας, τεχνική έκθεση. Αυτές ήταν περιορισμένης έκτασης και προηγήθηκαν ή κατά περίπτωση έγιναν όπου ήταν απαραίτητες, παράλληλα με τις αναστηλωτικές εργασίες, και σκοπός τους ήταν αποκλειστικά η άρση της επικινδυνότητας κατάρρευσης των ετοιμόρροπων τμημάτων.

Η σημερινή κατάσταση διατήρησης των τοιχογραφιών είναι μεν σταθερή λόγω των παραπάνω εργασιών, η οριστική τους όμως συντήρηση σε συνδυασμό με τον καθαρισμό και την αισθητική αποκατάστασή τους, θα αποκαλύψει την πραγματική αισθητική και εν τέλει θρησκευτική σημασία του συνόλου.

Ο ναός έχει κηρυχθεί ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο (υπ. αρ. πρωτ. 4499/12.06.1964 ΥΑ ΦΕΚ 239/Β/30.06.1964) και αναμφίβολα αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα μνημεία της περιοχής του Σουλίου.

Ολοκληρώνοντας τη μικρή αυτή εισαγωγή στον χώρο θα ασχοληθούμε στη συνέχεια με την εφαρμογή της μεθοδολογίας μιας μελέτης συντήρησης των τοιχογραφιών στην Αγία Κυριακή και θα αναλύσουμε κατά σειρά τα επιμέρους στοιχεία της.

Αρχικά πραγματοποιείται μια πρώτη επίσκεψη στον ναό και “γνωριμία” με το αντικείμενο. Συνδυαστικά γίνεται αίτηση στην αρμόδια Εφορεία Αρχαιοτήτων, (επί του παρόντος σε εκείνη της Θεσπρωτίας), για τη χορήγηση άδειας φωτογράφισης και λήψης στοιχείων από την καταγραφή του μικροκλίματος και του δειγματικού καθαρισμού μικρών περιοχών του διακόσμου, που θα μας προσδιορίσουν την αποτελεσματικότητα των υλικών και των τεχνικών συντήρησης, αλλά και την αντοχή των υλικών κατασκευής στις εκάστοτε εφαρμογές.

Στην περίπτωση της Αγίας Κυριακής, είχε προηγηθεί τεχνική έκθεση για την πραγματοποίηση των σωστικών επεμβάσεων και επομένως υπάρχει ήδη κάποια εξοικείωση με το αντικείμενο μελέτης.

Μετά την εξασφάλιση της άδειας ακολουθούν εκ νέου αυτοψίες στον χώρο, κατά τις οποίες τοποθετούνται τα μηχανήματα, που μετρούν και καταγράφουν θερμοκρασία, υγρασία χώρου και σημείο δρόσου ανά δύο ώρες (φωτ. 5) Τα μηχανήματα θα παραμείνουν στη θέση τους για τουλάχιστον ένα τετράμηνο και μετά θα συνδεθούν με υπολογιστή και θα ληφθούν τα στοιχεία σε μορφή πινάκων και διαγραμμάτων. Επειδή τα περισσότερα έργα τέχνης επιβαρύνονται από την ύπαρξη υγρασίας και τις μεγάλες θερμοκρασιακές μεταβολές, ενδείκνυται η παραμονή του εξοπλισμού για διάστημα που θα καλύπτει τουλάχιστον δύο εποχές του χρόνου.

Επίσης, θα γίνει λεπτομερής φωτογράφιση των τοιχογραφιών και παρατήρηση της εικονογραφίας και της παθολογίας. Θα μετρηθεί και θα καταγραφεί η υγρασία σε πληθώρα σημείων στην επιφάνεια, ώστε να “σκαναριστεί” ολόκληρος ο διάκοσμος (φωτ. 6).

Παράλληλα πραγματοποιούνται και τα δείγματα καθαρισμού σε μικρές περιοχές, που επιλέγονται κατάλληλα ώστε να καλύπτουν τη μεγαλύτερη χρωματική γκάμα που χρησιμοποίησε ο ζωγράφος στην αγιογράφιση του ναού (φωτ. 7).

Μετά τη λήψη των απαραίτητων στοιχείων, θα ακολουθήσει ο συσχετισμός των δεδομένων, η εξαγωγή συμπερασμάτων και ο καθορισμός της πορείας των εργασιών συντήρησης. Αυτές είναι και οι βάσεις πάνω στις οποίες θα δομηθεί η σύνταξη της μελέτης.

Ακολούθως θα αναφερθούμε εκτενέστερα στο στάδιο της τεκμηρίωσης:

Αρχικά θα δοθούν κάποιες γενικές πληροφορίες για το μνημείο και τις τοιχογραφίες του, με πολλά στοιχεία να λαμβάνονται κατόπιν βιβλιογραφικής αναζήτησης. Τέτοιες πληροφορίες είναι παρόμοιες με εκείνες που δόθηκαν ανωτέρω, σαφώς εκτενέστερες, όπως η τοποθέτηση του μνημείου στον χώρο, το κλίμα της περιοχής, κάποια ιστορικά ή/και αρχαιολογικά στοιχεία. Έπονται η τυπολογική περιγραφή του ναού με προσθήκη αρχιτεκτονικών σχεδίων, καθώς και στοιχεία για τους ζωγράφους, τον τρόπο φιλοτέχνησης και τις τεχνικές που χρησιμοποίησαν, περιγραφή του εικονογραφικού προγράμματος και της διάταξης των θεμάτων, συνοδευόμενα από σχεδιαστική απεικόνιση.

Κατόπιν, εμβαθύνοντας στην κατανόηση του αντικειμένου και της παθολογίας, ακολουθεί περιγραφή και ανάλυση της στρωματογραφίας, που θα μας δώσουν χρήσιμες πληροφορίες σχετικές με την τεχνολογία κατασκευής τόσο του παλαιότερου τοιχογραφικού στρώματος όσο και των νεώτερων επιχρωματισμών. Θα προσδιοριστεί το μικροκλίμα που επικρατεί, μέσα από τις ληφθείσες μετρήσεις σχετικής υγρασίας και θερμοκρασίας του αέρα στο εσωτερικό και το εξωτερικό του ναού, και θα ανα-

λυθούν τα στοιχεία. Θα καταγραφούν, επίσης, οι ενδείξεις των υγραμέτρων επιφανείας και βάσει αυτών θα σχεδιαστούν χάρτες σχετικής υγρασίας, ομαδοποιώντας την τοιχογραφημένη επιφάνεια σε περιοχές παρόμοιων ποσοστών. Σκοπός είναι η κατανόηση και η τεκμηρίωση των φθορών που παρουσιάζονται στις περιοχές αυτές και η συσχέτιση των ποσοστών υγρασίας με την εκάστοτε παθολογία.

Μετά την κατανόηση των παραγόντων φθοράς, προχωράμε στη διάγνωση και στην εκτενή περιγραφή των προβλημάτων και των αιτιών, με φωτογραφική τεκμηρίωση και σχεδιαστική αποτύπωση της κατάστασης διατήρησης όλων των επί μέρους στρωμάτων. Στον ναό της Αγίας Κυριακής, με τις προηγηθείσες σωστικές επεμβάσεις, τα μείζονα προβλήματα σταθερότητας των τοιχογραφιών έχουν λυθεί. Παραμένουν όμως εκείνα που είναι μικρότερης έκτασης και δεν απειλούν άμεσα την ακεραιότητα του διακόσμου. Για τον λόγο αυτό η αντιμετώπισή τους είναι μέρος της καθ' αυτό συντήρησης και θα αποτελέσει ένα από τα αντικείμενα αυτής της μελέτης.

Ολοκληρώνοντας τις πληροφορίες που μας οδηγούν στην κατανόηση του αντικειμένου και της κατάστασης στην οποία βρίσκεται, περνάμε στη μεθόδευση των εργασιών που είναι απαραίτητες για τη βελτίωσή της. Θα προταθούν οι απαραίτητες εργασίες συντήρησης (όπως στερεώσεις υποστρώματος και ζωγραφικού στρώματος, καθαρισμοί, αισθητική αποκατάσταση), η σειρά με την οποία θα πρέπει να πραγματοποιηθούν, τα υλικά που πρόκειται να χρησιμοποιηθούν και οι τεχνικές με τις οποίες θα εφαρμοστούν.

Συμπερασματικά, γίνεται κατανοητό πως παρόλο που αναφερόμαστε σε μία μελέτη συντήρησης, ο μεγαλύτερος όγκος της καλύπτεται από πληροφορίες σχετικές με τη φύση και την παθολογία των τοιχογραφιών. Αυτό απορρέει από το γεγονός πως η κατανόηση των προβλημάτων και των αιτιών που οδήγησαν σε αυτά είναι πρωτίστης σημασίας για τη λήψη των σωστών αποφάσεων, που θα οδηγήσουν στη λύση ή τη βελτίωση της κατάστασης διατήρησής τους.

Με τη χορηγία της Α.Μ.Κ.Ε. ΑΙΓΕΑΣ στάθηκε δυνατή η υλοποίηση της μελέτης αυτής, η οποία τον Φεβρουάριο του τρέχοντος έτους κατατέθηκε στην Εφορεία Αρχαιοτήτων Θεσπρωτίας, έλαβε τη θετική γνωμοδότηση του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων Ηπείρου και αυτή τη στιγμή βρίσκεται στη Διεύθυνση Συντήρησης Αρχαίων και Νεωτέρων Μνημείων, ώστε να ληφθεί η τελική έγκρισή της και να είναι ανοιχτός ο δρόμος για τη συντήρηση και αποκατάσταση των τοιχογραφιών.

Μέσα από την έρευνα που πραγματοποιήθηκε στα πλαίσια της μελέτης, αναδείχθηκαν δύο τοιχογραφικές φάσεις στην περιοχή του ιερού βήματος του ναού. Επιπλέον, στον νότιο τοίχο του κυρίως ναού, αφαιρώντας μέρος του μπλε φόντου του επιχρωματισμού του 1915, βρέθηκε επιγραφή, που αν και δεν αναφέρει σαφή χρονολογία, με βάσει τα επιμέρους στοιχεία ανάγει την ιστόρηση του στρώματος αυτού κατά τα έτη 1869 με 1877 (φωτ. 8)².

Η διεύρυνση του αριθμού και των περιοχών που πραγματοποιήθηκαν δείγματα καθαρισμού, οδήγησε στη διαπίστωση της ιδιαίτερα καλής κατάστασης διατήρησης του υποκείμενου στρώματος (φωτ. 9, 10), γεγονός που σε συνδυασμό με την εκτεταμένη απολέπιση του επιχρωματισμού μάς οδήγησε στην πρόταση της αφαίρεσης του δευτέρου, ώστε να αναδειχτεί η τοιχογραφική φάση του 19^{ου} αιώνα.

2. Η περιοχή που πιθανόν να αναφερόταν η χρονολογία έχει καταστραφεί, αλλά διασώζεται η αναφορά στον επίσκοπο Άνθιμο, ο οποίος διετέλεσε Επίσκοπος Παραμυθιάς κατά τα έτη 1869-1877.

The Methodology of Restoration Studies. Its Application in Agia Kyriaki of Avlotopos

Every conservation survey is consisted of three axes: Documentation, diagnosis and conservation. It is of great importance to study in depth the object/monument through the observance of its construction technology which will enable us to diagnose its conservation status and determine each cause that led to its pathology.

In the case of the St. Kyriaki Church of Avlotopos these were the steps that where followed in order to collect evidence and conduct the survey on the conservation of its mural paintings:

After receiving permission from the Ephorate of Antiquities of Thesprotia, the mural paintings inside the church were thoroughly observed and photographed. Datalogging devices were placed at the proper locations, recording relative humidity and temperature inside the monument and outside, for four months. Additionally, relative humidity on the murals' surface was measured and cleaning tests were conducted on several spots. All these data were collected and correlated in order to decide the course of the conservation treatments.

General information about the monument consisting of historical, archaeological and architectural data is included in the survey. Construction technology along with the stratigraphy of the mural paintings are analysed and the microclimate of the monument is defined though the creation of relative humidity charts. Extensive description of the preservation issues and their causes follows, in addition to photographic documentation and design mapping. The requisite conservation treatments are registered, their order of realisation and the application techniques.

The implementation of this survey was made possible with the sponsorship of the Non-Profit Civil Company AEGEAS. The research revealed hidden information and useful data were extracted. These are: the two separate mural phases plus the 1915 overpainting at the sanctuary, the very good conservation status of the underlying paint layer at the main temple and the revelation of an overpainted inscription that sets the date of the creation of the mural paintings at the mid-19th century. All that is mentioned above defined the conservation treatment proposal in order to achieve the proper restoration of the painted decoration of the temple.

1.

2.

Εικ. 1. Εξωτερική άποψη του ναού.

Εικ. 2. Άποψη του εσωτερικού του ναού με φορά ανατολική.

3.

4.

5.

6.

- Εικ. 3. Άποψη του εσωτερικού του ναού με φορά δυτική.
- Εικ. 4. Επιγραφή επιχρωματισμών.
- Εικ. 5. Οι συσκευές καταγραφής θερμοκρασίας - υγρασίας.
- Εικ. 6. Μέτρηση υγρασίας επιφανείας.
- Εικ. 7. Δείγμα καθαρισμού.
- Εικ. 8. Η αρχική επιγραφή.

7.

8.

Εικ. 9. Δείγμα αφαίρεσης επιχρωματισμού στο ιερό βήμα.
Εικ. 10. Δείγμα αφαίρεσης επιχρωματισμού στον βόρειο τοίχο
του κυρίως ναού.

9.

10.

Νίκος Αναστασόπουλος

Επίκ. Καθηγητής Νεότερης και Σύγχρονης Ελληνικής ιστορίας.

Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Γενικός Γραμματέας της Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών.

nanastas@uoi.gr

Έλενα Κωνσταντινίδου

Αναπλ. Καθηγήτρια. Σχολή Αρχιτεκτόνων Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου.

elconstantinidou@gmail.com

Σταύρος Μαμαλούκος

Αρχιτέκτων-Αναστηλωτής, Αναπλ. Καθηγητής.

Τμήμα Αρχιτεκτόνων Πανεπιστημίου Πατρών.

smamaloukos@geam-mnimeio.gr

Χρήστος Δ. Μεράντζας

Αναπλ. Καθηγητής Ιστορίας των Πολιτισμών.

Τμήμα Διαχείρισης Πολιτισμικού Περιβάλλοντος και Νέων Τεχνολογιών Πανεπιστημίου Πατρών.

hmerantz@upatras.gr

Κωνσταντίνος Ευ. Οικονόμου

τ. Καθηγητής Γλωσσολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

vlachoroulouamalia@gmail.com

Χριστίνα Παλαιοπανίδη

Συντηρήτρια έργων τέχνης και αρχαιοτήτων.

ch.paleopanidi@hotmail.com

Καλλιόπη Πρέκα-Αλεξανδρή

Δρ Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης. Επίτιμη Διευθύντρια ΥΠ.ΠΟ.Α.

kallioripreka@gmail.com

Θεόδωρος Κ. Σιόντης

Δρ Ιστορικός

theodsiont@gmail.com

Στέφανος Τσιόδουλος

Επίκ. Καθηγητής Λαογραφίας.

Τμήμα Πλαστικών Τεχνών και Επιστημών της Τέχνης Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

stsioudou@uoi.gr

